

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Донецький національний університет економіки і торгівлі
імені Михайла Туган-Барановського

Кафедра фінансів і банківської справи

Н.О. Слободянюк

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ З ДИСЦИПЛІНИ

ФІНАНСИ

Кривий Ріг
2017

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Донецький національний університет економіки і торгівлі
імені Михайла Туган-Барановського

Кафедра фінансів і банківської справи

Н.О.Слободянюк

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ З ДИСЦИПЛІНИ

ФІНАНСИ

Затверджено на засіданні
кафедри фінансів і банківської справи
Протокол № 13
від “_03_” __04__ 2017р.

Схвалено навчально-методичною радою
ДонНУЕТ
Протокол №7
від “30” ____04____ 2017 р.

Кривий Ріг
2017

УДК 336(042.4)

C48

Рецензенти:

О.В. Неівестна - кандидат економічних наук, доцент;

М.Т. Шендригоренко - кандидат економічних наук, доцент.

Слободянюк Н.О.

C48 Конспект лекцій з дисципліни «Фінанси» [Текст]: для студ. Денної та заочної форм навчання, ступінь бакалавр / М-во освіти і науки України, Донец. нац. ун-т економіки і торгівлі ім. М. Туган-Барановського, каф. фінансів і банківської справи; Н.О.Слободянюк – Кривий Ріг: [ДонНУЕТ], 2017. – 208 с.

У конспекті висвітлюється сутність основних фінансових категорій, таких як: фінанси, податки, бюджет та ін.; розглядаються історичні аспекти розвитку фінансових відносин і фінансової науки; надаються принципи побудови фінансової, податкової і бюджетної системи, системи місцевих фінансів. Певна увага приділена основам фінансової і бюджетної політики та їх інструментам, розглянуто фінансовий механізм та його складові. Знання ці необхідні майбутньому спеціалісту, щоб об'єктивно оцінювати економічні процеси, які відбуваються в суспільстві, розуміти сутність і тенденції розвитку фінансових відносин та їх особливості у сфері державних фінансів і фінансів господарських одиниць, уміти розробляти й вирішувати актуальні питання теорії і практики розбудови фінансової політики держави.

© Слободянюк Н.О., 2017

©Донецький національний університет
економіки і торгівлі
імені Михайла Туган – Барановського, 2017

ЗМІСТ

	стор.
ВСТУП	5
Модуль 1. Фінанси	
Змістовий модуль 1	
Теорія фінансів	
Тема 1. Сутність фінансів, їх функції і роль	6
Тема 2. Фінансова система держави	14
Тема 3. Фінансове право і фінансова політика	32
Змістовий модуль 2	
Бюджетна та податкова система	
Тема 4. Податкова система і податкова політика	41
Тема 5. Бюджет і бюджетна система	60
Тема 6. Структура та динаміка доходів і видатків державного бюджету, бюджетний дефіцит	73
Тема 7. Державний кредит та державний борг	89
Тема 8. Місцеві фінанси. Бюджетний федералізм і фінансове вирівнювання	102
Тема 9. Соціальні позабюджетні фонди	112
Змістовий модуль 3.	
Децентралізовані фінанси. Фінансова інфраструктура	
Тема 10. Фінанси суб'єктів господарювання	119
Тема 11. Фінанси домогосподарств	131
Тема 12. Страхування. Страховий ринок	143
Тема 13. Фінансовий ринок	153
Змістовий модуль 4	
Фінанси зарубіжних країн та фінансова безпека держави	
Тема 14. Фінансовий менеджмент	163
Тема 15. Фінансова безпека держави	170
Тема 16. Міжнародні фінанси	183
Тема 17. Фінанси країн з розвинутою ринковою економікою. Фінанси ЄС.	194
РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА	206

ВСТУП

Реформування економічної системи України висуває нові вимоги до підготовки висококваліфікованих фахівців, здатних дослідити економічні процеси, зрозуміти суть і тенденції розвитку фінансових відносин, розробити шляхи фінансової стабілізації держави.

Курс “Фінанси” є самостійним розділом економічної науки і нормативною дисципліною для підготовки бакалаврів економіки. Її вивчення ґрунтується на засвоєнні блока дисциплін економічної теорії і паралельному вивченні дисципліни “Гроші та кредит” і є базою для вивчення дисциплін “Фінанси підприємств”, “Фінансовий аналіз”, “Бюджетна система”, “Податкова система”, «Страхові послуги», «місцеві фінанси», «Фінансовий менеджмент», «Фінансовий ринок», «Бюджетний менеджмент», «Податковий менеджмент», «Соціальне страхування» та ін.

Мета курсу - вивчення сукупності фінансових відносин, які виражають розподіл і перерозподіл вартості валового внутрішнього продукту і національного доходу на макро- і мікрорівнях.

Знання теоретичних основ фінансових відносин дає змогу досить швидко опанувати зміни, які відбуваються у фінансовій практиці.

Завдання курсу - дати правильне розуміння закономірностей у сфері фінансових відносин держави, суб'єктів підприємницької діяльності та населення і розкрити шляхи використання цих закономірностей у практиці фінансової роботи; показати можливі напрями впливу фінансів на суспільний прогрес і роль фінансів в економічній перебудові суспільства на шляху розвитку ринкових відносин; визначити сукупність заходів, що забезпечують використання фінансів як одного з дійових важелів економічної політики держави.

Програма курсу передбачає послідовне вивчення теоретичних основ функціонування фінансів в умовах ринку, принципів і конкретних форм організації фінансових відносин у різних сферах життєдіяльності суспільства, теоретичного обґрунтування практики функціонування фінансового механізму при формуванні та використанні централізованих і децентралізованих фондів фінансових ресурсів суспільного призначення.

Курс починається із загальної характеристики науки про фінанси, сутності та економічної природи фінансових відносин, їх місця і ролі в суспільних процесах. Цим питанням присвячені теми “Сутність фінансів, їх функції та роль”, “Фінансова політика і фінансовий механізм”.

Механізм формування і використання централізованих фінансових ресурсів держави розкривається у темах “Податки. Податкова система України”, “Бюджет і бюджетний устрій”, “Доходи й видатки державного бюджету”, “Місцеві фінанси”.

Мета цього конспекту лекцій - забезпечити студентів навчально-методичними матеріалами, необхідними для самостійного вивчення теоретичного курсу “Фінанси”.

МОДУЛЬ 1. ФІНАНСИ

Змістовий модуль 1

Теорія фінансів

Тема 1. Сутність фінансів, їх функції і роль

План

- 1.1. Історичні передумови виникнення і розвиток фінансів
- 1.2. Моделі фінансових відносин
- 1.3. Соціально-економічна сутність та функції фінансів

Рекомендована література: [5,6-9,21,28,30,33]

Основні терміни і поняття: фінанси; ВВП; державна централізація; моделі фінансових відносин; податки; бюджет; ціна; світові гроші; фінансовий контроль; фінансові операції; матеріальне виробництво.

1.1. Історичні передумови виникнення і розвиток фінансів

Фінанси - одна з найбільш важливих і складних економічних категорій. Без фінансів неможливе функціонування держави і практична діяльність суб'єктів господарювання, оскільки саме вони забезпечують вартісний рух створеного у суспільстві валового внутрішнього продукту (ВВП), відображаючи досить складні відносини, що виникають при цьому

Як історична категорія фінанси виникли одночасно з появою держави при розширенні суспільства на класи. Так, у докапіталістичних формаціях більша частина потреб держави задовольнялась через встановлення натуральних повинностей і зборів, а грошові відносини почали розвиватися в армії.

Основними витратами рабовласницьких і феодальних держав були витрати на ведення війни, утримання державного апарату, будівництво суспільних споруд (храмів, каналів, зрошувальних систем, доріг, водопроводів тощо). До основних доходів відносили надходження від державного майна (доменів) і регалій (монопольного права монарха на окремі промисли і торгівлю певними товарами), військова здобич, данина з покорених народів, натуральні і грошові збори, мито, позики.

Роль централізованого уряду та його функції визначалися в кожній країні впливом феодалів. У межах своєї вотчини феодали встановлювали власну систему податків. Саме в цей період розпочалось формування основних теоретичних уявлень про фінанси.

З розпадом феодалізму і поступовим розвитком капіталістичної ринкової економіки все більшого значення набували грошові доходи і витрати держави. Частка натуральних зборів і повинностей почала різко зменшуватись.

Важливою передумовою виникнення фінансів було також розмежування доходів між ресурсами держави і її глави (на ранніх стадіях розвитку державні монархи розпоряджались коштами державної скарбниці як своєю власністю). Тільки з виділенням державної скарбниці і повним розмежуванням її від власності монарха (XVI-XVII ст.), фінанси стають важливою формою та методом надходження і витрачання грошових коштів на виконання державою своїх функцій. Такі зміни були передумовою виникнення понять державних фінансів, державного бюджету, державного кредиту.

Таким чином, до початку XVIII ст. фінанси пов'язували з процесом передання частини доходу громадянина в розпорядження монарха, короля або іншого правителя на його утримання та інші витрати державного характеру.

З розвитком фінансів розвиваються і знання про них. Найбільш значними для теорії фінансів були дослідження таких авторів кінця XIX ст., як В. Лебедева, С. Вітте, І. Озерова

та ін. Практична зацікавленість у зростанні обсягів виробництва, продуктивності праці, обсягів грошових надходжень і прибутку сприяли розвитку товарно-грошових і кредитних відносин, процесам купівлі-продажу. Це призвело до виникнення фінансового ринку, паперових грошей, цінних паперів і в кінцевому випадку - ринкової економіки.

Однак найвищого розквіту фінанси досягли у ХХ ст., коли функції держави набагато розширились і вдосконалились, а товарно-грошові відносини посіли визначне місце в економічних системах. Значного розвитку набули місцеві (регіональні) фінанси, фонди фінансових ресурсів цільового призначення, фінанси підприємницьких структур тощо.

Отже, виникнення фінансів пов'язано з розвитком товарно-грошових відносин, з посиленням ролі держави, розширенням її функцій та дією економічних законів (рис. 1.1). Тобто, причиною появи фінансів можна вважати потреби суб'єктів господарювання і держави у фінансових ресурсах, що забезпечують їх діяльність.

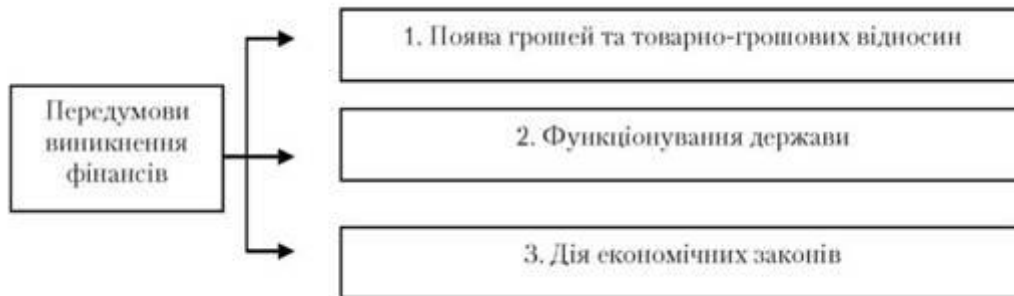

Рис. 1.1 – Передумови виникнення фінансів

Фінанси, як економічна категорія, мають двоїтий характер, що проявляється: по-перше, у системі відносин, пов'язаній з розподілом ВВП і формуванням на цій основі централізованих і децентралізованих фондів грошових коштів; по-друге, матеріальним носієм фінансових відносин є фінансові ресурси, що використовуються на виконання функцій і завдань держави, забезпечення умов розширеного відтворення.

Таким чином, вихідним положенням для розкриття сутності фінансів є розуміння того, що: фінанси - це одна з конкретних історичних форм економічних відносин, функціонування яких пов'язано з об'єктивною необхідністю розподілу.

1.2. Моделі фінансових відносин

Розподіл і перерозподіл валового внутрішнього продукту (ВВП) може здійснюватись за різними моделями фінансових відносин у суспільстві. В основі побудови фінансової моделі суспільства лежать роль і місце в ній держави. Відповідно до ролі і місця держави, моделі фінансових відносин розрізняються за двома ознаками:

- за послідовністю розподілу ВВП;
- за рівнем державної централізації ВВП.

За послідовністю розподілу ВВП розрізняють дві моделі фінансових відносин: адміністративну і ринкову.

Сутність адміністративної моделі фінансових відносин полягає в тому, що переважна частина ВВП централізовано концентрується у бюджеті держави і виключається із розподільних відносин (рис. 1.2).

Рис. 1.2– Адміністративна модель фінансових відносин

Держава спрямовує у бюджет централізований чистий дохід - податок з обороту і частину децентралізованого чистого доходу - прибутку підприємств (через систему платежів з прибутку). Частина прибутку (до 40 %) залишається на підприємстві, інша частина ВВП виплачується робітникам і службовцям у вигляді заробітної плати, яка підлягає прибутковому оподаткуванню. Адміністративна модель фінансових відносин була характерна колишньому СРСР та іншим соціалістичним країнам.

Характерною ознакою цієї моделі є те, що переважну частину своїх доходів держава отримує у процесі первинного розподілу ВВП. Вона є закритою і не відображає фінансових реалій у суспільстві, а саме:

- вона не показує реального рівня доходів юридичних і фізичних осіб;
- доходи юридичних і фізичних осіб не відображають їх вклад у створення ВВП;
- неможливо достовірно визначити рівень оподаткування;
- відсутні стимули до продуктивної праці.

Пропорції первинного розподілу ВВП регулюються державою за допомогою адміністративних методів. Рівень заробітної плати регулюється через встановлення тарифних розрядів і посадових окладів. На основі планового ціноутворення фіксується централізований чистий дохід держави (податок з обороту) і встановлюється рівень прибутку підприємств.

Сутність фінансової моделі ринкової економіки полягає у тому, що спочатку вартість реалізованого ВВП розподіляється між тими, хто зайнятий у його створенні. Це насамперед, власники виробництва, котрі отримують прибуток, і робітники та службовці, яким виплачується заробітна плата.

Характерна ознака моделі полягає у тому, що держава отримує свої доходи на основі перерозподілу ВВП (рис. 1.3).

Рис. 1.3–Ринкова модель фінансових відносин

На відміну від адміністративної, ринкова модель фінансових відносин є відкритою, зрозумілою і достатньо повно відображає реалії у суспільстві:

- у ній точно відображається рівень доходів кожної юридичної і фізичної особи, який у свою чергу, характеризує їх вклад у створення ВВП;
- достовірно визначається рівень оподаткування: кожний суб'єкт точно знає скільки він заробляє і скільки віддає державі;
- чітко зафіксовано стимули до зростання доходів на основі зростання виробництва і підвищення продуктивності праці.

Пропорції первинного розподілу ВВП між підприємцями і робітниками та службовцями регулюються ринковими відносинами у законодавчому порядку.

Ринкові відносини сприяють встановленню оптимальних пропорцій між заробітною платою і прибутком. З одного боку, кожний суб'єкт зацікавлений у збільшенні своєї частки. З іншого - існують певні об'єктивні обмеження, які ведуть до того, що кожний суб'єкт зацікавлений у доходах іншого. Так, для суб'єктів господарювання вкрай необхідним є високий рівень доходів населення, оскільки це сприяє розширенню обсягів продажу, а відповідно, і забезпеченню формування прибутку. У свою чергу, робітники і службовці зацікавлені у збільшенні прибутку підприємства, адже він створює передумови для розвитку виробництва, а відтак і зростання заробітної плати. При цьому переважну частку у ВВП у сучасних умовах займає саме заробітна плата, тоді як обсяги прибутку мінімізуються потребами виробничого розвитку.

Законодавче регулювання полягає у встановленні мінімального рівня оплати праці й обмеженні максимального рівня рентабельності на основі застосування економічних інструментів, наприклад податку на прибуток.

Пропорції перерозподілу ВВП регламентуються тільки нормативно-законодавчими актами.

Слід відмітити, що виділення зазначених моделей певною мірою має умовний характер. У моделі ринкової економіки присутні елементи участі держави у первинному розподілі за допомогою непрямих податків. Модель адміністративної економіки, у свою чергу, включає елементи перерозподілу. Таким чином, відмінність однієї моделі від іншої полягає насамперед, у різних пропорціях. У моделі ринкової економіки переважає участь держави у перерозподілі ВВП, а в моделі адміністративної економіки - втручання держави у його

первинний розподіл.

За рівнем державної централізації ВВП у межах фінансової моделі ринкової економіки умовно можна виділити три основні моделі: американську, західноєвропейську та скандинавську.

Американська модель, яка заснована на максимальному рівні самозабезпечення фізичних і самофінансування юридичних осіб, характеризується незначним рівнем бюджетної централізації, близько 30-35 %. Фінансове втручання в економіку зведене до мінімуму. У соціальній сфері забезпечуються тільки ті верстви населення, які не в змозі обійтися без державної допомоги. Така модель створює максимальну фінансову стимуляцію: з одного боку, вона дає можливість заробляти, з іншого - вимагає цього. Це досить жорстка, але високоефективна модель, оскільки заснована, по суті, на примусовій фінансовій стимуляції.

Західноєвропейська модель характеризується поміркованим рівнем централізації ВВП у бюджеті, близько 40-50 %. За рахунок вищого рівня централізації ВВП більш розгалуженою є і державна соціальна сфера, насамперед у галузі освіти. Сутність цієї моделі зводиться до паралельного функціонування державних і комерційних установ у соціальній сфері.

Скандинавська модель передбачає досить високий рівень централізації ВВП у бюджеті, близько 50-60 %. Відповідно вона характеризується розгалуженою державною соціальною сферою як у галузі освіти, так і охорони здоров'я. Ця модель створює клімат упевненості і соціальної врівноваженості. Однак така модель можлива лише за таких умов: високого рівня ВВП на душу населення, який забезпечує високий рівень і суспільного, і індивідуального споживання; високого рівня культури та свідомості народу, відповідного ставлення до праці і поваги до державного сектора.

Отже, вибір моделі фінансових відносин залежить від багатьох чинників, а саме:

- рівня розвитку суспільства;*
- характеру та масштабу діяльності держави, її втручання в економіку, і типу здійснюваної нею соціальної політики;*
- характеру міжнародної діяльності та воєнної доктрини;*
- історичних традицій народу;*
- рівня розвитку культури тощо.*

Основний критерій вибору - вплив на суспільство через встановлення стимулів до праці і ефективного господарювання і забезпечення надійної системи соціальних гарантій. Тобто, вибір фінансової моделі - це вибір шляху розвитку суспільства, встановлення певної системи економічних інтересів, які лежать в основі забезпечення впливу на темпи і пропорції цього розвитку.

З 1990-х років ХХ століття, в сукупності економічних відносин в Україні як і більшості постсоціалістичних країн відбувається процес суттєвих змін, пов'язаних з переходом від централізованої планової економіки до ринкового господарства. Формування принципів ринкової економіки вимагало переосмислення усіх проблем суспільного життя, а особливо в сфері фінансів.

На даному етапі розвитку в Україні ще продовжується процес формування оптимальних фінансових відносин ринкового типу, а існуюча фінансова система як сукупність цих фінансових відносин має певні особливості, притаманні лише їй. Метою формування фінансових відносин в Україні на даному етапі розвитку є оптимізація основних фінансових пропорцій доходів інституційних секторів і, на її основі, стимулювання прискореного економічного розвитку та підвищення добробуту громадян.

1.3. Соціально-економічна сутність та функції фінансів

*Фінанси, як і будь-яке явище, мають певні ознаки, за якими їх ідентифікують. Більшість вітчизняних учених вважають, що суттєвою ознакою фінансів, є їх *розподільний і перерозподільний характер*, а відносини обміну до них не належать. Однак формування доходів та здійснення видатків переважно на основі розподілу і перерозподілу вартості*

створеного продукту стосується лише державних фінансів. На рівні ж фінансів підприємницьких структур цей процес більшою мірою пов'язаний саме з обмінними відносинами. Водночас і обмінні, і розподільні, і перерозподільні відносини охоплюють ширше коло відносин, ніж фінанси, а тому не можуть бути їх ключовою ознакою.

Окремі фінансисти вважають, що характерною рисою фінансів є не просто розподільні чи обмінні відносини, а процес формування і використання фондів фінансових ресурсів чи грошових коштів. Однак такий підхід дещо обмежує розуміння фінансів. Так, якщо на макрорівні, у сфері державних фінансів, фондний характер фінансових відносин яскраво виражений, то на мікрорівні, у сфері господарюючих суб'єктів, ці відносини, як правило, не пов'язані з формуванням і використанням фондів. Оскільки фінансові відносини можуть мати і фондний, і канальний характер руху коштів, то наявність фондів грошових коштів не є ключовою ознакою фінансів.

Головною ознакою, що визначає сутність і форму функціонування фінансів, є рух грошових потоків, у якому відображаються і фінансові відносини, і фінансова діяльність. Саме вони є тією універсальною властивістю, що поєднує всі аспекти функціонування фінансів. У них завжди чітко відображаються відносини двох суб'єктів з яскраво вираженим їх характером:

- обмін (оплата рахунків за товари і послуги);
- розподіл і перерозподіл (сплата податків, виплата дивідендів, отримання субсидій та ін.).

Важливою ознакою фінансів є їх грошовий характер. Однак загальновідомим і усіма визнаним є твердження, що фінанси - це не гроші. Сфери функціонування грошей і фінансів перетинаються лише у певному сегменті. Так, з одного боку, фінанси неможливі без грошей, адже інструментом фінансових відносин є саме гроші, а зовнішнім, видимим проявом цих відносин є грошові потоки. З іншого боку, функціонування грошей без фінансів багато в чому втрачає сенс і зводиться до суто технічних питань обміну. Можна мати гроші і водночас не мати ніякого відношення до фінансів, і навпаки, при відсутності грошей, лише володіючи майном, майновими правами, правами інтелектуальної власності, оцінивши їх реальну вартість, можна здійснювати інвестування, бути співзасновником фірми, тобто мати відношення до фінансово-господарської діяльності підприємства. Таким чином, гроші та грошовий обіг суттєво впливають на фінансове становище як фізичних і юридичних осіб зокрема, так і держави в цілому. Не можна досягти стабілізації фінансового становища, не налагодивши нормального грошового обігу. І, навпаки, якщо витрати держави перевищують наявні доходи, це призводить до розладу грошового обігу.

Соціально-економічна сутність фінансових відносин полягає у дослідженні питання - за рахунок кого держава отримує фінансові ресурси і в чийх інтересах їх використовує.

Функціонування фінансів базується на таких функціях грошей як: засіб платежу, засіб нагромадження, світові гроші.

Засіб платежу - це функція, в якій гроші обслуговують погашення різноманітних боргових зобов'язань між суб'єктами економічних відносин, що виникають у процесі розширеного відтворення.

Засіб нагромадження - це функція, в якій гроші обслуговують нагромадження вартості в її загальній абстрактній формі в процесі розширеного відтворення. Залежно від суспільних цілей нагромадження сфера цієї функції грошей підрозділяється на нагромадження у виробничій сфері та у сфері особистого споживання.

Світові гроші - це функція, в якій гроші обслуговують рух вартості в міжнародному економічному обороті і забезпечують реалізацію взаємовідносин між країнами. Світові гроші використовуються для погашення боргів, пов'язаних із зовнішньою торгівлею, банківськими та фінансовими позичками. Якщо світові гроші переміщуються з однієї країни в іншу без зустрічного переміщення товарного еквівалента чи погашення боргу, то вони забезпечують перенесення багатства. Це має місце при оплаті контрибуцій, репарацій, наданні грошової допомоги тощо.

Однією із специфічних ознак фінансів є те, що фінансові відносини завжди пов'язані з формуванням грошових доходів і нагромаджень, які набувають специфічної форми фінансових ресурсів.

Фінансові ресурси виступають матеріальними носіями фінансових відносин. Однак фінансові ресурси самі по собі не визначають сутності фінансів, не розкривають їх внутрішнього змісту і суспільного призначення. Тому фінансова наука вивчає не фінансові ресурси як такі, а економічні відносини, що виникають у процесі їх формування, розподілу і використання.

Фінанси виконують свою роль у суспільстві на ряду з іншими економічними категоріями, а саме: з ціною, заробітною платою і кредитом.

Ціна - це грошовий вираз вартості будь-якого товару, тобто ціни, як і фінанси, здійснюють розподіл ВВП. Так, при формуванні ціни виробником враховуються усі витрати виробництва й збуту, а також певна сума накопичень у формі прибутку. У зв'язку з цим, можна дійти висновку, що ціна визначає параметри впливу фінансів на всі процеси, пов'язані зі створенням та використанням ВВП. До певної міри це так, тому що при реалізації товару, робіт чи послуг встановлюється їхня дійсна вартість і обсяги фондів фінансових ресурсів, які будуть створені по закінченні виробничого циклу. Проте це лише візуальне враження, адже фінанси можуть впливати як на абсолютну величину ціни, так і на її внутрішню структуру різноманітними методами, зокрема: держава використовуючи фінанси, може суттєво впливати на структуру ціни через зміну відрахувань до амортизаційного фонду та фонду соціального страхування. Також ціни можуть бути змінені завдяки введенню акцизного збору або податку на додану вартість.

До того ж, фінанси мають ширший діапазон розподілу, ніж ціна. Вони здійснюють не лише первинний розподіл ВВП на рівні виробничої структури, а й подальший перерозподіл через бюджетну систему. На цьому етапі ціни можна регулювати за допомогою дотацій і виплат із бюджету різниці в цінах.

У розподільчих процесах поряд з фінансами та ціною беруть участь заробітна плата і кредит.

За своєю економічною природою **заробітна плата** є грошовим виразом вартості праці. Для виплати заробітної плати на підприємстві створюється фонд фінансових ресурсів, що свідчить про органічний зв'язок фінансів і заробітної плати. Кошти, що надходять у розпорядження працівника, є свідченням того, що відбувся процес обміну товару - робоча сила на товар-гроші. Проте, одержавши заробітну плату, людина використовує її не лише для обміну на товари першої необхідності. Вона створює фонди грошових засобів для придбання товарів тривалого користування, цінних паперів з метою одержання доходів тощо.

Фінанси і заробітна плата перебувають у постійній взаємодії. Так, держава регулює заробітну плату за допомогою податків, створюючи загальнодержавні фонди фінансових ресурсів. Водночас, за допомогою цих фондів держава стимулює розвиток окремих видів діяльності, надаючи субсидії, субвенції та інші форми фінансових дотацій.

Спільним для **фінансів і кредиту** є те, що вони використовуються в кругообігу коштів і сприяють підвищенню ефективності виробництва. При нестачі фінансових ресурсів підприємство залучає кредитні ресурси, а при надлишку фінансових ресурсів підприємство може тимчасово вільні кошти надавати в кредит іншій установі (банку, підприємству).

Між **фінансами та кредитом** існують певні відмінності. Так, фінанси здійснюють розподіл і перерозподіл ВВП, а кредит обмежується лише перерозподілом, тому що має справу тільки з тимчасово вільними коштами - акумулює їх і за плату надає в користування на умовах повернення. Для фінансів характерний рух без умови повернення.

Прояв *сутності фінансів* у реальній практичній діяльності розглядається через характеристику їх функцій. Традиційно виділяють *дві функції фінансів - розподільну і контрольну.*

Сутність **розподільної функції** полягає в розподілі та перерозподілі вартості національного доходу між різними суб'єктами господарювання та напрямками цільового

використання (рис. 1.4).

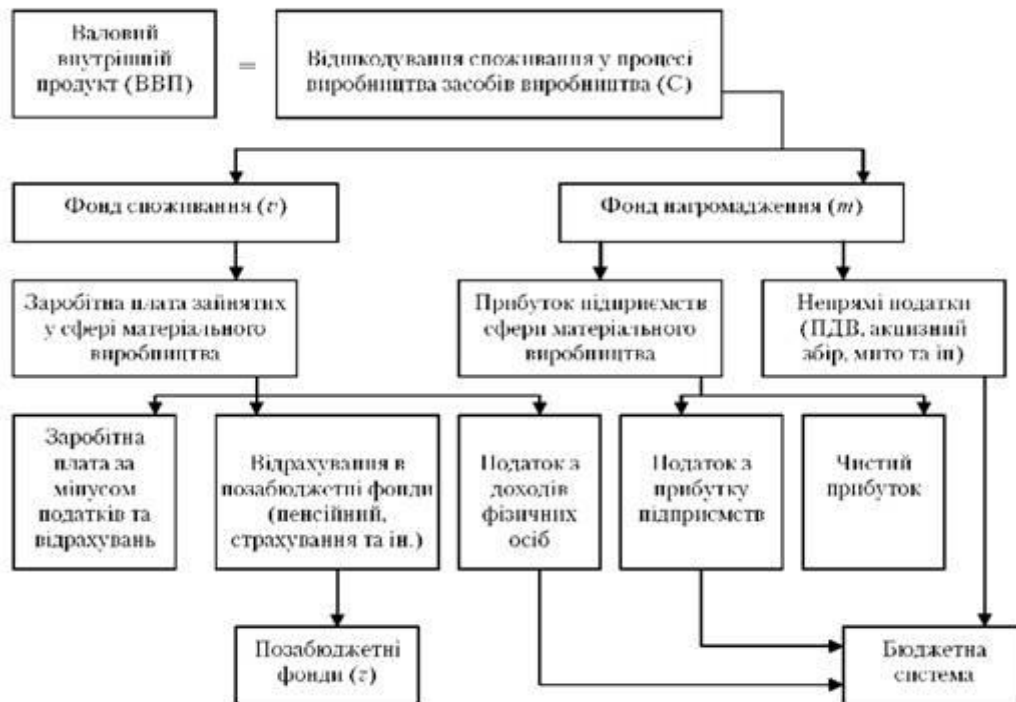

Рис. 1.4.– Схема розподільної функції фінансів

Розподільна функція охоплює дві стадії: первинний розподіл ВВП; вторинний розподіл (перерозподіл) ВВП.

Первинні доходи поділяють на дві групи:

- перша - заробітна плата робітників, службовців, доходи селян, зайнятих у сфері матеріального виробництва;

- друга - прибуток підприємств у сфері матеріального виробництва. Водночас первинний розподіл ВВП не утворює суспільних грошових фондів для забезпечення економічних, соціальних і політичних функцій держави, здійснення соціального захисту населення. Такі фонди створюються шляхом вторинного розподілу (перерозподілу) ВВП. У результаті перерозподілу утворюються вторинні доходи. До них відносять доходи одержані у галузях невиробничої (бюджетної) сфери: освіта, медичне обслуговування, наука, правоохоронна система, оборона тощо.

Таким чином, беручи активну участь у розподілі і перерозподілі створеної вартості фінанси сприяють трансформації пропорцій, що виникли під час її первинного розподілу, в пропорції кінцевого використання.

Поряд з розподільною функцією фінанси виконують *контрольну функцію*, сутність якої проявляється в контролі за розподілом ВВП між відповідними грошовими фондами і каналами розподілу та їх цільовим використанням. Її реалізація спрямована на вирішення таких основних завдань, як:

- пошук резервів збільшення доходів, прибутку, підвищення рентабельності та платоспроможності;

- своєчасне виконання фінансових зобов'язань перед суб'єктами господарювання, бюджетом, банками;

- мобілізація фінансових ресурсів у обсязі, необхідному для фінансування виробничого і соціального розвитку;

- збільшення власного капіталу;

- ефективні цільовий розподіл та використання фінансових ресурсів.

Необхідність контролю випливає з того, що фінансові відносини мають яскраво виражений суперечливий характер, оскільки кожний суб'єкт прагне отримати якомога більше доходу. Саме для того, щоб у процесі розподілу і перерозподілу ВВП окремі суб'єкти не

привласнювали неналежну їм частку, необхідний постійний всеохоплюючий фінансовий контроль.

Об'єктом фінансового контролю є фінансова діяльність господарюючих суб'єктів, бюджетних установ та організацій, що здійснюють фінансову діяльність. *Предметом контролю* виступають фінансові операції, пов'язані зі створенням і використанням фондів фінансових ресурсів.

Фінансовий контроль - це один з найдійовіших видів контролю у суспільстві. На відміну від інших видів контролю він охоплює все суспільство. Оскільки фінансові показники діяльності виступають результативними, то фінансовий контроль є наскрізним - він фактично охоплює всі аспекти діяльності держави, юридичних і фізичних осіб.

Фінансовий контроль ґрунтується на відповідних принципах:

- принципі достовірності фактичної інформації;
- принципі завчасного здійснення контролю з метою запобігання виникненню суттєвих відхилень фактичного фінансового процесу від встановлених норм;
- принципі безперервності, регулярності й систематичності;
- принципі відповідальності, який передбачає відповідальність контролюючих суб'єктів за ефективне функціонування системи фінансового контролю.

Слід зазначити, що контрольна функція тісно пов'язана з розподільною.

У ринковій економіці, поряд з названими функціями, виділяють ще такі: функцію формування фондів грошових доходів; функцію використання фондів грошових коштів; функцію відтворення; функцію стимулювання.

Однак, вказані функції мають розподільні ознаки, а тому їх можна об'єднати в цілісну розподільну функцію.

Таким чином, налагоджені фінансові відносини є запорукою нормальної життєдіяльності всього суспільства.

Контрольні питання:

1. Чим зумовлене виникнення фінансів?
2. Охарактеризуйте фінансові відносини.
3. Визначте головні ознаки фінансів.
4. Який існує взаємозв'язок фінансів з різними підсистемами економічної системи?
5. Які функції виконують фінанси?
6. Охарактеризуйте механізм дії розподільчої функції фінансів.
7. Які основні завдання вирішує контрольна функція?
8. Які вам відомі головні напрями фінансового впливу на процеси суспільного розвитку?
9. Охарактеризуйте форми фінансового забезпечення відтворювального процесу.
10. Які форми здійснення розподілу і перерозподілу створеної вартості вам відомі?

Тема 2. Фінансова система держави

План

- 2.1. Фінансова система України: поняття, структура та загальна характеристика її сфер і ланок
- 2.2. Організаційні основи функціонування фінансової системи України
- 2.3. Сутність та складові елементи фінансового механізму
- 2.4. Зміст і принципи фінансового планування
- 2.5. Фінансовий контроль: зміст, принципи та види

Рекомендована література: [1-3,5,6,9,31-33,37-40]

Основні терміни і поняття: фінансова система; централізовані фінанси;

децентралізовані фінанси; місцеві бюджети; фінанси населення; фінанси підприємств; фінансовий ринок; фінансовий механізм; фінансове забезпечення; фінансове регулювання; фінансове планування; платіжний календар; бізнес-план; фінансовий контроль.

2.1. Фінансова система України: поняття, структура та загальна характеристика її сфер і ланок

Фінансова система існує у кожній державі незалежно від рівня її економічного розвитку. Види фінансових систем наведені на (рис. 2.1).

Рис. 2.1– Види фінансових систем

Фінансові системи держав можуть відрізнятися за своєю структурою, оскільки вони є відображенням існуючої моделі економіки. Сьогодні, у світі налічується понад 20 різних моделей фінансових систем.

У фінансовій системі зосереджені значні фінансові ресурси, що становлять понад 80 % від обсягу ВВП. Структура фінансової системи завжди динамічна. У державах із перехідною економікою фінансові системи характеризуються тим, що окремі їх ланки перебувають на стадії формування.

Фінансова система - це сукупність відокремлених, але взаємопов'язаних між собою сфер і ланок фінансових відносин, які відображають специфічні форми й методи обміну, розподілу і перерозподілу ВВП, відповідну систему фінансових органів та інститутів.

Фінансову систему розглядають за двома категоріями: за внутрішньою структурою та організаційною будовою (рис. 2.2).

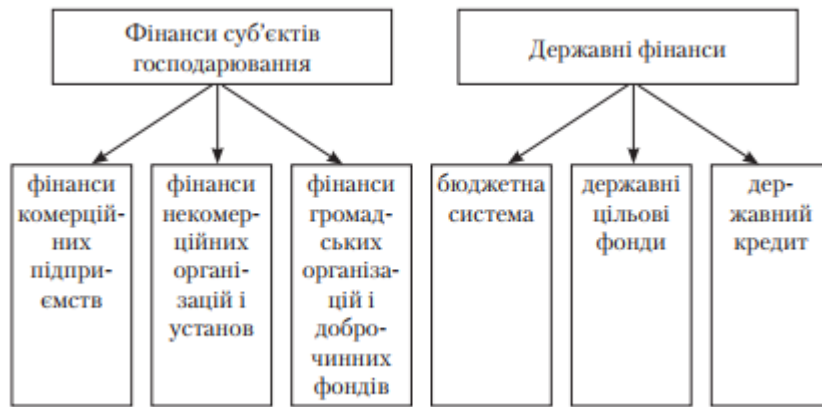

Рис. 2.2. – Структура фінансової системи України

За внутрішньою структурою - це сукупність відносно відокремлених та взаємопов'язаних сфер і ланок, які відображають специфічні форми та методи фінансових відносин.

За організаційною будовою - це сукупність фінансових органів та інституцій, які управляють грошовими потоками в економіці та характеризують систему управління фінансами у країні.

У складі фінансової системи виділяють такі *сфери*:

- централізовані фінанси, основу яких становлять державні фінанси;
- децентралізовані фінанси, що включають фінанси суб'єктів господарювання (підприємств) та фінанси населення;
- фінансову інфраструктуру, що включає фінансовий ринок та систему органів управління фінансами.

Всі *сфери* фінансової системи поділяють на окремі ланки, що мають тісні багатосторонні взаємозв'язки. Кожна *сфера та ланка* фінансової системи посідає певне місце у регулюванні фінансових відносин, визначально впливає на процес відтворення, має свої, властиві тільки їй, функції.

Централізовані фінанси - це сфера фінансових відносин щодо формування централізованих грошових фондів, які зосереджуються в інститутах державних органів влади для виконання державою своїх функцій, а саме: адміністративної, оборонної, соціально-економічної та правової. Це основна сфера перерозподілу ВВП. Рівень централізації частини ВВП державою, з одного боку, має бути достатнім для забезпечення її певним обсягом фінансових ресурсів, а з іншого - достатнім для формування потужної фінансової бази підприємств для ефективного господарювання.

До цієї сфери належать: державний бюджет, місцеві бюджети (фінанси місцевих органів влади), державні позабюджетні цільові фонди, державний кредит, фінанси державних та муніципальних підприємств.

Головною *ланкою* централізованих фінансів є бюджетна система, що організаційно залежить від форми державного устрою, і зазвичай, складається із державного та місцевих бюджетів.

Державний бюджет - це головний централізований фонд грошових коштів держави, основний інструмент перерозподілу ВВП. Через нього здійснюється перерозподіл близько 40 % всього ВВП країни.

Головними доходами державного бюджету є податки, які становлять від 70 до 90 % загальної суми доходів.

До основних податків належать: податок на доходи фізичних осіб, податок на прибуток підприємств, податок на додану вартість (ПДВ), акцизний збір, мито.

До основних видатків державного бюджету включають: видатки, що пов'язані з політичними функціями держави (утримання армії, державного апарату управління та

влади); видатки на соціальні потреби (освіта, наука, охорона здоров'я, соціальне страхування та забезпечення); видатки, що пов'язані з економічними функціями держави (державні інвестиції в галузі економічної інфраструктури, субсидії приватному капіталу та державним корпораціям, видатки на зовнішньоекономічну діяльність та ін.).

Місцеві бюджети (місцеві фінанси) становлять фінансову базу місцевих органів влади та управління. Вони забезпечують регіональні потреби у фінансових ресурсах та доходах, їх внутрішньо-територіальний перерозподіл. Місцеві бюджети мають повну самостійність, власні та закріплені дохідні джерела і право визначення напрямів їх використання. У місцевих бюджетах більша частка видатків спрямовується на соціальні потреби. Місцеві бюджети хронічно дефіцитні й отримують необхідні їм додаткові кошти у вигляді субсидій, субвенцій, дотацій з державного бюджету, а також шляхом випуску місцевих позик під певні державні зобов'язання - муніципальних облігацій.

Централізовані та децентралізовані фонди цільового призначення являють собою централізацію коштів для вирішення конкретних завдань і проблем. Їх характерною ознакою є чітко визначені джерела формування і напрями використання. Створення таких фондів визначається конкретними потребами, тому їх склад доволі різноманітний у різних країнах і в різні часи. Серед них виділяють такі, що мають стабільний характер, наприклад пенсійні фонди і фонди зайнятості, а також ті, що відображають відносно тимчасові потреби.

Державний кредит є досить специфічною ланкою державних фінансів, він безпосередньо пов'язаний з бюджетним дефіцитом, будучи джерелом його покриття. Це сукупність економічних відносин, між державою в особі органів влади й управління, з одного боку, і фізичними та юридичними особами - з іншого; за таких відносин держава є позичальником, кредитором і гарантом.

До децентралізованих належать фінанси підприємств та установ приватної форми власності. Фінанси підприємств та установ є базовою ланкою всієї фінансової системи, оскільки саме тут утворюється значна частина ВВП, що є об'єктом розподілу через фінансові відносини. Фінанси підприємств становлять систему грошових фондів, що утворюються та використовуються для фінансування виробничого процесу, забезпечення розширеного відтворення, матеріального стимулювання та соціального забезпечення робітників.

Залежно від виду діяльності *фінанси підприємств* поділяють на фінанси комерційних підприємств, некомерційних підприємств, громадських організацій.

Особливістю *фінансів комерційних підприємств* є те, що вони працюють на засадах комерційного розрахунку, що передбачає отримання прибутку, відшкодування за рахунок власних коштів всіх затрат на основну діяльність, а також на її розширення і розвиток.

До некомерційних належать установи, які надають послуги або виконують роботи безкоштовно чи за символічну плату. Це насамперед, лікарні, загальноосвітні школи, дитячі дошкільні установи, бібліотеки, музеї тощо. Метою діяльності таких установ не є отримання прибутку. Їх платежі до бюджету є незначними, або взагалі відсутні. Головним джерелом фінансування видатків таких установ є бюджетні кошти.

Громадські організації та добровільні фонди також відносять до некомерційних підприємств. Головним джерелом їх функціонування є вступні і членські внески, добровільні і спонсорські пожертвування. Крім цього, громадські організації можуть мати у власності комерційні підприємства, що спрямовують їм частину отриманого доходу.

Залежно від галузевої спрямованості фінанси комерційних підприємств можна поділити на фінанси промислових, транспортних, будівельних, сільськогосподарських та інших підприємств.

Залежно від форми власності фінанси підприємств поділяють на фінанси державних, муніципальних, колективних (акціонерних, кооперативних, спільних, орендних), приватних підприємств.

Фінанси населення - це сукупність грошових фондів, які акумулюються у населення з таких джерел: доходів від трудової діяльності; доходів від капіталу; доходів від рухомого і нерухомого майна; доходів, отриманих у вигляді спадщини; доходів з інших джерел.

Фінансова інфраструктура - це сукупність інститутів та елементів, які створюють сприятливі умови для функціонування всієї фінансової системи. До них належать: система органів управління фінансами; нормативно-законодавча база; підготовка фахівців; інфраструктура фінансового ринку; спеціалізоване виробництво (цінних паперів, грошових банкнот, фінансової документації). Саме фінансова інфраструктура створює сприятливі умови для гармонійного функціонування всієї фінансової системи та кожної її сфери, зокрема.

Фінансовий ринок - це підсистема фінансової інфраструктури, специфічна сфера економічних відносин, де формуються і здійснюються відносини між учасниками фінансового ринку з приводу купівлі-продажу фінансових фондів. Головною передумовою існування фінансового ринку є розбіжність потреб у фінансових ресурсах того чи іншого суб'єкта ринкових відносин із наявністю джерел задоволення таких потреб. Фінансовий ринок опосередковує рух фінансових ресурсів між підприємствами, галузями, сферами економіки, населенням, державою. Основна функція фінансового ринку - перетворення тимчасово вільних грошових коштів (нагромаджень, заощаджень) на позичковий капітал для інвестицій в економіку.

Фінансовий ринок як сфера фінансової системи включає ринок грошей, кредитних ресурсів, цінних паперів і фінансових послуг тощо (рис. 2.3).

Рис. 2.3– Місце і роль фінансового ринку у фінансовій системі

Існування фінансової системи передбачає вирішення таких завдань:

^ формування, концентрація і оптимальне розміщення достатніх для виробництва певного обсягу ВВП фінансових ресурсів;

^ досягнення максимальної ефективності використання наявних фінансових ресурсів - максимізація обсягів виробленого ВВП на основі вибору реальної структури форм фінансового забезпечення;

^ встановлення оптимальних пропорцій розподілу і перерозподілу виробленого ВВП з метою повного забезпечення потреб громадян, підприємств, держави;

^ всебічне сприяння залученню усіх тимчасово вільних коштів і отриманих доходів через інституції фінансового ринку на потреби фінансового забезпечення виробництва ВВП;

^ формування страхових фондів з метою забезпечення відшкодування втрат фінансових ресурсів і доходів та встановлення максимальних передумов для використання коштів даних фондів у кругообігу ресурсів.

Отже, *головним завданням побудови національної фінансової системи* є забезпечення максимальної мобілізації наявних у суспільстві фінансових ресурсів і залучення при обґрунтованих потребах їх ззовні, встановлення передумов для їх ефективного

використання і максимізації на цій основі виробництва ВВП. Рух грошових потоків через ланки і сфери фінансової системи повинен сприяти формуванню у кожного суб'єкта доходів, що відображають його продуктивність і є достатніми для забезпечення потреб його діяльності.

2.2. Організаційні основи функціонування фінансової системи України

Фінансова система являє собою доволі складний механізм. Ефективність її функціонування залежить від двох визначальних чинників. *По-перше*, від налагодженості фінансових відносин у суспільстві. В основі цього лежить вибір правильної і доцільної для даної країни фінансової моделі, яка стимулює виробника і суспільство. Крім того, важливим фактором виступає дієвість фінансового механізму, а також чітке фінансове законодавство. *По-друге*, ефективне функціонування фінансової системи залежить від організації управління нею.

Управління фінансами, як і будь-якою іншою системою, *включає дві основні складові*: органи управління і форми та методи управлінської діяльності. У світовій теорії і практиці широкого визнання набув фінансовий менеджмент як наука про управління фінансовою діяльністю. Зміст фінансового менеджменту визначається функціями управління: розроблення стратегії, планування тактики реалізації стратегії, організація виконання розроблених планів, облік і контроль.

У кожній країні управління фінансами здійснюється через наявну систему фінансових відносин. Воно зумовлене історичними, економічними та політичними умовами розвитку держави і підпорядковане фінансовій політиці держави.

В управлінні фінансами виділяють *об'єкти і суб'єкти* управління. *Об'єктами* виступають різні види фінансових відносин. *Суб'єктами* є ті організаційні структури, які здійснюють управління (фінансові відділи підприємств, фінансові державні органи, податкові адміністрації, страхові органи). Сукупність усіх організаційних структур, які здійснюють управління фінансами, утворює фінансовий апарат.

В управлінні фінансами виділяють декілька функціональних елементів: планування, стратегічне та оперативне управління, контроль.

Планування посідає важливе місце в системі управління фінансами. Під час планування суб'єкти господарювання оцінюють стан своїх фінансів, виявляють можливість збільшення фінансових ресурсів, напрями їх ефективного використання. Об'єктом фінансового планування є фінансова діяльність держави і суб'єктів господарювання, а результатом - складання фінансових планів.

Стратегічне управління в Україні (управління фінансами на тривалу перспективу) здійснюють найвищі органи державної влади і управління: Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, апарат Президента.

При виконанні стратегічних фінансових планів виникає потреба в оперативному управлінні як діяльності, пов'язаній із необхідністю втручання в розподільчі процеси з метою ліквідації диспропорцій, подолання недоліків, своєчасного перерозподілу коштів, забезпечення досягнення запланованих результатів.

Оперативне управління фінансами здійснює безпосередньо фінансовий апарат, який включає фінансові органи управління (Рахункову палату Верховної Ради України, Міністерство фінансів, Державну казначейську службу, Державну фінансову інспекцію (ДФІ), Державну податкову службу, Пенсійний фонд, Фонди соціального страхування тощо) і фінансові інститути (Національний банк України, банки і небанківські кредитні установи, страхові компанії, фондові біржі, інститути спільного інвестування тощо).

Ефективне функціонування кожної із складових фінансової системи можливе за умов чіткого законодавчого врегулювання їхньої взаємодії. Разом з тим рух грошових коштів повинен бути скоординованим через управління фінансовими потоками, що забезпечується фінансовим апаратом.

Загальне управління фінансами відповідно до Конституції України покладено на вищі

органи державної влади - Верховну Раду України, Президента, Уряд (рис. 2.4).

Рис. 2.4— Система управління державними фінансами в Україні

Верховна Рада України, як вищий орган законодавчої влади, ухвалює закони, у тому числі з фінансових питань, основні напрями бюджетної політики на наступний бюджетний період, затверджує Державний бюджет України та вносить зміни до нього; здійснює контроль за виконанням Державного бюджету України; приймає рішення щодо звіту про його виконання; визначає засади внутрішньої і зовнішньої політики.

Президент України, як глава держави, створює у межах коштів, передбачених у Державному бюджеті України, для здійснення своїх повноважень консультативні, дорадчі та інші допоміжні органи і служби; підписує закони, ухвалені Верховною Радою України; має право вето щодо цих законів із наступним поверненням їх на повторний розгляд Верховною Радою України.

Кабінет Міністрів України, як вищий орган у системі органів виконавчої влади, забезпечує проведення бюджетної, фінансової, цінової, інвестиційної, у тому числі амортизаційної, податкової, структурно-галузевої політики; політики у сферах праці та зайнятості населення, соціального захисту, охорони здоров'я, освіти, науки і культури, охорони природи, екологічної безпеки і природокористування; розроблення і виконання загальнодержавних програм економічного та соціального розвитку; розробляє проекти законів про Державний бюджет України та про внесення змін до Державного бюджету України, забезпечує виконання затвердженого Верховною Радою України Державного Бюджету України, подає Верховній Раді України звіт про його виконання; приймає рішення про використання коштів резервного фонду Державного бюджету України; обслуговує державний борг України, приймає рішення про випуск облігацій державних внутрішніх та зовнішніх позик; організовує державне страхування; забезпечує проведення зовнішньоекономічної політики України; організовує та забезпечує здійснення митної справи; бере участь у складанні платіжного балансу та організовує роботу із складання зовнішньоторговельного балансу України, забезпечує раціональне використання державних валютних коштів; виступає гарантом щодо позик, які у визначених законом про Державний бюджет України межах надаються іноземними державами, банками, міжнародними фінансовими організаціями.

Органи місцевого самоврядування самостійно розробляють, затверджують і виконують відповідні місцеві бюджети; самостійно розпоряджаються коштами місцевих бюджетів,

визначають напрями їх використання; використовують вільні бюджетні кошти, додатково отримані в процесі виконання місцевих бюджетів; мають право випускати місцеві позики, лотереї та цінні папери, а також отримувати кредити в банківських установах; можуть виступати гарантами під надання кредитів підприємствам і установам, що належать до комунальної власності; мають право розміщувати належні їм кошти в банках інших суб'єктів права власності, отримувати відсотки від доходів і зараховувати їх до доходної частини відповідного місцевого бюджету.

Центральне місце в управлінні фінансами в Україні, як і в будь-якій іншій державі, займає *Міністерство фінансів*. Міністерство фінансів України є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України. *Основними завданнями Міністерства фінансів України є:*

- формування та забезпечення реалізації державної фінансової, бюджетної, податкової і митної політики;
- формування та забезпечення реалізації державної політики у сфері казначейського обслуговування бюджетних коштів, бухгалтерського обліку, випуску та проведення лотерей, організації та контролю за виготовленням цінних паперів, документів суворої звітності, видобутку, виробництва, використання та зберігання дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння, дорогоцінного каміння органогенного утворення та напівдорогоцінного каміння, їх обігу та обліку, у сфері запобігання і протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму;
- формування і забезпечення у межах повноважень реалізації державної політики у сфері державного фінансового контролю, координації та спрямування діяльності органів виконавчої влади, уповноважених на проведення контролю за дотриманням бюджетного законодавства;
- забезпечення концентрації фінансових ресурсів на пріоритетних напрямках соціально-економічного розвитку України;
- здійснення заходів із підвищення ефективності управління державними фінансами;
- проведення разом з іншими органами виконавчої влади аналізу фінансово-економічного стану держави, перспектив її дальшого розвитку;
- розроблення разом з іншими центральними органами виконавчої влади проекту Основних напрямів бюджетної політики на наступний бюджетний період;
- розроблення в установленому порядку проекту закону про Державний бюджет України;
- організація роботи, пов'язаної зі складанням та управлінням виконання Державного бюджету України, координація діяльності учасників бюджетного процесу з питань виконання бюджету;
- розроблення в установленому порядку прогнозу Державного бюджету України на наступні за плановим два бюджетні періоди;
- удосконалення міжбюджетних відносин;
- забезпечення управління державним та гарантованим державним боргом;
- удосконалення методів фінансового і бюджетного планування;
- здійснення державного регулювання бухгалтерського обліку та фінансової і бюджетної звітності в Україні, розроблення стратегії розвитку національної системи бухгалтерського обліку, визначення єдиних методологічних засад бухгалтерського обліку та складання фінансової і бюджетної звітності, обов'язкових для всіх юридичних осіб незалежно від організаційно-правової форми, форми власності та підпорядкування (крім банків), адаптація законодавства з питань бухгалтерського обліку в Україні до законодавства Європейського Союзу та запровадження міжнародних стандартів фінансової звітності;
- забезпечення здійснення повноважень головного розпорядника бюджетних коштів в установах і організаціях, що належать до сфери управління Мінфіну України, центральних органах виконавчої влади;
- інформування громадськості про економічні та фіскальні цілі держави.

Міністерство фінансів України має розгалужену регіональну структуру (рис. 2.5).

Рис. 2.5– Регіональна структура Міністерства фінансів України

Розмежування повноважень і функцій між органами Міністерства фінансів здійснюється за регіональним принципом. Так, Міністерство фінансів Автономної Республіки Крим складає і виконує Республіканський бюджет, обласні фінансові управління - обласні бюджети, районні і міські фінансові відділи - районні і міські бюджети.

Регіональні фінансові органи мають систему подвійного підпорядкування. Вертикально вони підпорядковані відповідному фінансовому органу вищого рівня (наприклад, районні фінансові відділи - обласному фінансовому управлінню). Горизонтально фінансові органи підпорядковані місцевим органам державного управління, тобто входять до складу відповідних державних адміністрацій.

До складу Міністерства фінансів України входять два обособлених підрозділи: *Державна фінансова інспекція і Державна казначейська служба.*

Державна фінансова інспекція України (Держфінінспекція України) є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра фінансів України, входить до системи органів виконавчої влади і забезпечує реалізацію державної політики у сфері державного фінансового контролю.

Основними завданнями Держфінінспекції України є реалізація державної політики у сфері державного фінансового контролю, а також внесення пропозицій щодо її формування.

Держфінінспекція України відповідно до покладених на неї завдань здійснює державний фінансовий контроль за використанням і збереженням державних фінансових ресурсів, необоротних та інших активів, правильністю визначення потреби в бюджетних коштах та взяттям зобов'язань, ефективним використанням коштів і майна, станом і достовірністю бухгалтерського обліку і фінансової звітності у міністерствах та інших органах виконавчої влади, державних фондах, фондах загальнообов'язкового державного соціального страхування, бюджетних установах і суб'єктах господарювання державного сектору економіки, а також на підприємствах, в установах та організаціях, які отримують (отримували у періоді, який перевіряється) кошти з бюджетів усіх рівнів, державних фондів та фондів загальнообов'язкового державного соціального страхування або використовують (використовували у періоді, який перевіряється) державне чи комунальне майно, за дотриманням законодавства на всіх стадіях бюджетного процесу щодо державного і місцевих бюджетів тощо.

Держфінінспекція України здійснює свої повноваження безпосередньо та через територіальні органи в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі, районах, містах або міжрайонні, об'єднані в районах та містах територіальні органи, головних інспекторів у районах та містах.

Державна казначейська служба України (Казначейство України) є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра фінансів України¹.

Казначейство України входить до системи органів виконавчої влади та утворюється для реалізації державної політики у сфері казначейського обслуговування бюджетних коштів. Воно є учасником системи електронних платежів Національного банку України.

Основними завданнями Казначейства України є:

- 1) внесення пропозицій щодо формування державної політики у сфері казначейського обслуговування бюджетних коштів;
- 2) реалізація державної політики у сфері казначейського обслуговування бюджетних коштів.

Казначейство України відповідно до покладених завдань здійснює через систему електронних платежів Національного банку України розрахунково-касове обслуговування розпорядників, одержувачів бюджетних коштів та інших клієнтів, операцій з коштами бюджетів, спільних із міжнародними фінансовими організаціями проектів тощо.

Казначейство України здійснює свої повноваження безпосередньо та через свої територіальні органи в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі, районах, районах у містах, містах обласного, республіканського (Автономної Республіки Крим) значення (у разі їх утворення).

До системи органів Державної податкової служби України (ДПС України) належать центральний апарат та територіальні органи державної податкової служби в Автономній Республіці Крим, містах Києві та Севастополі, областях, округах (на два і більше регіони), державні податкові інспекції у районах, містах (крім міст Києва та Севастополя), районах у містах, міжрайонні, об'єднані та спеціалізовані державні податкові інспекції.

ДПС України є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра фінансів України.

Основними завданнями ДПС України є:

- внесення пропозицій щодо формування державної податкової політики і державної політики у сфері контролю за виробництвом та обігом спирту, алкогольних напоїв і тютюнових виробів;
- реалізація державної податкової політики та політики у сфері контролю за виробництвом та обігом спирту, алкогольних напоїв і тютюнових виробів;
- здійснення контролю за додержанням податкового законодавства та іншого законодавства у випадках, коли здійснення такого контролю покладено на органи державної податкової служби, правильністю обчислення, повнотою і своєчасністю сплати до бюджетів, державних цільових фондів податків, зборів та інших платежів, установлених законодавством;

- запобігання злочинам та іншим правопорушенням, віднесеним законом до компетенції податкової міліції, їх виявлення, розкриття, припинення та розслідування¹.

Рахункова палата Верховної Ради України є постійно діючим органом контролю, який утворюється Верховною Радою України, підпорядкований і підзвітний їй. Рахункова палата здійснює свою діяльність самостійно, незалежно від будь-яких інших органів держави.

Основними завданнями Рахункової палати є організація і здійснення контролю за своєчасним виконанням видаткової частини Державного бюджету України, витрачанням бюджетних коштів, у тому числі коштів загальнодержавних цільових фондів, за обсягами, структурою та їх цільовим призначенням тощо.

Національний банк України є основною фінансовою інституцією у сфері грошового ринку. *Основне завдання Національного банку* - регулювання грошового обігу й організація

ефективного функціонування кредитної системи. Національний банк проводить також значну роботу щодо обслуговування уряду. Він виконує агентські послуги з розміщення державних цінних паперів і обслуговування державного боргу, організовує касове виконання бюджету, проводить міжнародні розрахунки держави, здійснює валютне регулювання³.

Міжбанківська валютна біржа проводить торги з купівлі-продажу іноземних валют. Ціни, які формуються на цій біржі, характеризують ринковий курс валют, тобто той, який складається під впливом попиту і пропозиції, як на національну, так і на іноземні валюти. Вплив Національного банку України на ринковий курс національної валюти здійснюється завдяки участі його у торгах через скупку тієї чи іншої валюти або валютні інтервенції.

Банківські установи формують банківську систему і виконують такі основні функції: акумуляція тимчасово вільних коштів юридичних і фізичних осіб; проведення безготівкових розрахунків; касове обслуговування готівкового обігу; кредитування; агентські та інші послуги клієнтам банку. В умовах ринкової економіки банки являють собою серцевину фінансової системи, виконуючи роль кровоносної мережі в економіці. Тому економічна та фінансова міць країни визначається насамперед потенціалом її банківської системи.

Державна комісія з цінних паперів та фондового ринку організовує функціонування ринку цінних паперів. Вона проводить реєстрацію випуску цінних паперів та регулює їх кругообіг; забезпечує формування інфраструктури ринку, видає ліцензії фінансовим посередникам, які здійснюють операції з цінними паперами. Комісія здійснює контроль за діяльністю суб'єктів ринку цінних паперів - емітентів, інвесторів, фінансових посередників, фондових бірж - відповідно до чинного законодавства у цій сфері¹.

Фондова біржа проводить операції з цінними паперами. Основне її призначення - організація функціонування вторинного ринку. Однак, з одного боку, через неї може здійснюватись і первинне розміщення цінних паперів, а з іншого - і вторинний ринок може функціонувати поза біржею. У зв'язку з цим розрізняють біржовий і позабіржовий обіг цінних паперів.

Як центр торгівлі цінними паперами, фондова біржа є індикатором ділової активності й проводить котирування акцій підприємств. Цим створюється система незалежної і досить об'єктивної оцінки діяльності акціонерних товариств. Тому бюлетені фондових бірж відіграють велике значення у функціонуванні фінансової системи та економіки країни.

Державна комісія з регулювання ринків фінансових послуг України (Держфінпослуг) є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України.

Основними завданнями Держфінпослуг є:

- участь у формуванні та реалізації державної політики у сфері надання фінансових послуг;
- розроблення і реалізація стратегії розвитку ринків фінансових послуг та вирішення системних питань їх функціонування;
- забезпечення розроблення та координації єдиної державної політики щодо функціонування накопичувальної системи пенсійного страхування;
- здійснення в межах своїх повноважень державного регулювання та нагляду за наданням фінансових послуг і дотриманням законодавства у відповідній сфері;
- захист відповідно до законодавства прав споживачів фінансових послуг;
- сприяння інтеграції ринків фінансових послуг в європейський та світовий ринки фінансових послуг.

Фінансові посередники на ринку цінних паперів виконують роль сполучної ланки між емітентами цінних паперів та інвесторами. З одного боку, за дорученням емітентів вони проводять випуск та розміщення цінних паперів на фінансовому ринку. З іншого боку, вони проводять операції з купівлі цінних паперів на підставі угод з інвесторами. Діяльність фінансових посередників засновується на їх інформованості та глибоких знаннях ринку цінних паперів.

Отже, основна увага в системі управління державними фінансами зосереджена на

бюджеті держави. Це цілком природно, оскільки саме в ньому концентруються фінансові потоки і зв'язки. Тому, формування системи фінансових органів та інституцій, розмежування функцій і повноважень між ними має забезпечити надійне та ефективне управління фінансами в країні.

2.3. Сутність та складові елементи фінансового механізму

Для впливу на процеси суспільного відтворення держава використовує певний господарський механізм, склад і структура якого визначаються рівнем розвитку економіки, відносинами власності, історичними та національними особливостями. Важливою складовою господарського механізму є фінансовий механізм.

За загальним визначенням фінансовий механізм може бути охарактеризований як комплекс спеціально розроблених і законодавчо закріплених у державі форм і методів створення і використання фінансових ресурсів для забезпечення економічного розвитку та соціальних потреб громадян.

Фінансовий механізм – це сукупність конкретних фінансових форм, методів та важелів, за допомогою яких забезпечується процес суспільного відтворення, тобто здійснюються розподільчі та перерозподільчі відносини, утворюються доходи суб'єктів господарювання і фонди грошових коштів (рис.2.6).

Фінансовий механізм – це, по суті, методичні, організаційні та правові положення та заходи, які визначають функціонування фінансів у економіці держави, їхнє практичне використання для досягнення визначених відповідними програмами цілей і завдань.

Фінансовий механізм є складовою частиною господарського механізму в державі, яка значною мірою визначає характер не лише господарського механізму зокрема, а й економічної системи в цілому. За допомогою фінансів визначається кінцевий результат усієї господарської діяльності в державі.

Формування і використання фондів фінансових ресурсів для задоволення загальнодержавних потреб, а також потреб підприємницьких структур і населення здійснюються на основі відповідних нормативних актів та методичних положень, які визначають техніку мобілізації і використання цих ресурсів, а також обов'язки суб'єктів, що беруть участь у цих процесах.

Рис.2.6– Склад фінансового механізму

Призначення фінансового механізму зводиться до двох основних функцій – фінансового забезпечення і фінансового регулювання економічних і соціальних процесів у державі. Але треба зауважити, що вказані функції є певною теоретичною абстракцією. За наявного досвіду фінансове забезпечення одночасно виконує функцію регулювання так само, як регулювання може здійснювати функцію фінансового забезпечення.

Кількісна та якісна характеристики фінансового механізму визначаються тим, яка величина фінансових ресурсів зосереджується та витрачається на відповідних рівнях господарського управління та якою є технологія їх зосередження і витрачання.

Фінансове забезпечення – це формування цільових грошових фондів у достатньому розмірі та їх ефективне використання.

Основними елементами фінансового забезпечення суб'єктів господарської діяльності є:

- самофінансування (відшкодування витрат на основну діяльність та її розвиток за рахунок власних джерел);
- кредитування (надання коштів за принципами поворотності, платності, строковості та забезпеченості);
- бюджетне фінансування (надання коштів із бюджету на безповоротних засадах);
- оренда (передача майна у користування на певний строк і за певну плату);
- інвестування (вкладання коштів у ті чи інші об'єкти з метою отримання прибутку або соціального ефекту).

Фінансове регулювання – це метод фінансового впливу, пов'язаний із регулюванням економічних процесів.

Основними елементами фінансового регулювання є:

- оподаткування (вилучення частини доходів підприємств і населення до бюджету та

державних цільових фондів);

- бюджетні трансферти (дотації, субсидії, субвенції).

Для зацікавлення суб'єктів господарювання в досягненні кращих результатів використовуються **фінансові стимули**. До них належать:

- заохочувальні фонди підприємств, які утворюються з прибутку;
- бюджетне фінансування ефективних напрямків розвитку народного господарства (у т.ч. дотації підприємствам, діяльність яких має важливе значення для економіки країни);
- спеціальні фінансові пільги (пільги на податки та можливість проведення прискореної амортизації).

У фінансових важелях важливе місце займають **фінансові санкції** як особливі форми організації фінансових відносин, покликані посилити матеріальну відповідальність суб'єктів господарювання за виконання взятих зобов'язань. В умовах ринку роль фінансових санкцій значно зростає. Найбільш розповсюдженими серед них є штрафи і пені.

Штрафи – це міра матеріального впливу на винних у порушенні законодавства, угод або діючих правил. Застосовується, як правило, в твердій грошовій сумі.

Пеня застосовується при несвоєчасному виконанні грошових зобов'язань і нараховується на кожен день простроченого платежу.

Для *нормального функціонування фінансового механізму* необхідним є його відповідне нормативно-правове забезпечення, яке представлено, передусім, Конституцією України, численними законами, а також підзаконними нормативно-правовими актами. Закони приймаються Верховною Радою України, є обов'язковими до виконання і мають вищу юридичну силу по відношенню до інших нормативних актів. Провідне місце в регламентації фінансових відносин мають такі закони: „Про власність”, „Про систему оподаткування”, „Про підприємництво”, „Про підприємства в Україні”, Бюджетний кодекс України.

Підзаконні нормативно-правові акти приймаються компетентними державними органами на підставі діючих законів. До таких документів належать: Укази Президента України, Декрети та Постанови Кабінету Міністрів, інструкції і накази міністерств, міжнародні договори, укладені і ратифіковані Верховною Радою України.

У сучасних умовах реформування економіки України відбувається вдосконалення фінансового механізму. Найважливішими проблемами, які вирішуються при цьому, є такі:

- створення передумов для розвитку і становлення ринкових відносин в Україні;
- забезпечення раціональних пропорцій розподілу і перерозподілу валового внутрішнього продукту;
- забезпечення необхідних темпів економічного зростання;
- науково обгрунтоване фінансове планування і прогнозування обсягів централізованих і децентралізованих фінансових ресурсів, їх розподілу і використання;
- підвищення результативності фінансового контролю;
- удосконалення механізму дії фінансових важелів, стимулів і санкцій;
- адекватне правове і нормативне забезпечення функціонування всього фінансового механізму.

2.4. Зміст і принципи фінансового планування

Фінансове планування – це діяльність щодо складання планів формування, розподілу і використання фінансових ресурсів на рівні окремих суб'єктів господарювання, їх об'єднань, галузевих структур, територіально-адміністративних одиниць та країни в цілому.

У фінансовому плануванні важливим є застосування принципів наукового обгрунтування показників плану і забезпечення їх стабільності, а також використання прогресивних норм і нормативів із залученням електронно-обчислювальної техніки.

Фінансове планування є складовою частиною народногосподарського планування. пов'язаною з загальним управлінням фінансами. Воно передбачає визначення основних завдань діяльності суб'єктів господарювання на перспективу.

Об'єктом фінансового планування виступають фінансові ресурси, що утворюються в

процесі розподілу і перерозподілу валового внутрішнього продукту (прибуток, амортизаційні відрахування, податки та обов'язкові збори в державні цільові фонди тощо).

Фінансові плани це плани формування, розподілу і використання фінансових ресурсів. Їх особливістю є те, що вони складаються виключно у грошовій формі.

Фінансові плани складаються окремими підприємствами, установами, об'єднаннями, відомствами (баланс доходів і видатків, кошторис, бізнес-план, платіжний календар) в розрізі окремих територій (місцеві бюджети) та на рівні держави в цілому (Державний бюджет, зведений бюджет, баланс фінансових ресурсів і витрат держави).

За тривалістю дії такі плани поділяють на:

- перспективні фінансові плани (складаються на період, більший 1-го року);
- поточні (складаються на один рік);
- оперативні (складаються на квартал, місяць).

Принципами фінансового планування є:

- наукова обґрунтованість (проведення розрахунків фінансових показників на основі певних методик, з урахуванням кращого досвіду, використанням засобів обчислювальної техніки, економіко-математичних методів, які передбачають багатоваріантність розрахунків і вибір найоптимальнішого);

- єдність фінансових планів (полягає в єдності фінансової політики, єдиній методології розрахунку фінансових показників);

- безперервність (взаємозв'язок перспективних, поточних і оперативних фінансових планів);

- стабільність (незмінність показників фінансових планів).

При складанні фінансових планів використовують відповідні методи: нормативний, балансовий, економіко-математичний, метод коефіцієнтів та метод економічного аналізу.

Метод коефіцієнтів передбачає розповсюдження встановлених раніше тенденцій на майбутній період або розповсюдження вибіркового даних на іншу частину сукупності досліджуваних об'єктів. Наприклад, в плановому періоді обсяги реалізації продукції мають збільшитись на 20 %. Потрібно визначити величину очікуваного прибутку. Для цього обчислюємо коефіцієнт зміни обсягів реалізації (1,2) і множимо на величину прибутку за попередній період.

Цей метод надзвичайно простий у застосуванні, але він має суттєвий недолік: разом з коефіцієнтом на наступний період механічно переносяться всі негативні явища, які мали місце в попередньому періоді.

Метод коефіцієнтів використовується при індексації основних засобів, дооцінці товарно-матеріальних цінностей у зв'язку з інфляцією, при планування прибутку та величини власних оборотних коштів.

Нормативний метод у фінансовому плануванні передбачає розрахунок фінансових показників на основі встановлених норм і нормативів. Це нормативи утворення фондів грошових коштів, норми амортизаційних відрахувань, нормативи розподілу прибутку, норми витрачання коштів в бюджетних установах тощо.

Нормативний метод є більш ефективним за умов, коли норми і нормативи відповідають наступним вимогам:

- вони мають бути науково обґрунтованими;
- прогресивними, тобто орієнтованими на кращий досвід;
- стабільними.

Балансовий метод передбачає відповідність видатків джерелам їхнього покриття та ув'язку всіх розділів фінансового плану, в результаті чого досягається збалансованість плану. В сучасних умовах цей метод набуває особливого значення, тому що видатки підприємств залежать від зароблених коштів, і підприємства повинні розраховувати лише на власні надходження, а не на допомогу держави або міністерства.

Баланс доходів і видатків – це поточний фінансовий план, який складається на підприємстві і розраховується на рік з розподілом по кварталах.

Платіжний календар – це оперативний фінансовий план, який складають на квартал з розбивкою по місяцях або на місяць і з розбивкою по декадах.

Платіжний календар конкретизує поточний фінансовий план, уточнює його показники, дає чіткіше уявлення про стан платежів та розрахунків у періоді, що аналізується. За допомогою платіжного календаря постійно контролюється платоспроможність підприємства.

Бізнес-план - це план реалізації певного проекту або угоди, які потребують вкладення коштів.

Бізнес-план складається у випадках:

- приватизації;
- продажу контрольного пакету акцій іноземному інвестору;
- при створенні спільних підприємств за участю держави;
- при наданні підприємству кредитними установами довгострокових позик (для обґрунтування повернення кредитів).

У перших розділах бізнес-плану подається загальний опис проекту, вказується його мета, виробничі характеристики майбутнього підприємства, принципи та методи керівництва ним.

Заключні розділи бізнес-плану – фінансові. В них подаються розрахунки прибутку і рентабельності від реалізації угоди або проекту, обґрунтовуються терміни і джерела повернення позик, а також строки окупності затрат.

Кошториси доходів і видатків складають установи соціальної сфери, тобто бюджетні організації. Кошторис містить два основних розділи:

I. Доходи:

- надходження коштів з загального фонду бюджету;
- надходження з інших джерел (плата за навчання, за лікування, орендна плата, плата за проживання у гуртожитку, доходи від підсобних господарств тощо);

II. Видатки:

- зарплата працівника бюджетних установ;
- нарахування на заробітну плату;
- придбання предметів постачання і матеріалів;
- оплата послуг по утриманню установи;
- відрядження;
- оплата комунальних послуг та енергоносіїв;
- капітальні видатки;
- інші.

Бюджет як фінансовий план завжди складається з двох частин: доходної і видаткової.

I. Доходи:

- податки;
- відрахування в державні цільові фонди, приєднані до бюджету;
- неподаткові надходження (вартість конфіскованого майна, надходження від зовнішньоекономічної діяльності, кошти від випуску державних цінних паперів).

II. Видатки:

- на народне господарство (капітальні вкладення, дотації);
- на соціальний захист населення;
- на оборону;
- на управління;
- на утримання соціальної сфери;
- на екологію;
- на створення державних резервів;
- на інші цілі.

Особливістю Державного бюджету як фінансового плану є те, що він єдиний має силу закону.

Баланс фінансових ресурсів і витрат держави складається з метою визначення обсягів фінансових ресурсів країни і напрямків їх використання. Відмінність балансу від зведеного бюджету полягає в тому, що, крім централізованих фінансових ресурсів, які мобілізуються через фінансову систему, в ньому відображаються і децентралізовані фінансові ресурси, зосереджені у суб'єктів господарювання і населення.

Баланс фінансових ресурсів і витрат держави є фінансовою програмою економічного і соціального розвитку держави. У ньому передбачаються можливості фінансового забезпечення темпів і пропорцій розвитку економіки держави у прогнозованому періоді. Також баланс фінансових ресурсів і витрат держави служить інформаційною та аналітичною основою для розробки та обґрунтування фінансової політики держави.

Метою розробки балансу фінансових ресурсів держави є визначення розмірів державних фінансових ресурсів, збалансування доходів та витрат держави, перевірка економічного обґрунтування розрахунків державного бюджету, балансу грошових доходів та витрат населення, платіжного балансу та інших фінансових балансів.

Основними напрямками удосконалення фінансового планування в сучасних умовах є:

- забезпечення стабільних умов господарювання та, як наслідок, стабільного надходження податків та зборів до бюджету;
- підвищення ролі перспективного фінансового планування;
- широке застосування економічних нормативів, економіко-математичних методів, електронно-обчислювальної техніки у фінансовому плануванні.

2.5. Фінансовий контроль: зміст, принципи та види

Фінансовий контроль – це діяльність уповноважених органів, спрямована на забезпечення виконання суб'єктами господарювання встановлених форм і методів реалізації фінансових відносин, а також на аналіз їх ефективності та розробку пропозицій щодо їх удосконалення. Фінансовий контроль відображає практичну реалізацію притаманної фінансам контрольної функції. Він являє собою контроль з боку держави за процесом створення і руху фінансових ресурсів усіх ланок фінансової системи. Сферою діяльності фінансового контролю є процес формування, розподілу і використання фондів грошових коштів.

Принципи фінансового контролю:

- незалежність (виключення матеріальної чи моральної зацікавленості перевіряючого);
- гласність (результати перевірок публікуються для широкого загалу);
- превентивність (попереджувальний характер фінансового контролю);
- дієвість (за результатами контрольної перевірки завжди приймаються певні міри);
- регулярність (контроль проводиться згідно з вимогами діючого законодавства);
- об'єктивність (контроль проводиться згідно з вимогами діючого законодавства);
- всеохоплюючий характер (по можливості фінансовий контроль повинен охоплювати всі сторони фінансово-господарської діяльності).

Фінансовий контроль проводиться на макро- та мікро- рівнях. Об'єктом фінансового контролю на макрорівні є державні фінанси. Суб'єктами фінансового контролю є державні органи влади і управління.

Фінансовий контроль на мікрорівні – це контроль на рівні суб'єктів господарювання всіх форм власності. Об'єктом контролю на цьому рівні є фінансово-господарська діяльність підприємств, організацій і установ. Предметом контролю є фінансові показники, а саме прибуток, собівартість, податки, відрахування. Схематично класифікацію фінансового контролю можна зобразити таким чином (рис.2.7).

Залежно від суб'єктів, що здійснюють фінансовий контроль, розрізняють наступні його види:

Державний фінансовий контроль проводять органи державної влади і управління. Державний фінансовий контроль поділяється на загальнодержавний і відомчий.

Загальнодержавний контроль здійснюють Кабінет Міністрів України, Міністерство

фінансів, Державна податкова адміністрація, Державна контрольно-ревізійна служба, Державна митна служба, місцеві державні адміністрації та інші структури.

Відомчий фінансовий контроль застосовується тільки по відношенню до підвідомчих підприємств і організацій та проводить контрольно-ревізійними підрозділами міністерств та відомств.

Громадський фінансовий контроль на сьогодні в Україні здійснюють:

- громадські організації (партії, рухи, профспілки, що стежать за виконанням умов трудового договору);
- засоби масової інформації;
- окремі фахівці (фізичні особи) на основі добровільності та без жодних матеріальних відрахувань.

Рис. 2.7– Класифікація фінансового контролю

Аудит – відносно новий для України вид фінансового контролю. 22 квітня 1993 року був прийнятий Закон „Про аудиторську діяльність”, який визначив правові засади здійснення аудиторської діяльності і був спрямований на створення системи незалежного фінансового контролю з метою захисту інтересів власника. Це незалежний зовнішній фінансовий контроль, заснований на комерційних засадах. Поява і розвиток аудиту в Україні обумовлений:

- відмиранням неефективного відомчого контролю;
- наявністю підприємств нових форм власності;
- неможливістю загальнодержавними органами фінансового контролю охопити регулярними і глибокими перевірками всіх суб’єктів господарської діяльності.

Залежно від часу виділяють такі **форми фінансового контролю**:

- **попередній**, що проводиться до здійснення фінансових операцій (наприклад, бухгалтерія підприємства перед тим, як виписати документи на витрачання коштів, перевіряє доцільність витрат та їх відповідність потребам згідно з нормами);
- **поточний**, що проводиться в процесі здійснення фінансових операцій (наприклад, перерахування податків, здійснення виплат);
- **наступний**, що проводиться після закінчення певних періодів (за підсумками місяця, кварталу, року).

Методи фінансового контролю – це конкретні прийоми проведення фінансового

контролю. Вони поділяються на:

- **натуральні**, коли контроль проходить не по документах, а перевіряється наявність товарно-матеріальних цінностей (інвентаризація, лабораторний аналіз, контрольний замір, контрольний запуск сировини у виробництво, перевірка фактично виконаних робіт);
- **документальні**, коли контроль проходить по документах.

Контрольні питання:

1. Охарактеризуйте поняття «фінансова політика».
2. Що є основною метою фінансової політики?
3. Які складові фінансової політики? Охарактеризуйте їх.
4. Які елементи включає механізм реалізації фінансової політики?
5. Розкрийте сутність та механізм реалізації бюджетно-податкової політики.
6. Охарактеризуйте типи та інструменти фіскальної політики.
7. Що являє собою фінансовий механізм і які його складові?
8. Завдання і методи фінансового планування.
9. Зміст, форми і методи фінансового контролю.
10. Правові засади фінансових відносин.

Тема 3. Фінансове право і фінансова політика

План:

- 3.1. Сутність та завдання фінансової політики.
- 3.2. Фінансовий механізм: сутність, зміст, структура, характеристика окремих ланок
- 3.3. Предмет фінансового права та методи фінансово-правового регулювання

Рекомендована література: [1-6,19-23,27,32,36, 44,47]

Основні терміни і поняття: фінансова політика, фінансова стратегія, фінансова тактика, фінансова політика економічного розвитку; фінансова політика стабілізації; фінансова політика обмеження ділової активності, податкова політика, бюджетна політика, грошово-кредитна політика, фінансовий механізм, фінансові інструменти, управління фінансами, фінансове законодавство, фінансовий план, кошторис доходів і видатків, бізнес-план, платіжний календар, баланс доходів і видатків, баланс фінансових ресурсів і витрат держави.

3.1. Сутність та завдання фінансової політики.

Фінансова політика – це комплекс дій і заходів, що здійснюються державою в межах наданих їй функцій та повноважень.

Фінансова політика відображає суб'єктивну сторону функціонування фінансів. Своє конкретне вираження фінансова політика знаходить в чинній системі мобілізації фінансових ресурсів та їх використання для задоволення різноманітних потреб держави, підприємницьких структур і населення.

Правову основу і конкретні напрямки реалізації фінансової політики в демократичній державі становить фінансове законодавство. У ньому повинна бути точно визначена компетенція всіх суб'єктів економічної системи щодо повноважень і відповідальності в

фінансовій сфері. На основі чинного законодавства органи виконавчої влади видають нормативні акти для успішного втілення фінансової політики.

Фінанси і фінансова система є об'єктивними явищами, але механізм функціонування фінансів, організація фінансових відносин і рух грошових потоків не спрацьовують самі по собі. Їх організують конкретні суб'єкти, які керуються багатьма чинниками (політичного, економічного, гуманитарного характеру), поєднуючи при цьому як загальносуспільні так і власні інтереси.

Суб'єктом вироблення фінансової політики є держава в особі вищих органів влади та управління та основних фінансових органів.

Складовими фінансової політики є :

➤ Монетарна (грошова) політика, яка являє собою комплекс дій та засобів у сфері грошового ринку;

➤ Фіскальна політика, яка характеризує дії держави щодо централізації тієї частини вартості ВВП, яка буде розподілена через бюджетну систему та її суспільне використання.

➤ Податкова політика характеризує дії держави у сфері оподаткування. Вона охоплює установлення видів і співвідношення податків, визначення платників, встановлення ставок оподаткування, надання податкових пільг тощо. Вона відображає як потреби держави у коштах так і вплив податків на діяльність підприємств і громадян.

➤ Бюджетна політика являє собою діяльність щодо формування бюджету держави, його збалансування, розподілу бюджетних коштів залежно від структури бюджетних видатків ця політика може мати соціальне, економічне чи інше спрямування.

Визначають також фінансову політику у сферах фондового, страхового ринків, міжнародних фінансів, боргову політику держави.

Фінансова політика держави залежить від багатьох як зовнішніх, так і внутрішніх факторів. Зовнішніми є, зокрема, фактори залежності держави від економічних взаємовідносин з іншими державами щодо поставок сировини, матеріалів, інших ресурсів, обміну технологіями, експортних можливостей самої держави, її інтеграції до світових економічних систем тощо.

Внутрішні фактори, які суттєво впливають на фінансову політику, - це форма власності на основні засоби виробництва, структура економіки, соціальний склад населення, рівень добробуту народу, інтелектуальний рівень населення, стан розвитку економіки і організація грошового обігу, стабільність грошової одиниці, розвиток форм кредитування тощо. На фінансову політику держави впливають також інші фактори, що диктуються тими економічними умовами, які склалися на цьому етапі господарського розвитку. З огляду на це фінансова політика є динамічним процесом, що змінюється і коригується з урахуванням практичної потреби.

Водночас є загальні принципи фінансової політики для держав із ринковою економікою, розвинутими демократичними засадами суспільного життя. За цих умов фінансова політика має спрямовуватися на створення сприятливих фінансових умов для розвитку виробництва тих галузей економіки, які мають вирішальне значення для задоволення потреб населення. Цього можна досягти як шляхом вишукування додаткових коштів самих підприємницьких структур, так і шляхом створення сприятливих фінансових можливостей для іноземних інвесторів – надання податкових пільг, вільного вивезення одержаного прибутку, гарантії збереження майна та захисту іноземних інвесторів.

Стимулювання інвестицій для розширення виробництва за рахунок коштів підприємницьких структур має здійснюватися з урахуванням форми власності, галузі виробництва, природних умов, територіального розміщення та інших факторів. Тут потрібен диференційований підхід, оскільки лозунг про створення однакових можливостей для усіх є ні чим іншим, як спрощення проблеми до такого рівня, що вона втрачає зміст і практичне призначення. Звісно, при цьому мають також надаватися податкові пільги, гарантії вільного ціноутворення, створюватися сприятливі форми кредитування.

Основними завданнями і принципами фінансової політики є :

- підвищення суспільного добробуту. Але для цього фінансова політика повинна також сприяти зростанню ефективності виробництва і насамперед підвищенню продуктивності праці, впровадженню матеріало- та ресурсозберігаючих технологій, побудові раціональної структури економіки тощо. Тому першим принципом фінансової політики є неухильне сприяння розвитку виробництва, підтримання підприємницької активності та підвищення рівня зайнятості.

- мобілізація та використання фінансових ресурсів для забезпечення соціальних гарантій. До таких соціальних гарантій належать освіта, оборона, охорона здоров'я, культура, державне управління, єдині енергетичні та комунікаційні системи тощо. Не менш важливими для суспільства є соціальне страхування, допомога малозабезпеченим та інші види допомог.

- раціональне використання природних ресурсів, заборона технологій, що загрожують здоров'ю людини. І для цього держава, з одного боку, домагається від виробничих структур, або вони несли витрати з відшкодування й відновлення довкілля, а з другого боку, держава, використовуючи фінансові інструменти – податки, штрафи й інші санкції – домагається закриття шкідливих виробництв і впровадження передових ресурсозберігаючих технологій.

Фінансова політика залежно від тривалості періоду, на який вона розрахована і характеру завдань, що вирішуються, включає фінансову стратегію і тактику.

Фінансова стратегія – це політика, що розрахована на довготермінову перспективу і вирішення глобальних завдань соціально-економічного розвитку. Спрямованість фінансової стратегії визначається конкретними завданнями розвитку суспільства на певному історичному етапі розвитку. В умовах економічної кризи головними завданням є фінансове забезпечення макроекономічної стабілізації, в умовах економічного розвитку – досягнення оптимальних темпів зростання ВВП. Водночас за будь-яких умов основою фінансової стратегії є надійне забезпечення потреб економіки фінансовими ресурсами і створення достатніх стимулів для ефективної діяльності суб'єктів господарювання. Фінансова стратегія зорієнтована на певну модель фінансових відносин у суспільстві.

Фінансова тактика являє собою поточну політику, спрямовану на вирішення конкретних завдань відповідного періоду, що впливають з розробленої фінансової стратегії. Вона здійснюється через переорієнтацію фінансових ресурсів та змін в організації фінансової діяльності. Фінансова тактика більш мобільна, оскільки полягає в сучасному реагуванні на економічні проблеми і диспропорції. Її головне завдання – досягнення стратегічних цілей розвитку.

Фінансова політика реалізується за двома напрямками:

- 1) регламентування фінансових відносин у суспільстві;
- 2) здійснення поточної фінансової діяльності.

Регламентування фінансових відносин характеризує стратегію фінансової політики, а поточна діяльність – її тактику.

Регламентування фінансових відносин здійснюється через законодавче регламентування, яке ставить фінансову діяльність на стабільну правову основу та адміністративне регламентування, яке передбачає надання прав регулювання фінансових відносин органам державного управління.

Залежно від ступеня законодавчого чи адміністративного регламентування фінансових відносин, який характеризується тією часткою доходу, що розподіляється і споживається відповідно до чинних законів чи адміністративних рішень, розрізняють три типи фінансової політики :

- жорстка регламентація передбачає, що переважна частина фінансових відносин регулюється державою, їй властивий досить високий рівень бюджетної централізації ВВП. Ця політика проводиться в умовах адміністративної економіки або в умовах обмеженості фінансових ресурсів. Така політика малоефективна, оскільки підриває стимули до продуктивної діяльності, адже фінансовим продуктом діяльності – доходом – більше

розпоряджається держава, ніж його власники – юридичні та фізичні особи.

- помірна регламентація здійснюється у законодавчій формі та охоплює обмежену частину фінансових відносин. Вона має врівноважувати інтереси держави та суспільства, інтереси окремих юридичних та фізичних осіб, забезпечувати достатні стимули для продуктивної діяльності і водночас давати змогу державі впливати на соціально-економічний розвиток суспільства.

- політика мінімальних обмежень спрямована на формування максимальної зацікавленості суб'єктів підприємництва і громадян в ефективному господарюванні. У даному разі в основному регламентуються тільки взаємовідносини з державою, які до того ж зводяться до мінімуму.

Поточна фінансова діяльність держави відображає тактику реалізації фінансової політики, її основними знаряддям є бюджет. Його структуризація за джерелами формування доходів і напрямками видатків характеризує ту чи іншу фінансову політику. Наприклад залежно від завдань, на розв'язання яких направлена фінансова політика, вона поділяється на такі види :

- ❖ політика стабілізації;
- ❖ політика економічного зростання;
- ❖ політика стримування ділової активності.

Дієздатність фінансової політики залежить від ефективності діяльності держави на кожному етапі та правильності прийнятих рішень. Її формування починається з чіткого визначення цілей та постановки обґрунтованих завдань. Виходячи з цього здійснюється вибір типу фінансової політики - жорстка чи помірна регламентація, або політика мінімальних обмежень; дискреційна чи вбудованих стабілізаторів. На цій основі вибираються напрями реалізації (вирішується, які завдання забезпечуються засобами монетарної, а які фіскальної політики) та інструменти реалізації і способи забезпечення координованості їх дій.

На основі сформованої політики здійснюються конкретні заходи у сфері фінансів. При цьому дуже важливо забезпечити дійовість фінансових інструментів, адже результативність фінансової політики залежить як від її обґрунтованості, так і від того, як реалізуються механізми її здійснення. У зв'язку з цим є вкрай важливим контроль за ходом реалізації виробленої фінансової політики.

3.2. Фінансовий механізм: сутність, зміст, структура, характеристика окремих ланок

Складовими частинами фінансового механізму є фінансове планування й прогнозування, фінансові показники й нормативи, ліміти й резерви, стимули й санкції, а також система управління фінансами.

Реалізація фінансової політики здійснюється за допомогою фінансового механізму, який являю собою досить складну систему впливу на різні сторони фінансової діяльності окремих суб'єктів. Основним вектором цього впливу є взаємовідносини держави, яка виробляє і реалізує фінансову політику, із суб'єктами господарювання, що забезпечують виробництво ВВП.

Фінансовий механізм – це сукупність фінансових методів і форм, інструментів та важелів впливу на соціально-економічний розвиток суспільства.

Державне регулювання економіки може здійснюватися двома способами:

✓ створення системи планового керівництва, в основі якої лежать адміністративно-командні методи. Завдання збалансування економічного та соціального розвитку вирішується на основі єдиного директивного централізованого планування. Планова економіка здатна певною мірою забезпечити керованість і збалансованість розвитку, однак на низькому рівні;

✓ застосування економічних методів управління, серед яких провідна роль належить фінансам. Дія фінансового механізму на різні сторони соціально-економічного розвитку має кількісну й якісну визначеність. Кількісна визначеність виявляється в сумі коштів, що виділяються для досягнення тих чи інших цілей. Надзвичайно важливо яким чином здійснюється формування ресурсів, якими каналами і в яких формах вони рухаються, на яких умовах виділяються і використовуються. Усе це характеризує якісну визначеність дії фінансового механізму.

Вплив фінансового механізму на соціально-економічний розвиток суспільства здійснюється двома методами :

- 1) метод фінансового забезпечення;
- 2) метод фінансового регулювання.

Установлення пріоритетності того чи іншого методу лежить в основі визначення напрямів фінансової політики держави. Чим вищий рівень розвитку суспільства й економіки, тим більшою є роль фінансового регулювання.

Фінансове забезпечення переважає в умовах адміністративно-командної системи управління. Ресурси, які виділяються на основі рішень відповідних адміністративних органів, є їх матеріальним забезпеченням. Фінансове регулювання в цих умовах підпорядковане завданням створення відповідних грошових фондів, насамперед централізованого фонду – бюджету держави. Навпаки, в умовах ринкових відносин на перший план виступає підсистема фінансового регулювання, бо саме вона робить ринок регульованим, а не стихійним.

Фінансове забезпечення реалізується на основі відповідної системи фінансування, яка може здійснюватись у трьох формах :

- самофінансування;
- кредитування;
- зовнішнє фінансування.

Різні форми фінансового забезпечення використовуються на практиці одночасно через установлення оптимального для даного етапу розвитку суспільства співвідношення між ними.

Самофінансування являє собою забезпечення потреб простого і розширеного відтворення виробництва за рахунок власних коштів юридичних та фізичних осіб. Це вихідна форма фінансового забезпечення. Без наявності певних власних коштів розпочати будь-яку діяльність неможливо. Принцип самофінансування передбачає, що регулювання фінансової забезпеченості здійснюється за рахунок кредиту. Він потребує чіткого визначення співвідношення між власними та запозиченими ресурсами. З позиції фінансової ефективності власні ресурси призначені для покриття затрат на мінімально припустимому рівні. Решта ресурсів формується на основі використання кредиту. Недаремно центром фінансової системи скрізь є банки. Головна перевага системи фінансового забезпечення полягає в тому, що вона сприяє максимально ефективному використанню наявних у суспільстві ресурсів на основі прискорення їх кругообігу. Збільшення питомої ваги власних ресурсів, навпаки, уповільнює кругообіг ресурсів, а тому й уповільнює темпи соціально-економічного розвитку.

Кредитування як форма фінансового забезпечення полягає у тимчасовому використанні позичених ресурсів. Якщо самофінансування - це вихідна форма фінансового забезпечення, то кредитування, особливо в умовах ринкової економіки, є головною, провідною формою. Воно ґрунтується на принципах поворотності, терміновості, платності та матеріального забезпечення кредитів.

Кредитування – надзвичайно дійова форма фінансового забезпечення, тому що :

1) досягається значна економія суспільного капіталу за рахунок використання одних й тих самих ресурсів різними суб'єктами підприємницької діяльності.

2) установлені принципи кредитування вимагають ефективного господарювання.

Зовнішнє фінансування полягає у виділенні коштів певним суб'єктам на безповоротній та безоплатній основі. Це може бути державне фінансування з бюджету чи

державних фондів цільового призначення, надходження коштів від громадських та добродійних фондів і організацій даної країни з-за кордону, гранти від міжнародних організацій тощо. В умовах ринкової економіки ця форма є підпорядкованою відносно самофінансування та кредитування. Основним її видом є бюджетні асигнування. Слід зазначити, що завжди були і будуть сфери діяльності, що потребують державного фінансування. Передусім це ті сфери, що є непривабливими для приватного бізнесу або мають надзвичайну суспільну вагу.

Надійність фінансового механізму визначається достатнім забезпеченням потреб кожного суб'єкта у коштах на основі оптимізації співвідношення між формами фінансового забезпечення.

Фінансове регулювання полягає у регламентуванні розподільчих відносин у суспільстві й на окремих підприємствах. Оскільки фінанси являють собою розподільні та перерозподільні відносини, то фінансові методи регулювання, по суті, є методами розподілу. Існують два методи розподілу: сальдовий і нормативний.

Сальдовий метод передбачає виділення підсумкового (сальдового) елемента у розподілі доходу. Як правило, саме цей сальдовий елемент несе в собі основне стимулююче навантаження. Так, прибуток підприємств є різницею між валовими доходами і валовими витратами. Якраз це стимулює зростання доходів і зниження витрат. Проміжні елементи розподілу за сальдовим методом визначаються на основі окремих розрахунків. Ці розрахунки можуть мати нормативний характер, але нормативи встановлюються не до об'єкта розподілу (виручки, доходу, прибутку), а до інших показників.

Нормативний метод розподілу полягає в тому, що всі елементи розподілу визначаються за нормативами, які встановлюються стосовно об'єкта розподілу. Нормативним є розподіл прибутку при його оподаткуванні. Ставка податку на прибуток поділяє його на дві частини: перша вноситься до бюджету держави, друга становить чистий прибуток, який підприємство розпоряджається самостійно.

Вибір методу розподільчих відносин є дуже важливим етапом побудови системи фінансового регулювання. Однак не можна протиставляти один метод другому, бо суть не тільки і не стільки в методі, а в тому, чим він наповнюється, тобто які елементи розподільчих відносин він включає.

При сальдовому методі головне – виділення підсумкового елемента. У ньому повинні бути закладені стимулюючі функції, і вони мають реалізуватися на практиці. Якщо цього немає, то така модифікація сальдового методу не відповідає завданням фінансового регулювання.

При нормативному методі розподілу дуже важливо установити оптимальне співвідношення між нормативним регламентуванням та самостійністю юридичних і фізичних осіб у витрачанні коштів.

Метод фінансового регулювання визначає характер дії фінансового механізму. Кожний метод може мати безліч модифікацій залежно від того, які елементи розподільчих відносин він охоплює. Кожному з елементів відповідає певне цільове призначення у вигляді закріплених за ним функцій. Таким чином, у складі фінансового механізму створюється набір фінансових інструментів, за допомогою яких здійснюється вплив на різні сторони суспільного розвитку.

Видами таких інструментів є податки, внески і відрахування, субсидії та дотації. Конкретний склад фінансових інструментів постійно змінюється від завдань фінансової політики.

Фінансові показники – це абсолютні величини, які характеризують створення й використання фінансових ресурсів в економіці держави, її фінансове становище, результати господарської діяльності підприємницьких структур, рівень доходів населення, розподіл і перерозподіл валового внутрішнього продукту за допомогою фінансів. Вони визначають кількісну й якісну характеристику господарських явищ і процесів при функціонуванні фінансів як складової частини економічної системи.

Сукупність фінансових показників створює систему, що розподіляється на зведені й індивідуальні показники. Зведені показники характеризують явища й процеси на макрорівні. Індивідуальні – деталізують зведені й доповнюють їх. Зведені фінансові показники можна умовно розподілити на загальнодержавні, галузеві й територіальні.

До числа зведених показників належать : загальний обсяг фінансових ресурсів, обсяги доходів та видатків бюджету, обсяг грошових нагромаджень в економіці держави, розміри фонду споживання та фонду нагромадження тощо. Ці показники дають змогу визначити загальноекономічні пропорції, рівень фінансового забезпечення показників економічного й соціального розвитку, рівень збалансованості прогнозних показників.

Зведені показники повинні також давати оцінку фінансового аспекту ефективності суспільного виробництва протягом певного періоду в розрахунку на одиницю всіх затрат, які необхідні для його одержання. Проте ці зведені показники потребують додаткових розрахунків. До їх числа належить показник фінансових результатів виробництва. Він розраховується як відношення загальної суми одержаних фінансових ресурсів у державі до вартості основних і оборотних фондів і фонду заробітної плати. Показник фінансових результатів виробництва дає змогу оцінити ефективність використання залучених до виробничого процесу ресурсів. Відносна або абсолютна їх економія приводить до зростання нагромадження.

Заслуговує на увагу показник фінансової віддачі матеріального виробництва, який доцільно вираховувати як відношення затрат на розширення виробництва до суми приросту фінансових ресурсів. Важливим також є показник фінансової місткості валового внутрішнього продукту. Він вираховується як відношення загальної величини фінансових ресурсів до величини створеного валового внутрішнього продукту. Аналогічно може вираховуватися фінансова місткість ВВП. Більшість із наведених показників може розраховуватися на рівні території або підприємства відповідно до певної модифікації.

Кожний із наведених вище показників деталізується за індивідуальним. Так, зведений фінансовий показник – загальний обсяг фінансових ресурсів може деталізуватися за показниками прибутку, різними видами податків та відрахувань, які щодо відповідної бази вирахування характеризують окремий бік фінансової діяльності держави, регіону, підприємства. Витрати бюджету також можна деталізувати в розрізі певних напрямків витрат – на соціальні гарантії, соціально-культурні потреби, народне господарство, управління, оборону тощо.

Слід зазначити, що показники, які характеризують фінансове забезпечення соціального розвитку, заслуговують на те, аби їх виділити в окрему групу. Зведений фінансовий показник видатків на соціальний розвиток має бути деталізований у показниках за джерелами фінансування, тобто за рахунок бюджету, коштів підприємницьких структур та інших джерел. Крім того, доцільно розраховувати показники витрат на душу населення в розрізі окремих видів – на освіту, соціальний захист, підготовку кадрів, охорону здоров'я.

Впровадження в практику управління економікою більшого переліку фінансових показників дасть можливість приймати більш обґрунтовані рішення щодо підвищення ефективності виробництва, удосконалення його структури, здійснення структурної перебудови економіки, забезпечення соціального захисту населення тощо. Крім того, буде створено підґрунтя для вдосконалення нормативної бази планування і прогнозування, контролю за використанням фінансових ресурсів.

Управління фінансовим механізмом. У будь-якому механізмі управління ґрунтується на використанні відповідних важелів.

Сукупність важелів становить систему управління фінансовим механізмом. За напрямком своєї дії вони поділяються на дві групи:

- санкції;
- стимули.

Взагалі, у широкому розумінні стимули включають і санкції. Розмежування цих понять має на меті розрізнити напрями дії важелів. Стимули матеріалізують фінансове

заохочення, а санкції – покарання. На практиці в ролі стимулів виступають різні пільги (в оподаткуванні, кредитуванні тощо), а санкції – це штрафи, пені та ін. Крім того, важелі керування фінансовим механізмом поділяються на окремі види. Насамперед це принципи, умови й порядок формування доходів, нагромаджень і фондів, порядок здійснення витрат, умови і принципи фінансування і кредитування.

Принципи це основоположні елементи системи управління. З їх допомогою відбувається налагодження фінансового механізму, його орієнтування на розв'язання певних завдань. Принципи визначають характер дії як окремих підсистем та їх елементів, так і механізму в цілому.

Умови формування доходів, нагромаджень і фондів, а також фінансування і кредитування визначаються відповідними законодавчими й нормативними документами.

Надзвичайно важливу роль у системі управління фінансовим механізмом відіграють норми і нормативи, особливо при застосуванні нормативного методу розподільних відносин. Головна вимога до них полягає в тому, що їх встановлення та зміна мають базуватися на науково обґрунтованій методиці (ставки податків), або на основі ринкових відносин (процентні ставки на позички).

Отже структура фінансового механізму представлена рис.3.1.

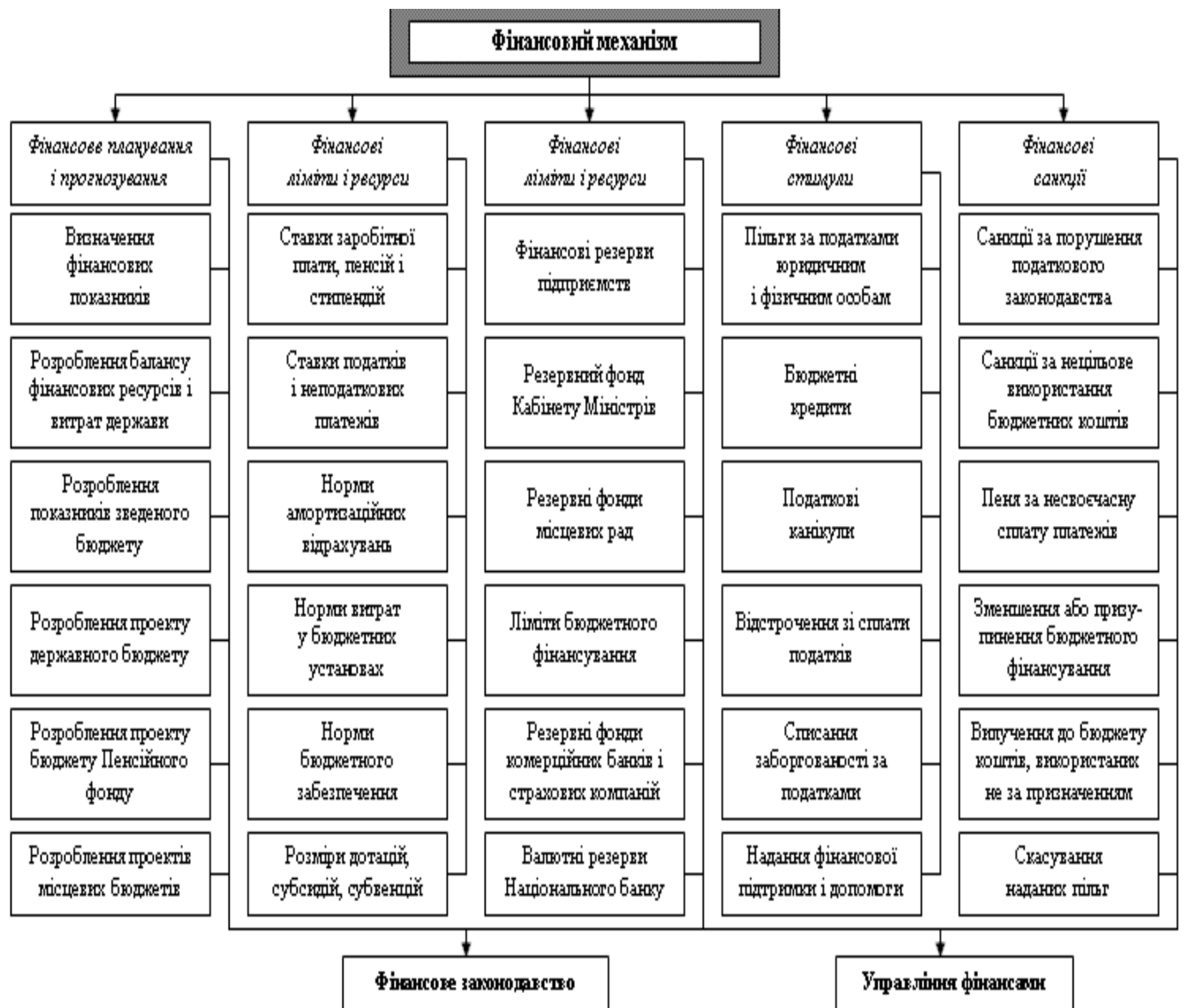

Рис.3.1 - Структура фінансового механізму

Функціонування фінансового механізму забезпечується через організаційні структури, які характеризують надбудову суспільства.

Правове регламентування відображається в розробленні та прийнятті законодавчих актів з фінансів. Ця функція покладається на органи державної влади.

Фінансове планування полягає в розробленні фінансових планів, на основі яких ведеться оперативне управління. Основний фінансовий план – бюджет держави – затверджується законодавчо.

Функції організації фінансової діяльності в країні покладаються на органи державного управління і безпосередньо на Міністерство фінансів і Центральний банк.

Фінансовий контроль дає можливість постійно стежити за рухом грошових потоків, він забезпечує перевірку законності здійснення фінансових операцій і тим самим правильно спрямування дії фінансового механізму.

3.3. Предмет фінансового права та методи фінансово-правового регулювання

Право являє собою особливу форму соціального регулювання, що має певне цільове спрямування. Однією з основних цілей права є сприяння досягненню діалектичної взаємодії об'єктивно зумовлених соціальних інтересів (як приватних, так і публічних) у процесі їх реалізації у будь-якій формі соціальної взаємодії. Такою формою соціальної взаємодії може виступати держава, тобто йдеться про існування державно-організованого суспільства. Правові норми у свою чергу служать засобами реалізації соціальних цілей. *Система права* - це багатогранне правове явище, яке включає різні за своїм змістом та обсягом структурні елементи.

Фінансове право - публічна галузь права. Саме сфера фінансів потребує проведення складного, однак дуже важливого розмежування між необхідними державними витратами й визначенням способу належного розподілу податкового тягаря між різними суб'єктами. Закони, що застосовуються у фінансах, відображають державну політику і можуть дещо відрізнятися від суто "юридичних" законів. Основний акт у сфері фінансів - *закон про державний бюджет*. Це не викладення правил гідної поведінки, а план дій певної організації (держави), яка надає повноваження конкретним учасникам фінансових відносин на мобілізацію, розподіл або використання фондів коштів.

Характеризуючи *фінансове право* як галузь права, в першу чергу слід розкрити його *предмет* та *метод*. Предмет правового регулювання являє собою якісно однорідний вид суспільних відносин, на який впливають норми певної галузі права. Для цих відносин характерні такі риси: 1) життєво важливі для людини та її об'єднань відносини; 2) вольові, цілеспрямовані (розумні) відносини; 3) стійкі, такі, що повторюються, та типові відносини; 4) відносини поведінки, за якими можна здійснювати зовнішній контроль (наприклад, юрисдикційними органами).

Предметом фінансового права є суспільні відносини, що виникають, змінюються та припиняються у сфері фінансової діяльності держави. П.М.Годме зазначає, що **фінансове право** - це галузь публічного права, предметом якого є норми, що регулюють державні фінанси. При цьому автор цілком справедливо підкреслює публічний характер фінансового права у країні, що має розвинуту ринкову економіку.

У фінансових відносинах інтереси держави представляють органи, наділені нею владними повноваженнями - Міністерство фінансів, Державне казначейство, Державна податкова служба, Національний банк тощо. Іншим **учасником фінансових відносин** можуть виступати як державні органи, організації, установи (наприклад, бюджетні організації), так і суб'єкти підприємницької діяльності та громадяни. Визначальною умовою для віднесення таких відносин саме до фінансових є наявність діяльності щодо мобілізації, розподілу або використання коштів централізованих та децентралізованих фондів.

Метод фінансово-правового регулювання - це сукупність засобів впливу з боку

держави на учасників фінансово-правових відносин. Основним методом фінансового права є **метод владних приписів**, який за своєю структурою є органічно цілісною системою безперервного впливу на учасників фінансово-правових відносин з метою реалізації ними своїх функцій.

Метод владних приписів характерний для публічних галузей права - конституційного, адміністративного та кримінального. Однак у кожній галузі він застосовується залежно від предмета правового регулювання. Оскільки фінансове право пов'язане з фінансовою діяльністю держави, метод владних приписів являє собою органічну систему, що уособлює цілісність юридичних фактів, з якими пов'язані виникнення, зміна та припинення фінансових правовідносин, юридичний статус їхніх суб'єктів, розподіл прав та обов'язків між ними, встановлення санкцій за порушення приписів фінансових правових норм та порядок їх застосування.

Хоч деякі автори вважають, що методу фінансово-правового регулювання притаманна оперативна самостійність, оскільки суб'єкти правозастосування у фінансовому праві, як і в адміністративному, наділені правом вчиняти дії на власний розсуд. Наприклад, право оперативної самостійності може виражатися у наданні суб'єкту фінансового права можливості на його розсуд оцінювати юридичні факти. Або до права оперативної самостійності можна віднести прийняття уповноваженим органом рішення на основі норм, які містять гнучкі неконкретні поняття і вирази. При цьому суб'єкт застосування фінансово-правової норми сам з'ясовує зміст і призначення загальних понять.

Поряд із *методом владних приписів*, для фінансового права характерні *метод субординації*, *метод погодження*, *метод рекомендації* тощо, що поступово поширюються. Особливо це стосується сфери муніципальних фінансів, де органи місцевої влади та самоврядування дістають більшу самостійність у реалізації своїх повноважень, у тому числі й у фінансовій сфері. Хоч зазначені методи, як правило, застосовуються разом з основним методом фінансового права - методом владних приписів.

Слід зазначити, що вже є підстави говорити про наявність сформованого в державі фінансового права. На підтвердження цієї тези можна згадати нормотворчу діяльність парламенту України, зокрема прийняття Бюджетного кодексу України, законів у сфері грошово-кредитної системи України, закріплення на рівні законів компетенції спеціальних фінансових органів, розгляд проекту Податкового кодексу тощо.

Контрольні питання:

1. Сутність фінансової політики.
2. Завдання фінансової політики.
3. Роль фінансових важелів в регулюванні соціально-економічних процесів.
4. Зміст, форми і методи фінансового контролю.
5. Правові засади фінансових відносин. Фінансовий механізм.

Змістовий модуль 1

Бюджетна та податкова система

Тема 4. Податкова система і податкова політика

План:

- 4.1. Економічна сутність і функції податків
- 4.2. Елементи системи оподаткування
- 4.3. Класифікація податків
- 4.4. Податкова політика та податкова система в Україні
- 4.5. Характеристика основних податків податкової системи України

Рекомендована література: [1-6,9,11,17,23-28,35, 44,47]

Основні терміни і поняття: податок, фіскальна функція податків, регулювальна функція податків, прямі податки, непрямі податки, загальнодержавні податки, місцеві податки, розкладні податки, окладні податки, система оподаткування, податкова система, суб'єкт оподаткування, носій податку, об'єкт оподаткування, одиниця оподаткування, джерело сплати податку, податкова ставка, прогресивна податкова ставка, податкова квота, податкова політика.

4.1. Економічна сутність і функції податків

В умовах ринкової економіки фінансова політика держави базується на системі фінансових регуляторів. Такими фінансовими регуляторами є насамперед, податки, які забезпечують вилучення і перерозподіл створеного валового внутрішнього продукту і формування централізованих фондів грошових ресурсів держави.

Податки - це економічні відносини, які виникають між державою і юридичними та фізичними особами з приводу примусового відчуження нею частини новоствореної вартості в грошовій формі, її вилучення і перерозподілу для фінансування державних видатків. Вони є вихідною категорією фінансів, економічною базою функціонування держави і найважливішою фінансовою формою регулювання ринкових відносин. Це - обов'язковий елемент економічної системи держави незалежно від того, яку модель економічного розвитку вона обирає, які політичні сили перебувають при владі.

Податки - це головний фінансовий метод мобілізації державних доходів. Вони становлять від 80 до 97 % дохідної частини державного бюджету.

Під податком і збором (обов'язковим платежем) до бюджетів та до державних цільових фондів слід розуміти обов'язковий внесок до бюджету відповідного рівня або державного цільового фонду, здійснюваний платниками у порядку і на умовах, що визначаються законами України про оподаткування.

Податки не єдина форма акумуляції грошових коштів бюджетом та іншими державними фондами, проте їм властиві певні риси, що відрізняють їх від понять "плата", "платіж", "відрахування" (рис. 4.1).

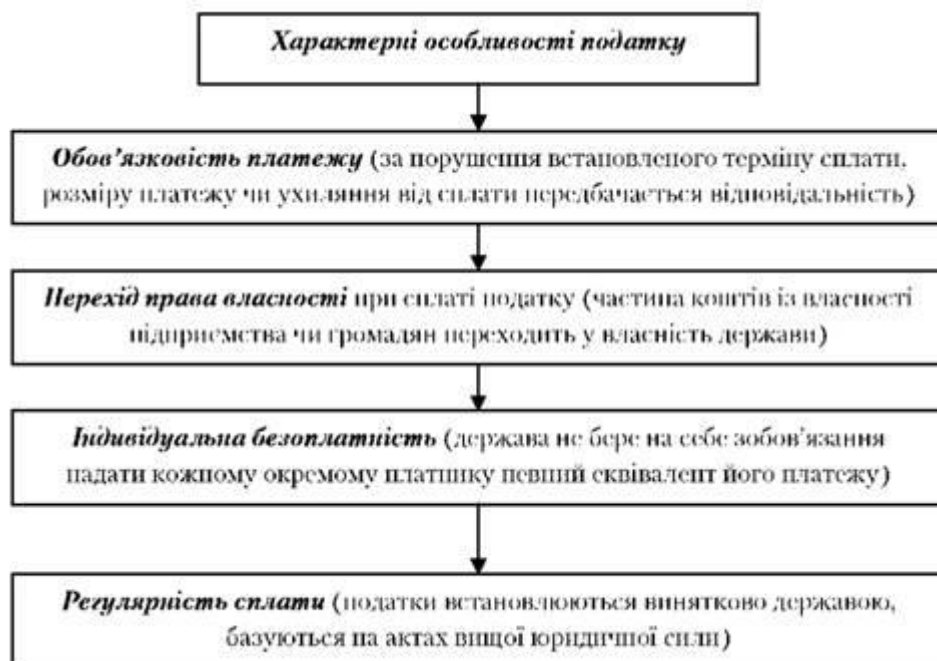

Рис.4.1 – Характерні ознаки податків

Риси податків притаманні обов'язковим платежам:

1) податкові платежі - це обов'язкові збори, які стягуються з платників за умови

конкретного еквівалентного обміну між державою та платником (плата за воду, землю);

2) відрахування, внески - це обов'язкові збори з юридичних та фізичних осіб, яким притаманні ознаки цільового призначення.

Основними характерними особливостями податку порівняно з обов'язковими платежами є такі:

- справляється на умовах безповоротності. Повернення податку можливе тільки в разі його переплати або тоді, коли законодавством передбачені пільги щодо цього податку;

- має односторонній характер встановлення. Оскільки податок сплачується з метою покриття суспільних потреб, які в основному відокремлені від індивідуальних потреб конкретного платника, то він є індивідуально безповоротним. Сплата податку не породжує зустрічного зобов'язання держави вчиняти будь-які дії на користь конкретного платника;

- може бути сплачений лише до бюджету, а не до іншого грошового централізованого або децентралізованого фонду;

- немає цільового призначення;

- податки є виключно атрибутом держави і базуються на актах вищої юридичної сили.

Характеристику податку слід розглядати у таких аспектах: за економічною сутністю; за формою прояву; з організаційно-правової сторони.

Економічна сутність податків виявляється у грошових відносинах, які складаються у держави з юридичними і фізичними особами з приводу примусового вилучення частини створеної вартості і формування фонду фінансових ресурсів держави. Процес примусового відчуження частки доходів юридичних і фізичних осіб

З організаційно-правової сторони податок - це обов'язковий платіж, який надходить у бюджетний фонд у визначених законом розмірах і встановлені строки.

Податковим відносинам притаманні відмінні риси, що дають змогу виділити їх із загальної сукупності фінансових відносин. Зокрема, це обов'язковий характер податків та їх відносна безповоротність.

Отже, **податки** - це обов'язкові платежі, які законодавчо встановлюються державою, сплачуються юридичними та фізичними особами в процесі перерозподілу частини вартості валового внутрішнього продукту й акумулюються в централізованих грошових фондах для фінансового забезпечення виконання державою покладених на неї функцій.

Функції податків як фінансової категорії впливають з функцій фінансів. Таким чином, за економічною сутністю податки виконують дві функції: *фіскальну і розподільчо-регулюючу*. Деякі дослідники виділяють ще й *контрольну* (рис. 4.2).

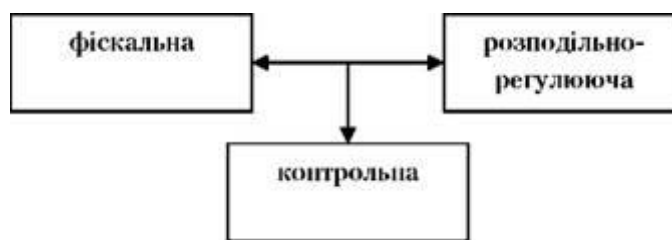

Рис. 4.2– Функції податків

За допомогою **фіскальної функції** податків формуються фінансові ресурси держави. Фіскальна функція є основною у характеристиці сутності податків, вона визначає їх суспільне призначення. Податкові надходження мають бути постійними і стабільними та рівномірно розподілятися за регіонами.

Постійність означає, що податки повинні надходити до бюджету не у вигляді разових платежів з невизначеними термінами, а рівномірно протягом бюджетного року у чітко встановлені строки. Оскільки призначення податків полягає у забезпеченні витрат держави, то терміни їх сплати мають бути погоджені з термінами фінансування видатків бюджету.

Стабільність надходжень визначається високим рівнем гарантій того, що передбачені

Законом про бюджет на поточний рік доходи будуть отримані у повному обсязі. Недоречно встановлювати такі податки, які не дають необхідних гарантій, адже тоді невизначеною стає уся фінансова діяльність держави.

Рівномірність розподілу податків за територією необхідна для забезпечення достатніми доходами всіх ланок бюджетної системи. Без цього виникає потреба у значному перерозподілі коштів між бюджетами, що зменшує рівень автономності кожного бюджету, ступінь регіонального самоврядування і самофінансування.

Отже, *фіскальна функція* податків створює об'єктивні передумови для державного втручання в економічні процеси, що відбуваються в суспільстві, тобто зумовлює розподільчо-регулюючу функцію.

Розподільчо-регулююча функція полягає в тому, що за допомогою податків відбувається перерозподіл вартості національного доходу між державою та її суб'єктами, і через елементи податку (об'єкт, суб'єкт оподаткування, ставка податку, податкові пільги тощо) держава в змозі регулювати вартісні пропорції такого розподілу. Змінюючи пропорції функціонування ресурсів в економіці, оподаткування суттєво впливає на процес виробництва, нагромадження капіталу, інвестування, платоспроможний попит і пропозицію.

Контрольна функція полягає у тому, що податки є сигналізатором якісних і кількісних пропорцій, які складаються в соціально-економічному житті суспільства в результаті розподілу і перерозподілу ВВП. Це створює можливості для використання податків як засобів контролю.

У цілому, використання податків як фінансових регуляторів - дуже складна справа. Тут не може бути головного і другорядного - все головне. Іноді незначні деталі в оподаткуванні можуть докорінно змінити сутність впливу податку: зробити його прямо протилежним щодо передбачуваного.

4.2. Елементи системи оподаткування

Справляння податків ґрунтується на виділенні таких *елементів системи оподаткування*: *суб'єкт і носій податку, об'єкт і одиниця оподаткування, джерело сплати, податкова ставка і квота*. Між цими поняттями існує певне підпорядкування, яке найпростіше можна проілюструвати, поставивши до них запитання: *суб'єкт* -" хто сплачує; *об'єкт* -" що оподатковується; *одиниця* -" що обчислюється; *джерело* -" з чого сплачується; *ставка* -" скільки сплачується; *квота* -" яка частка доходу утримується.

Суб'єкт оподаткування, або платник податків - фізична або юридична особа, на яку законом покладено обов'язок платити податок. Податкова робота розпочинається саме з встановлення платників, адже податкова служба держави повинна чітко знати, хто саме вносить той чи інший податок до бюджету, хто відповідає за зобов'язання перед державою.

Носій податку - фізична чи юридична особа, що у кінцевому підсумку здійснює витрати зі сплати податку.

Суб'єкт оподаткування, чи платник, не завжди є дійсним його носієм, оскільки іноді податок перекладається на інших осіб, наприклад, щодо обкладення митом якого-небудь товару зрозуміло, що воно буде перекладене на споживачів шляхом надбавки до ціни. Оскільки основним споживачем у будь-якій країні є її народ, то саме громадяни скрізь були, є і завжди будуть основними носіями, тобто реальними платниками податків.

Об'єкт оподаткування - явище, предмет чи процес, внаслідок наявності яких сплачується податок, тобто те, що обкладається податком (дохід, майно тощо). Часто і сама назва податку впливає з об'єкта, наприклад: поземельний, прибутковий та ін. Це другий за черговістю елемент оподаткування, адже визначивши платника, необхідно встановити, що саме у нього оподатковується. Нормальна податкова робота можлива лише у разі чітко визначеного об'єкта оподаткування. Об'єкт оподаткування має бути стабільним, піддаватися чіткому обліку, безпосередньо стосуватися платника, відобразити саме його вплив на даний об'єкт.

Одиниця оподаткування - одиниця виміру об'єкта (з прибуткового податку - грошова

одиниця країни, з земельного податку - гектар, акр і т. ін.). Різниця між масштабом і одиницею обкладання полягає в тому, що в масштабі одиниця береться як принцип, а в одиниці обкладання - як міра.

Джерело сплати податку - дохід суб'єкта (прибуток, заробітна плата, відсоток, рента), з якого сплачується податок. За деякими податками об'єкт і джерело збігаються. Таке оподаткування є досить справедливим, оскільки тільки дохід є джерелом сплати. Крім того, у підприємства джерело сплати може розглядатися з позицій віднесення того чи іншого податку на валові витрати або собівартість продукції, отриманий прибуток чи цінову надбавку. Загальним джерелом сплати є виручка від реалізації продукції (робіт, товарів, послуг). Однак залежно від того, з якого її елемента сплачується податок, визначається його вплив на фінансові інтереси підприємства.

База оподаткування - законодавчо закріплена частина доходів чи майна платника податків (за вирахуванням пільг), яка враховується при розрахунку суми податку, тобто сума, з якої стягується податок.

Ставка податку - розмір податку на одиницю обкладання; якщо виражена у відсотках, то називається квота.

Встановлення ставок податку є найважливішою і найскладнішою проблемою оподаткування. Воно може базуватися на інтуїтивному методі, емпіричному методі й економіко-математичному моделюванні (рис. 4.3).

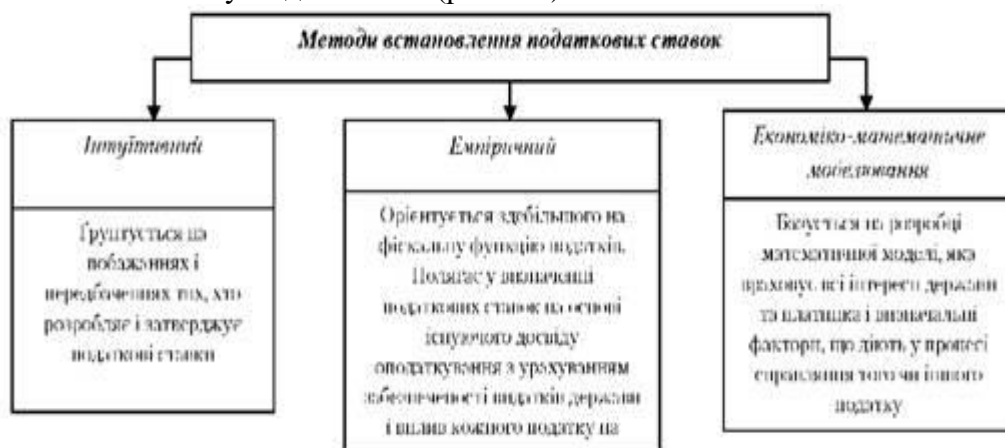

Рис. 4.3– Методи встановлення податкових ставок

Залежно від побудови податків розрізняють *тверді й часткові ставки*. Тверді ставки встановлюються в грошовому вираженні на одиницю об'єкта. Часткові ставки виражають у визначених частках об'єкта обкладання.

Часткові ставки є таких видів (рис. 4.4):

Пропорційні - діють в однаковому відсотковому відношенні до об'єкта оподаткування без урахування диференціації його величини.

Прогресивні - при збільшенні об'єкта оподаткування збільшується ставка податку. Якщо темпи зростання ставки податку відповідають темпу зростання об'єкта оподаткування, то це проста прогресія. Якщо темпи зростання ставки податку випереджують темпи зростання об'єкта оподаткування, то це складна прогресія (шкала ставок).

Рис. 4.4– Види податкових ставок

Регресивні - при збільшенні об'єкта оподаткування зменшується ставка податку.

Загалом видно, що прогресивні податки - це податки, тягар яких найбільше давить на осіб з великими доходами, регресивні податки найбільш важко вдаряють по фізичних і юридичних особах з незначними доходами.

Сфера дії податку - сукупність носіїв податку, на яких у кінцевому підсумку лягає його тягар.

Масштаб оподаткування - одиниця, яка береться в основу виміру об'єкта оподаткування; у промисловому податку масштабом може бути оборот підприємства чи його прибуток, його капітал, кількість робітників і верстатів, величина приміщення, плата за нього і т. ін.

Податковий оклад - сума податку, що сплачується суб'єктом з одного об'єкта.

Податкові пільги - законодавчо закріплений перелік умов, за наявності яких платник податку зменшує податкові зобов'язання (податкова соціальна пільга, знижки, відрахування та ін.).

Податковий період - термін, протягом якого завершується процес формування податкової бази, остаточно визначається розмір податкового зобов'язання.

4.3. Класифікація податків

Історія людства виробила різні форми й методи оподаткування. Кожний вид податків має свої специфічні риси й функціональне призначення та займає окреме місце у податковій системі. Роль того чи іншого податку характеризується його належністю до певної групи залежно від чинної класифікації податків. Класифікація дає можливість повніше висвітлити сутність і функції податків, покращити їх роль у податковій політиці держави, напями й характер впливу на соціально-економічний розвиток суспільства.

Класифікація податків проводиться за кількома ознаками: за формою оподаткування, за економічним змістом об'єкта оподаткування, залежно від рівня державних структур, які їх встановлюють, за способом стягнення (рис. 4.5). Однак найважливішим є своєчасність і повнота сплати податків у бюджеті різних рівнів. Це стосується адміністрування податків.

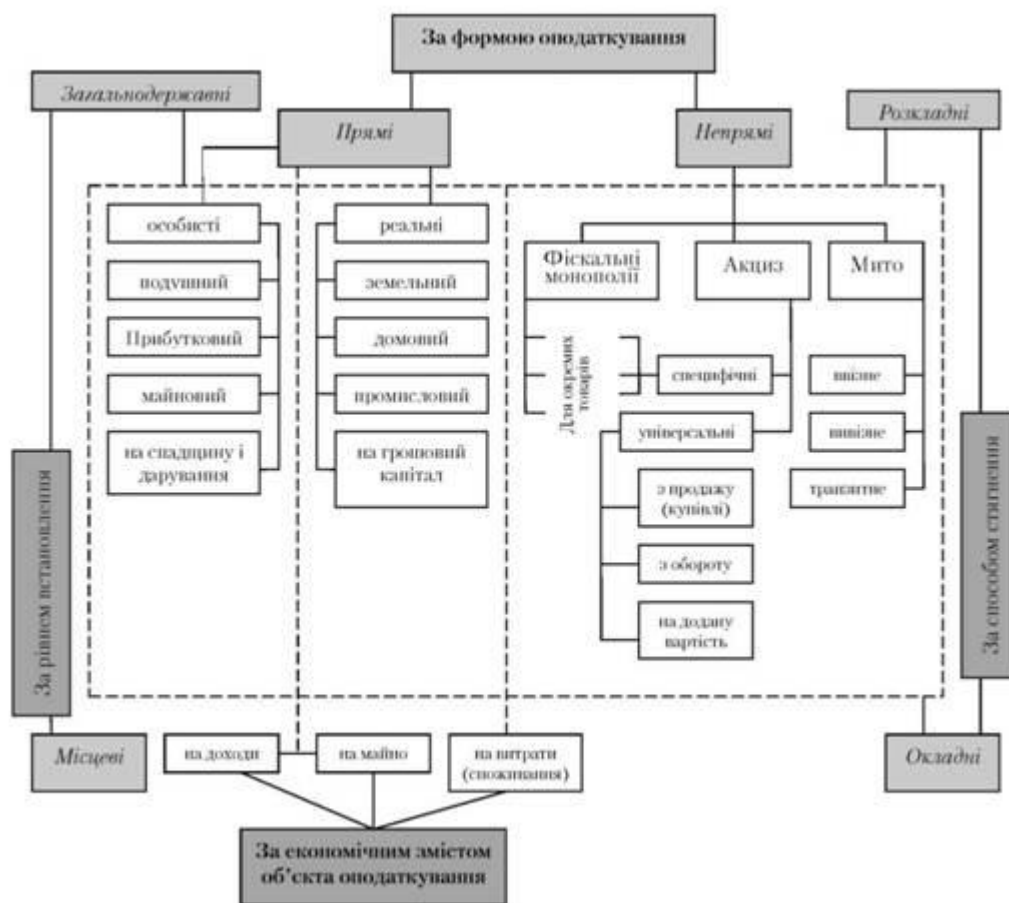

Рис. 4.5– Класифікація податків

За формою оподаткування всі податки поділяються на дві групи: прямі й непрямі.

Прямі податки встановлюються безпосередньо щодо платників і сплачуються за рахунок їх доходів, а сума податку безпосередньо залежить від розмірів об'єкта оподаткування. Прямі податки сприяють такому розподілу податкового тягаря, за якого більше платять ті члени суспільства, які мають вищі доходи.

Такий принцип оподаткування більшістю економістів світу визнається найсправедливішим. Водночас форма прямого оподаткування потребує і складного механізму стягнення податків, адже виникають проблеми обліку об'єкта оподаткування й ухилення від сплати. Тому, незважаючи на "справедливість" (у лапках не тому, що це сумнівно, а тому, що не існує абсолютної справедливості) прямих податків, податкова система не може обмежуватися тільки ними.

Непрямі податки встановлюються в цінах товарів та послуг і сплачуються за рахунок цінової надбавки, а їх розмір для окремого платника прямо не залежить від його доходів.

Формально непрямі податки справляються по пропорційних ставках. Кожний фактичний платник податку сплачує при купівлі товару однакову суму податку, незалежно від отриманого доходу. Однак за своєю сутністю непрямі податки регресивні, оскільки чим вищий дохід, тим меншою є питома вага цих податків у доході споживача і, навпаки, чим нижче дохід, тим більша питома вага даних податків. У зв'язку з цим непрямі податки вважаються соціально несправедливими, фіскальними.

Водночас **непрямі податки** мають низку істотних переваг:

- ці податки сплачує багато платників і широка оподаткування сприяє зростанню доходів бюджету;
- простота сплати і регулярність надходження до бюджету;
- утримання і контроль сплати непрямих податків не потребує розширення податкового апарату;

- вилучення податку на всіх етапах руху товарів сприяє рівномірному розподілу податкового тягаря між усіма суб'єктами господарювання;
- застосування нульової ставки на експортні товари сприяє збільшенню обсягу експорту та підвищенню конкурентоспроможності вітчизняних товарів на світовому ринку.

Найхарактернішими прикладами непрямого оподаткування є *податок на додану вартість, акцизний збір, мито*.

Історичний розвиток системи оподаткування привів до поступового розмивання чітких відмінностей між прямими та непрямими податками. Універсальні форми непрямих податків - акцизів, при перенесенні їх стягнення із сфери реалізації у сферу виробництва мають багато ознак прямого оподаткування, насамперед чітко визначений об'єкт оподаткування - обсяг обороту чи додану вартість. При цьому об'єкти оподаткування частково збігаються: пряма форма - податок на прибуток і непряма форма - податок на додану вартість, частину якої становить той же прибуток.

За економічним змістом об'єкта оподаткування податки поділяються на три групи: *податки на доходи, споживання і майно*.

Податки на доходи стягуються з доходів фізичних та юридичних осіб. Безпосередніми об'єктами оподаткування є заробітна плата та інші доходи громадян, прибуток або валовий дохід підприємства.

Податки на споживання сплачуються не при отриманні доходів, а при їх використанні. Вони справляються у формі непрямих податків.

Податки на майно встановлюються щодо рухомого і нерухомого майна. На відміну від податків на споживання, які сплачуються тільки один раз - при купівлі, податки на майно стягуються постійно, доки майно перебуває у власності.

Залежно від рівня державних структур, які встановлюють податки, вони поділяються на *загальнодержавні та місцеві*.

Загальнодержавні податки встановлюють вищі органи влади. Їх стягнення є обов'язковим на всій території країни незалежно від того, до якого бюджету (центрального чи місцевого) вони зараховуються. Відповідно до їх розподілу між ланками бюджетної системи загальнодержавні податки поділяються на три групи: доходи центрального бюджету, доходи місцевих бюджетів і доходи, що розподіляються у певних пропорціях між центральним та місцевими бюджетами. Розподіл податків між ланками бюджетної системи може мати сталий нормативний характер, насамперед установлений законодавчими актами, а може відбуватися у формі бюджетного регулювання, коли відрахування до місцевих бюджетів здійснюється щорічними диференційованими нормативами залежно від потреб того чи іншого місцевого бюджету.

Місцеві податки встановлюються місцевими органами влади та управління. Можливі різні варіанти встановлення місцевих податків. *По-перше*, у вигляді надбавок до загальнодержавних податків. Рівень надбавки визначають місцеві органи влади відповідно до встановлених обмежень. *По-друге*, введення місцевих податків за переліком, що встановлюється вищими органами влади. Вибір податків здійснюється місцевими органами влади. *По-третє*, можливе впровадження місцевих податків на розсуд місцевих органів влади без будь-яких обмежень з боку центральної влади.

За способом стягнення розрізняють два види податків - *розкладні й окладні*.

Розкладні податки спочатку встановлюються у загальній сумі відповідно до потреб держави у доходах, потім цю суму розкладають на окремі частини за територіальними одиницями, а на низовому рівні - між платниками. Це історично перша форма стягнення податків.

Окладні податки передбачають встановлення спочатку ставок, а відтак і розміру податку для кожного платника окремо. Загальна величина податку формується як сума платежів окремих платників.

Розрізняють три способи утримання податків: джерела отримання доходу, на підставі декларації, на підставі платіжного повідомлення.

Перший спосіб - використовується у процесі стягнення податків і зборів із заробітної плати і доходів громадян від здійснення трудових обов'язків.

Другий спосіб - стягнення податків на підставі декларації передбачає надання платникам даних про фактичні розміри об'єкта оподаткування. При цьому існують значні можливості для ухилення від сплати податків.

Стягнення податків на основі платіжного повідомлення здійснюється лише у випадках, коли платник має сплатити суму нарахованих йому відповідними органами податків (наприклад, розрахунок сум земельного податку у сільській місцевості здійснюється фахівцями сільських Рад народних депутатів). В окремих випадках платник надає цим органам декларацію про фактичні чи прогнозовані розміри об'єкта оподаткування.

Наведена класифікація відображає у цілому всі основні історичні види податків. У системі прямого оподаткування види податків виділяються за ознакою об'єкта оподаткування. При цьому прямі податки поділяються на особисті й реальні. Відмінність між ними полягає у співвідношенні платника й об'єкта оподаткування. В особистих податках основним є платник, а в реальних - об'єкт оподаткування.

Більш сучасною формою є *особисті податки*, з яких найбільш поширені прибутковий та майновий. У прибутковому оподаткуванні виділяють два напрями - податок на доходи фізичних осіб і на прибуток підприємств (корпорацій). Аналогічно і податок на майно може встановлюватися стосовно і фізичних, і юридичних осіб. Податок на спадщину і дарування стягується з фізичних осіб і відчутного бюджетного значення не має. Подушний податок, що встановлюється для громадян незалежно від їх доходів і майна, у даний час не використовується. З реальних податків на сьогодні використовуються земельний і податок на грошовий капітал, а промисловий і домовий є історично віджилими податками.

У системі *непрямого оподаткування* види податків характеризують різний взаємозв'язок податків з цінами. Фіскальні монополії засновуються на державному ціноутворенні на певні монополійні товари (сіль, тютюн, сірники, алкогольні напої тощо). Установлюючи ціну, держава фіксує і свій доход у ній. Загалом це віджила форма, хоча в колишньому СРСР система доходів бюджету ґрунтувалася насамперед на фіскальній монополії держави. *Акцизи і мито* являють собою надбавки до цін товарів, робіт і послуг. Самі ціни встановлюються суб'єктами підприємницької діяльності, а держава встановлює лише надбавку. Надбавки до цін на внутрішньому ринку є акцизами, а до товарів, що перетинають митний кордон країни, - *митом*.

Акцизи в сучасних умовах є основною формою непрямого оподаткування. Вони поділяються на специфічні - встановлюються для окремих товарів, та універсальні - до всього обороту. Спочатку були впроваджені специфічні акцизи, а потім на основі розширення сфери акцизного оподаткування - універсальні.

Універсальні акцизи пройшли три історичні етапи розвитку, які відбилися у їх видах. Перший етап розвитку почався із застосування податку з продажу, який установлювався на кінцевій стадії реалізації відносно товарних оборотів - податок з продажу (купівлі). На другому етапі стали оподатковуватись як товарні, так і нетоварні обороти на всіх стадіях руху вартості - податок з обороту. Було розширено коло платників за рахунок багатостадійності оподаткування та встановлено кумулятивний (накопичувальний) характер оподаткування - на кожній новій стадії оподатковувався весь оборот, який включав і сплачений на попередніх стадіях податок з обороту. Саме кумулятивність податку була його основним недоліком. Тому на третьому етапі була усунена ця кумулятивність і податок став сплачуватись не з усього обороту, а тільки з того, що відображав внесок кожного виробника у вартість товарів, робіт і послуг - податок на додану вартість. Цей податок є однією з універсальних сучасних форм оподаткування, оскільки дає змогу досить рівномірно розподілити податковий тягар.

Мито на даний час не відіграє відчутної ролі у податковій системі. Це пов'язано з розвитком світової торгівлі, обмеженням різних бар'єрів, у тому числі митних. Існуючі на даний час міжнародні домовленості передбачають або пільгове митне оподаткування, або

взагалі безмитну торгівлю. Основою встановлення виду мита є напрям руху товарів, на підставі якого розрізняють ввізне, вивізне і транзитне мито. Крім того, за економічним змістом можна виділити статистичне, фіскальне, протекціоністське, преференційне та зрівнювальне мито. Статистичне мито встановлюється з метою надійного обліку міжнародної торгівлі. В основі фіскального лежить необхідність формування доходів бюджету. Протекціоністське встановлюється на досить високому рівні митного обкладення з метою захисту національного товаровиробника. Преференційне має, навпаки, пільговий характер і порівняно невисокі ставки. Зрівнювальне мито встановлюється на такому рівні, щоб забезпечити цінову рівновагу між товарами внутрішнього виробництва та імпортованими.

4.4. Податкова політика та податкова система в Україні

Податкова політика - це діяльність держави у сфері встановлення, правового регламентування та організації справляння податків і податкових платежів у централізовані фонди грошових ресурсів держави.

Формуючи свою податкову політику, держава шляхом збільшення або скорочення державної маси податкових надходжень, зміни форм оподаткування та податкових ставок, тарифів, звільнення від оподаткування окремих галузей виробництва, територій, груп населення може сприяти зростанню чи спаданню господарської активності, створенню сприятливої кон'юнктури на ринку, умов для розвитку пріоритетних галузей економіки, реалізації збалансованої соціальної політики. Організація оподаткування справляє значний вплив на реалізацію суспільного продукту, темпи нагромадження капіталу і технічного оновлення виробничого потенціалу держави.

Реалізація податкової політики ґрунтується на двох основних принципах - стабільності і гнучкості.

Стабільність податкової політики означає, що податкова система будується на чіткому визначенні об'єктів оподаткування, їх обліку, а нормативи оподаткування або обов'язкових платежів не змінюються протягом бюджетного року. Запровадження нових розмірів і нормативів оподаткування не має зворотної сили, а пільги за податками надаються з моменту введення закону про оподаткування в дію.

Гнучкість податкової політики передбачає, що коли податковий тиск на суб'єктів господарювання призводить до згортання виробництва, податкова система перебудовується на зменшення податкового тиску в інтересах виробника.

Система пільг щодо оподаткування повинна стимулювати виробництво й інвестування, адже практично ті кошти, які мали б бути зараховані в бюджет, залишаються у виробника, що є своєрідним бюджетним фінансуванням.

Поступове удосконалення податкової системи провадиться в напрямі її лібералізації, децентралізації (державні й місцеві податки) за рахунок розширення прав регіонів, зменшення тієї частки ВВП, яка перерозподіляється через бюджет. Потребує вдосконалення й механізм оподаткування, який би стимулював виробництво у пріоритетних напрямках економіки і сприяв впровадженню у виробництво нових технологій та високоефективного обладнання.

Податкову політику необхідно реформувати шляхом послаблення податкового тиску щодо тих, хто сплачує податки, а не ухиляється так чи інакше від їх сплати. Необхідно насамперед зменшити кількість податків, тому що наше законодавство переобтяжене ними.

У зв'язку з цим, *метою реформування податкової політики* є зміна податкової системи для забезпечення стабілізації економіки та насамперед матеріального виробництва, підвищення його ефективності й на цій основі забезпечення доходів державного бюджету та сприяння соціально-культурному розвитку держави. Отже, можна сказати, що *податкова система має забезпечити оптимізацію розподілу і перерозподілу національного доходу, спираючись на такі принципи:*

1) *стимулювання науково-технічного прогресу*, технологічного оновлення виробництва, виходу вітчизняного товаровиробника на світовий ринок високотехнологічної продукції;

2) *стимулювання підприємницької виробничої діяльності та інвестиційної активності* - введення пільг щодо оподаткування прибутку (доходу), спрямованого на розвиток виробництва;

3) *обов'язковість* - впровадження норм щодо сплати податків і зборів (обов'язкових платежів), визначених на підставі достовірних даних про об'єкти оподаткування за звітний період, та встановлення відповідальності платників податків за порушення податкового законодавства;

4) *рівнозначність і пропорційність* - справляння податків з юридичних осіб у певній частці від отриманого прибутку і забезпечення сплати рівних податків і зборів (обов'язкових платежів) на рівні прибутку і пропорційно більших податків і зборів (обов'язкових платежів) - на більші доходи;

5) *рівність, недопущення будь-яких проявів податкової дискримінації* - забезпечення однакового підходу до суб'єктів господарювання (юридичних і фізичних осіб, включаючи не резидентів) при визначенні обов'язків щодо сплати податків і зборів (обов'язкових платежів);

6) *соціальна справедливість* - забезпечення соціальної підтримки малозабезпечених верств населення шляхом запровадження економічно обґрунтованого неоподаткованого мінімуму доходів громадян та застосування диференційованого і прогресивного оподаткування громадян, які отримують високі та надвисокі доходи;

7) *стабільність* - забезпечення незмінності податків і зборів (обов'язкових платежів) і їх ставок, а також податкових пільг протягом бюджетного року;

8) *економічна обґрунтованість* - встановлення податків і зборів (обов'язкових платежів) на підставі показників розвитку національної економіки та фінансових можливостей з урахуванням необхідності досягнення збалансованості видатків бюджету з його доходами;

9) *рівномірність сплати* - встановлення строків сплати податків і зборів (обов'язкових платежів) виходячи з необхідності забезпечення своєчасного надходження коштів до бюджету для фінансування витрат;

10) *компетенція* - встановлення і скасування податків та зборів (обов'язкових платежів), а також пільг їх платникам відповідно до законодавства про оподаткування виключно Верховною Радою України, Верховною Радою Автономної Республіки Крим і сільськими, селищними, міськими радами;

11) *єдиний підхід* - забезпечення єдиного підходу до розробки податкових законів з обов'язковим визначенням платника податку і збору (обов'язкового платежу), об'єкта оподаткування, джерела сплати податку і збору (обов'язкового платежу), податкового періоду, ставок податку і збору (обов'язкового платежу), строків та порядку сплати податку, підстав для надання податкових пільг;

12) *доступність* - забезпечення дохідливості норм податкового законодавства для платників податків і зборів (обов'язкових платежів).

Податкова політика, яка проводиться у державі і формується відповідними державними структурами, на практиці виявляється у податковій системі країни.

При визначенні *податкової системи* важливо розмежувати *два підходи* до її розуміння. *По-перше*, податкова система - це сукупність податків і податкових платежів, які законодавчо закріплені в державі. *По-друге*, податкова система включає механізми нарахування, сплати податків та організації контролю і відповідальності за порушення податкового законодавства (рис. 4.6).

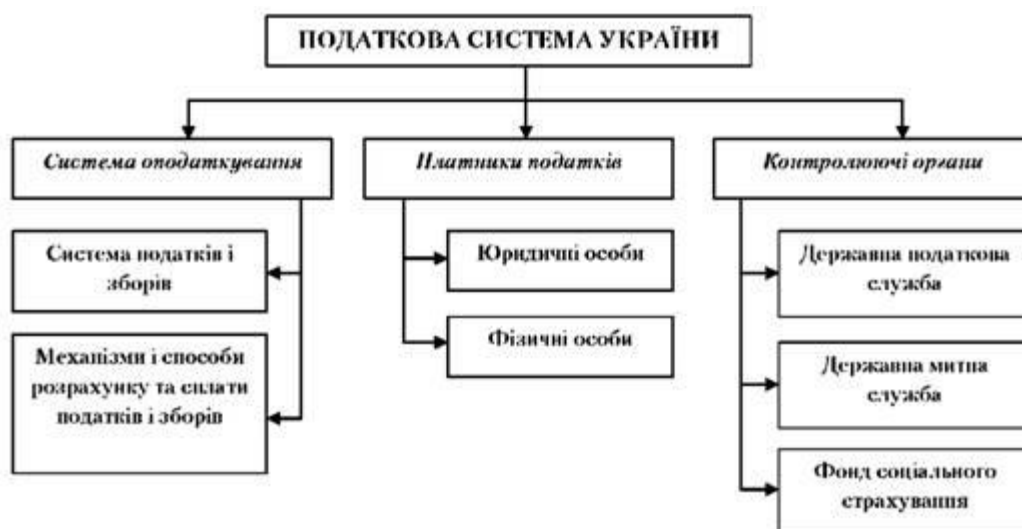

Рис. 4.6– Структура податкової системи України

Отже, **податкова система** - це сукупність податків і зборів, механізмів і способів їх розрахунку та сплати, а також суб'єктів податкової роботи, які забезпечують адміністрування і надходження податків і зборів до бюджету та інших державних цільових фондів.

Важливою складовою податкової системи є принципи її побудови (рис. 4.7), які розробляються на основі загальних принципів оподаткування, вироблених фіскальною теорією і практикою.

Рис. 4.7– Основні принципи побудови податкової системи

4.5. Характеристика основних податків податкової системи України

Відповідно до ст. 3 Податкового кодексу України податкове законодавство України складається з Конституції України; цього Кодексу; Митного кодексу України та інших законів з питань митної справи у частині регулювання правовідносин, що виникають у зв'язку з оподаткуванням ввезним або вивезним митом операцій з переміщення товарів через митний кордон України; чинних міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України і якими регулюються питання оподаткування; нормативно-правових актів, прийнятих на підставі та на виконання цього Кодексу та законів з питань митної справи; рішень Верховної Ради Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування з питань місцевих податків та зборів, прийнятих за правилами, встановленими цим Кодексом.

Відповідно до ст. 8 та 9 Податкового кодексу, в Україні встановлюються загальнодержавні та місцеві податки та збори.

До загальнодержавних податків належать:

- податок на прибуток підприємств;

- податок на доходи фізичних осіб;
- податок на додану вартість;
- акцизний податок;
- екологічний податок;
- рентна плата;
- мито.

До місцевих податків належать:

- податок на майно;
- єдиний податок.

До місцевих зборів належать:

- збір за місця для паркування транспортних засобів;
- туристичний збір.

Місцеві ради обов'язково установлюють єдиний податок та податок на майно (в частині транспортного податку та плати за землю).

Серед загальнодержавних податків особливе місце в податковій системі займають непрямі податки, якими обкладаються процеси споживання та податки на доходи і прибутки.

Оподаткування процесів споживання в Україні здійснюється через використання акцизів і мита. **Акциз** - це непрямий податок, який становить надбавку до ціни. Акцизи мають дві форми: специфічну та універсальну.

Формою універсального акцизу є **податок на додану вартість**, специфіка нарахування і сплати якого полягає в тому, що ця форма універсального акцизу нараховується та сплачується на кожному етапі руху товару від виробника до споживача. Характерною ознакою справляння ПДВ є те, що не вся нарахована сума, виходячи з оборотів з реалізації, сплачується до бюджету, а лише різниця між нарахованою сумою і сумою ПДВ, яка сплачена або підлягає сплаті конкретним платником при купівлі сировини, матеріалів, товарів. Це забезпечує оподаткування не всіх оборотів, а лише величини вартості, що додається до матеріальних затрат та закупівельних цін. Оскільки податок на додану вартість є непрямим, то він сплачується за рахунок покупця, а не за рахунок доходів підприємства, яке реалізує відповідні товари чи послуги.

ПДВ в Україні розраховують за двома ставками:

- 1) 20 % - податок додається до ціни товарів (послуг);
- 2) 0 %. За нульовою ставкою оподатковуються операції з: експорту товарів (супутніх послуг), якщо їх експорт підтверджений митною декларацією тощо.

Об'єктом оподаткування ПДВ є операції платників податку з поставки товарів та послуг, місце надання яких знаходиться на митній території України; ввезення товарів (супутніх послуг) у митному режимі імпорту або реімпорту; вивезення товарів (супутніх послуг) у митному режимі експорту або реекспорту.

Механізм обчислення ПДВ базується на зіставленні сум податкового зобов'язання і сум податкового кредиту.

Податкове зобов'язання - загальна сума податку, одержана (нарахована) платником податку в звітному (податковому) періоді.

Податковий кредит - сума, на яку платник податку має право зменшити податкове зобов'язання звітного періоду. Він складається із сум податків, нарахованих (сплачених) платником податку протягом звітного періоду у зв'язку з придбанням або виготовленням товарів та послуг, а також придбанням (будівництвом, спорудженням) основних фондів з метою їх подальшого використання в оподатковуваних операціях у межах господарської діяльності платника податку.

Формою специфічних акцизів в Україні є *акцизний податок*. Сучасне трактування акцизного податку визначає його як непрямий податок на окремі товари (продукцію), визначені Кодексом як підакцизні, який включається до ціни товарів (продукції). Платниками акцизного податку є національні виробники підакцизних товарів та суб'єктів, що імпортують чи реалізують ці товари.

Об'єктами оподаткування є оборот з реалізації підакцизних товарів, а для імпортованих - їх митна вартість. Відповідно до ст. 215 Податкового кодексу України підакцизними товарами є: спирт етиловий та інші спиртові дистиляти, алкогольні напої, пиво; тютюнові вироби, тютюн та промислові замінники тютюну; нафтопродукти, скраплений газ; автомобілі легкові, кузови до них, причепа та напівпричепа, мотоцикли.

Переміщення товарів через митницю України підлягає митному оформленню працівниками митниці з метою забезпечення митного контролю, яке передбачає обов'язкове декларування товару та сплату мита і митних платежів.

Мито - непрямий податок, який стягується при перетині митного кордону, тобто при імпорті, експорті та транзиті товарів. Цей податок, як і акцизний податок, включається в ціни товарів, сплачується за рахунок покупця, його ставки диференційовані за групами товарів, перелік яких значно ширший, ніж перелік підакцизних товарів.

Мито сплачується в національній валюті України за встановленими ставками відповідно до митної вартості товару. *Митна вартість* - ціна товару, яка фактично сплачена або підлягає сплаті на момент перетину митного кордону України. До митної вартості включається ціна товару, зазначена в рахунку-фактурі, а також такі фактичні витрати, якщо вони не включені до рахунку-фактури: на транспортування, навантаження, розвантаження та страхування до пункту перетину митного кордону; комісійні та брокерські; плата за використання об'єктів інтелектуальної власності, яка належить до цих товарів і має сплачуватися як умова їх ввезення (вивезення).

Порядок оплати і ставки мита визначаються Митним тарифом України. Згідно із законодавством *митний тариф* - систематизований звід ставок мита, яким обкладаються товари та інші предмети, що ввозяться на митну територію України або вивозяться за межі цієї території. Ставки митного тарифу затверджує Верховна Рада України за поданням Кабінету Міністрів України.

Оподатковувані товари зводяться в товарну класифікаційну схему, яка базується на Гармонізованій системі опису і кодування товарів.

Нарахування мита на товари та інші предмети, що підлягають митному обкладенню, провадиться на базі їх митної вартості, тобто ціни, яка фактично сплачена або підлягає сплаті на момент перетину митного кордону України.

Нараховані суми мита обов'язково записуються у вантажні митні декларації і підлягають сплаті платником з поточного рахунку (якщо перетин кордону не дозволяється без сплати мита) або шляхом виписки векселів (якщо імпорт або експорт дозволяється з відстрочкою платежу до 90 днів).

Пряме оподаткування

Основні податки на доходи і прибутки в Україні: *податок на прибуток підприємств; податок з доходів фізичних осіб.*

Відповідно до ст. 133 розділу 3 Податкового кодексу України платниками податку на прибуток підприємств є *юридичні особи* - суб'єкти підприємницької діяльності, а також *неприбуткові установи та організації* у разі отримання прибутку від неосновної діяльності та/або доходів, що підлягають оподаткуванню.

Об'єктом оподаткування є прибуток із джерелом походження з України та за її межами, який визначається шляхом зменшення суми доходів звітного періоду на собівартість реалізованих товарів, виконаних робіт, наданих послуг та суму інших витрат звітного податкового періоду, а також дохід (прибуток) нерезидента, що підлягає оподаткуванню, з джерелом походження з України.

У загальному вигляді оподатковуваний прибуток визначається за формулою.

$$ОП = ВД - ВВ - А.$$

де *ВД* - валові доходи; *ВВ* - валові витрати; *А* - амортизаційні відрахування.

Валовий дохід - загальна сума доходу платника податку від всіх видів діяльності, отриманого (нарахованого) протягом звітного періоду в грошовій, матеріальній або нематеріальній формах як на території України, так і за її межами.

Валові витрати виробництва та обігу - сума будь-яких витрат у грошовій, матеріальній, нематеріальній та інших формах, що здійснюються як компенсація вартості товарів (робіт, послуг), які придбаваються (виготовляються) для їх подальшого використання у власній господарській діяльності.

Амортизація - поступове віднесення витрат з придбання, виготовлення або поліпшення основних фондів і нематеріальних активів на зменшення скоригованого прибутку платника податку у межах норм амортизаційних відрахувань.

Ставки податку на прибуток підприємств (далі – податок на прибуток) визначені статтею 136 Податкового кодексу України від 02.12.2010 №2755-VI зі змінами та доповненнями (далі – ПКУ) та з **01.01.2017р.** мають наступні розміри.

Відповідно до п.136.1 ст.136 ПКУ базова (основна) ставка податку на прибуток становить 18%.

Згідно з п.136.2 ст.136 ПКУ під час провадження страхової діяльності юридичних осіб – резидентів одночасно із ставкою податку на прибуток, визначеною у пункті 136.1 цієї статті, ставки податку на дохід встановлюються у таких розмірах:

- 3% за договорами страхування від об'єкта оподаткування, що визначається у п.п.141.1.2 п.141.1 ст.141 ПКУ (п.п.136.2.1 п.136.2 ст.136 ПКУ);
- 0% за договорами з довгострокового страхування життя, договорами добровільного медичного страхування та договорами страхування у межах недержавного пенсійного забезпечення, зокрема договорів страхування додаткової пенсії, та визначених підпунктами 14.1.52, 14.1.52 1, 14.1.52 2 і 14.1.116 п.14.1 ст.14 ПКУ (п.п.136.2.2 п.136.2 ст.136 ПКУ).

Ставки 0%, 4%, 6%, 12%, 15% та 20% застосовуються до доходів нерезидентів та прирівняних до них осіб із джерелом їх походження з України у випадках, встановлених п.141.4 ст.141 ПКУ (п.136.3 ст.136 ПКУ).

Пунктом 136.4 ст.136 ПКУ визначено, що під час провадження букмекерської діяльності, азартних ігор (у тому числі казино) одночасно із ставкою податку на прибуток, визначеною у пункті 136.1 цієї статті, ставка податку на дохід встановлюється у розмірі:

- 10% від доходу, отриманого від азартних ігор з використанням гральних автоматів (п.п.136.4.1 п.136.4 ст.136 ПКУ);
- 18% від доходу, отриманого від букмекерської діяльності, азартних ігор (у тому числі казино), крім доходу, отриманого від азартних ігор з використанням гральних автоматів, зменшеного на суму виплачених виплат гравцю (п.п.136.4.2 п.136.4 ст.136 ПКУ).

Податок на прибуток за звітний період сплачується до відповідного бюджету у строк, визначений Кодексом для квартального податкового періоду. Платники податків зобов'язані у строки, визначені Кодексом, подати до податкового органу податкову декларацію про прибуток за звітний період, розраховану наростаючим підсумком з урахуванням від'ємного значення об'єкта оподаткування минулих податкових періодів у разі його наявності. За звітні квартали, півріччя та три квартали платники подають спрощену декларацію, а за результатами звітного року - повну.

Платниками податку з доходу фізичних осіб є: фізична особа - резидент, яка отримує доходи як з джерела їх походження в Україні, так і іноземні доходи; *фізична особа* - нерезидент, яка отримує доходи з джерела їх походження в Україні; податковий агент.

Об'єктом оподаткування резидента є: загальний місячний (річний) оподатковуваний дохід; доходи з джерела їх походження в Україні, які остаточно оподатковуються під час їх нарахування (виплати, надання); іноземні доходи - доходи (прибуток), отримані з джерел за межами України.

Об'єктом оподаткування нерезидента є: загальний місячний (річний) оподатковуваний дохід з джерела його походження в Україні; доходи з джерела їх походження в Україні, які остаточно оподатковуються під час їх нарахування (виплати, надання).

Базою оподаткування є чистий річний оподатковуваний дохід, який визначається шляхом зменшення загального оподаткованого доходу на суми податкової знижки такого звітного року.

Загальний оподатковуваний дохід - будь-який дохід, який підлягає оподаткуванню,

нарахований (виплачений, наданий) на користь платника податку протягом звітного податкового періоду.

Загальний оподатковуваний дохід складається з доходів, які остаточно оподатковуються під час їх нарахування (виплати, надання), доходів, які оподатковуються у складі загального річного оподаткованого доходу, та доходів, які оподатковуються за іншими правилами, визначеними цим Кодексом.

Загальний місячний оподатковуваний дохід складається із суми оподатковуваних доходів, нарахованих (виплачених, наданих) протягом такого звітного податкового місяця.

Загальний річний оподатковуваний дохід дорівнює сумі загальних місячних оподатковуваних доходів, іноземних доходів, отриманих протягом такого звітного податкового року, доходів, отриманих фізичною особою - підприємцем від провадження господарської діяльності та доходів, отриманих фізичною особою, яка провадить незалежну професійну діяльність.

Платник податку має право на податкову знижку за наслідками звітного податкового року. Підстави для нарахування податкової знижки із зазначенням конкретних сум відображаються платником податку у річній податковій декларації.

До *податкової знижки* включаються фактично здійснені протягом звітного податкового року платником податку витрати, підтвержені відповідними платіжними та розрахунковими документами, зокрема квитанціями, фіскальними або товарними чеками, прибутковими касовими ордерами, копіями договорів, що ідентифікують продавця товарів (робіт, послуг) і їх покупця (отримувача). У зазначених документах обов'язково повинно бути відображено вартість таких товарів (робіт, послуг) і строк їх продажу (виконання, надання) тощо.

Ставка податку на доходи фізичних осіб становить 18 % бази оподаткування щодо доходів, одержаних, у тому числі, але не виключно у формі заробітної плати, інших заохочувальних та компенсаційних виплат або інших виплат і винагород, які виплачуються (надаються) платнику у зв'язку з трудовими відносинами та за цивільно-правовими договорами; виграшу у державну та недержавну грошову лотерею, виграш гравця (учасника), отриманий від організатора азартної гри.

Вид доходу	Розмір ставки	
	ПДФО	ВЗ
1. Зарплата, винагорода за цивільно-правовими договорами та інші доходи (крім випадків, визначених у пп. 167.2 – 167.5 ПКУ)	18 %	1,5 %
2. «Звичайні» дивіденди від: – платника податку на прибуток; – неплатника податку на прибуток, нерезидента, інституту спільного інвестування (має бути 9 %, але через технічну помилку безпечніше поки що застосовувати 18 %, детальніше у статті)	5 % 18 (9) %	
3. Пасивні доходи, крім зазначених у п. 2 цієї таблиці	18 %	
4. Дохід від продажу (обміну) протягом звітного податкового року одного з об'єктів рухомого майна у вигляді легкового автомобіля, та/або мотоцикла, та/або мопеда	–	–
5. Дохід від продажу протягом звітного податкового року об'єкта рухомого майна, крім випадку, зазначеного в п. 4 цієї таблиці	5 %	1,5 %
6. Дохід від продажу не частіше одного разу протягом звітного податкового року нерухомого майна, переліченого в п. 172.1 ПКУ , яке перебувало у власності понад 3 роки або було отримане у спадщину	–	–
7. Дохід від продажу протягом звітного податкового року більше як одного з об'єктів нерухомості, зазначених у п. 6 цієї таблиці, або від продажу іншого об'єкта нерухомості, у тому числі об'єкта незавершеного будівництва	5 %	1,5 %

Рис. 4.8 – Ставки ПДФО та військзбору, що застосовуються податковими агентами у 2017 році до окремих видів доходів

Вид виплати	Звичайні працівники			Працівники-інваліди юросіб ⁽¹⁾		
	нарахування	утримання		нарахування	утримання	
	ЄСВ	ПДФО	військзбір	ЄСВ	ПДФО	військзбір
Зарплата	22 %	18 %	1,5 %	8,41 %	18 %	1,5 %
Лікарняні						
Декретні	22 %	х	х	8,41 %	х	х

⁽¹⁾ Роботодавці-підприємці ЄСВ на зарплату, лікарняні та допомогу по вагітності та пологах працівників-інвалідів нараховують за загальною ставкою 22 %.

Рис. 4.9 – Ставки ПДФО, військового збору та ЄСВ для окремих видів доходів у 2017 році

Категорія платників	Вид доходу	
	зарплата, лікарняні, декретні ⁽¹⁾	винагорода за цивільно-правовими договорами
1. Підприємства (крім зазначених у пп. 3 і 4 цієї таблиці), самозайняті особи на доходи звичайних працівників	22 %	22 %
2. Підприємства (крім зазначених у пп. 3 і 4 цієї таблиці) на доходи працівників-інвалідів	8,41 %	22 %
3. Підприємства всеукраїнських громадських організацій інвалідів, зокрема товариств УТОГ і УТОС ⁽²⁾	5,3 %	5,3 %
4. Підприємства та організації громадських організацій інвалідів ⁽²⁾	5,5 % – на доходи працівників-інвалідів, 22 % – на доходи інших працівників	22 %

⁽¹⁾ Тут і далі під декретними розуміємо допомогу по вагітності та пологах.

⁽²⁾ Якщо у них кількість працівників-інвалідів становить не менше 50 % загальної чисельності працюючих та за умови, що фонд оплати праці таких інвалідів дорівнює не менше 25 % суми витрат на оплату праці.

Рис. 4.10 – Ставки ЄСВ у 2017 році

Вид ПСП (норма ПКУ)	Розмір ПСП, грн.	Граничний розмір ЗП для ПСП, грн.
Звичайна (п.п. 169.1.1)	800,00	2240,00
Звичайна «на дітей» (п.п. 169.1.2)	800,00 х к-ть дітей віком до 18 років	Для одного з батьків – 2240,00 х к-ть дітей віком до 18 років. Для другого – 2240,00
Підвищена «на дітей» (пп. «а» та «б» п.п. 169.1.3)	1200,00 х к-ть дітей віком до 18 років	
Підвищена (пп. «в» – «е» п.п. 169.1.3)	1200,00	2240,00
Максимальна (п.п. 169.1.4)	1600,00	2240,00

Рис. 4.11 – Розміри податкової соціальної пільги у 2017 році

Платник податку має право на зменшення суми загального місячного оподаткованого доходу, отриманого від одного роботодавця у вигляді заробітної плати, на суму податкової соціальної пільги.

Податок підлягає сплаті (перерахуванню) до бюджету під час виплати оподаткованого доходу єдиним платіжним документом.

Місцеві податки і збори - це обов'язкові податки і збори, які встановлюються органами влади базового рівня управління згідно з чинним законодавством України, є обов'язковими до сплати на території відповідних адміністративно-територіальних одиниць і зараховуються в їх бюджети.

Місцеві ради в межах своєї компетенції мають право вводити пільгові податкові ставки, повністю скасовувати окремі місцеві податки і збори, обов'язковість введення яких не встановлена чинним законодавством, а також звільняти від їх сплати певні категорії платників чи надавати відстрочення окремим платникам.

Нововведенням є *податок на нерухоме майно*, відмінне від земельної ділянки. *Платниками податку на нерухоме майно* є фізичні та юридичні особи, в тому числі нерезиденти, які є власниками об'єктів житлової нерухомості. *Об'єктом оподаткування* виступає об'єкт житлової нерухомості. *Базою оподаткування* виступає житлова площа об'єкта житлової нерухомості. У разі наявності у платника податку кількох об'єктів оподаткування база оподаткування обчислюється окремо за кожним з таких об'єктів.

Законом України від 20.12.2016 № 1791-VIII “Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо забезпечення збалансованості бюджетних надходжень у 2017 році” (далі – Закон № 1791) та Законом України від 21.12.2016 № 1797-VIII “Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо покращення інвестиційного клімату в Україні” внесено зміни, зокрема в частині податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки, та плати за землю.

Так, змінами, внесеними до статті 266 Податкового кодексу України (далі – ПКУ), передбачено, що ставки податку для об'єктів житлової та/або нежитлової нерухомості, що перебувають у власності фізичних та юридичних осіб, встановлюються за рішенням сільської, селищної, міської ради або ради об'єднаних територіальних громад, що створені згідно із законом та перспективним планом формування територій громад, залежно від місця розташування (зональності) та типів таких об'єктів нерухомості у розмірі, що не перевищує 1,5 відс. розміру мінімальної заробітної плати, встановленої законом на 1 січня звітного (податкового) року, за 1 кв. м бази оподаткування (підпункт 266.5.1 пункту 266.5 статті 266 ПКУ).

Крім того, Законом № 1791 встановлено, що з 1 січня 2017 року до прийняття відповідним органом місцевого самоврядування рішення про встановлення ставок місцевих

податків і зборів на 2017 рік згідно із Законом № 1791 встановлені таким органом місцевого самоврядування ставки, зокрема з податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки, застосовуються з коефіцієнтом 0,5.

Податковим кодексом України встановлено *пільги із сплати податку на нерухоме майно*. Так, база оподаткування об'єкта житлової нерухомості, що перебуває у власності фізичної особи - платника податку, зменшується: а) для квартири - на 120 кв. метрів; б) для житлового будинку - на 250 кв. метрів.

Ставки податку встановлюються сільською, селищною або міською радою в таких розмірах за 1 м² житлової площі об'єкта житлової нерухомості:

- для квартир, житлова площа яких не перевищує 240 кв. метрів, та житлових будинків, житлова площа яких не перевищує 500 кв. метрів, ставки податку не можуть перевищувати 1 відсоток розміру мінімальної заробітної плати, встановленої законом на 1 січня звітного (податкового) року;

- для квартир, житлова площа яких перевищує 240 кв. метрів, та житлових будинків, житлова площа яких перевищує 500 кв. метрів, ставка податку становить 2,7 відсотка розміру мінімальної заробітної плати, встановленої законом на 1 січня звітного (податкового) року.

Обчислення суми податку з об'єктів житлової нерухомості, які знаходяться у власності фізичних осіб, проводиться органом державної податкової служби за місцезнаходженням об'єкта житлової нерухомості.

Податок сплачується за місцем розташування об'єкта оподаткування і зараховується до відповідного бюджету згідно з положеннями Бюджетного кодексу України.

Збір за місця для паркування транспортних засобів. Платниками збору є юридичні особи, їх філії (відділення, представництва), фізичні особи - підприємці, які згідно з рішенням сільської, селищної або міської ради організують та провадять діяльність із забезпечення паркування транспортних засобів на майданчиках для платного паркування та спеціально відведених автостоянках.

Об'єктом оподаткування є земельна ділянка, яка згідно з рішенням сільської, селищної або міської ради спеціально відведена для забезпечення паркування транспортних засобів на автомобільних дорогах загального користування, тротуарах або інших місцях, а також комунальні гаражі, стоянки, паркінги (будівлі, споруди, їх частини), які побудовані за рахунок коштів місцевого бюджету, за винятком площі земельної ділянки, яка відведена для безоплатного паркування транспортних засобів, передбачених *ст. 30 Закону України "Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні"*.

Базою оподаткування є площа земельної ділянки, відведена для паркування, а також площа комунальних гаражів, стоянок, паркінгів (будівель, споруд, їх частин), які побудовані за рахунок коштів місцевого бюджету.

Ставки збору встановлюються за кожний день провадження діяльності із забезпечення паркування транспортних засобів у гривнях за 1 м² площі земельної ділянки, відведеної для організації та провадження такої діяльності, у розмірі від 0,03 до 0,15 % мінімальної заробітної плати, устанвленої законом на 1 січня податкового (звітного) року.

При визначенні ставки збору сільські, селищні та міські ради враховують місцезнаходження спеціально відведених місць для паркування транспортних засобів, площу спеціально відведеного місця, кількість місць для паркування транспортних засобів, спосіб поставлення транспортних засобів на стоянку, режим роботи та їх заповнюваність.

Туристичний збір - це місцевий збір, кошти від якого зараховуються до місцевого бюджету. *Платниками збору* є громадяни України, іноземці, а також особи без громадянства, які прибувають на територію адміністративно-територіальної одиниці, на якій діє рішення сільської, селищної та міської ради про встановлення туристичного збору, та отримують (споживають) послуги з тимчасового проживання (ночівлі) із зобов'язанням залишити місце перебування в зазначений строк.

Ставка збору встановлюється у розмірі від 0,5 до 1 % до бази справляння збору. *Базою*

справляння збору є вартість усього періоду проживання (ночівлі) в призначених місцях. До вартості проживання не включаються витрати на харчування чи побутові послуги (прання, чистка, лагодження та прасування одягу, взуття чи білизни), телефонні рахунки, оформлення закордонних паспортів, дозволів на в'їзд (віз), обов'язкове страхування, витрати на усний та письмовий переклади, інші документально оформлені витрати, пов'язані з правилами в'їзду.

Згідно з рішенням сільської, селищної та міської ради справляння збору може здійснюватися: а) адміністраціями готелів, кемпінгів, мотелів, гуртожитків для приїжджих та іншими закладами готельного типу, санаторно-курортними закладами; б) квартирно-посередницькими організаціями, які направляють неорганізованих осіб на поселення у будинки (квартири), що належать фізичним особам на праві власності або на праві користування за договором найму; в) юридичними особами або фізичними особами - підприємцями, які уповноважуються сільською, селищною або міською радою справляти збір на умовах договору, укладеного з відповідною радою.

Контрольні питання:

1. Які функції виконують податки?
2. Які виділяються елементи системи оподаткування?
3. За якими ознаками здійснюється класифікація податків?
4. Охарактеризуйте види відсоткових ставок.
5. У чому полягають сутність, переваги і недоліки прямого оподаткування? Які є види прямих податків?
6. У чому полягають сутність, переваги і недоліки непрямого оподаткування? Які виділяються види непрямих податків?
7. На яких принципах заснована побудова податкової системи?
8. Які принципи закладаються в основу податкової політики?
9. Який склад і структура податкової системи України?
10. Яким чином організовується податкова робота?

Тема 5. Бюджет і бюджетна система

План:

- 5.1. Сутність, значення та функції державного бюджету
- 5.2. Бюджетний устрій та бюджетна система України
- 5.3. Бюджетний процес в Україні
- 5.4. Принципи і форми бюджетного фінансування
- 5.5. Бюджетний дефіцит і його вплив на розвиток економіки

Рекомендована література: [1, 4-6,17,19,21,29,30,37-39,45-50]

Основні терміни і поняття: бюджет, бюджетна система, бюджетний дефіцит, бюджетна класифікація, зведений бюджет, бюджетний устрій, бюджетне субсидювання, вилучення коштів, взаємні розрахунки, бюджетні позички, бюджетне право, бюджетний процес, бюджетне регулювання, процедура бюджетного планування, виконання бюджету, принципи бюджетної системи.

5.1. Сутність, значення та функції державного бюджету

Для виконання своїх функцій держава повинна мати достатні грошові фонди. Ці фонди вона формує шляхом перерозподілу валового внутрішнього продукту. Найважливішим засобом, через який держава здійснює розподіл і перерозподіл внутрішнього продукту, є державний бюджет.

Державний бюджет - це провідна ланка фінансової системи і головна фінансова категорія. Через бюджет держави відтворюється вся багатогранна її діяльність і забезпечується виконання її функцій. У ньому поєднуються доходи й видатки держави.

Функціонування бюджету держави визначається такими причинами: існуванням товарно-грошових відносин; функціонуванням держави та потребами розширеного відтворення.

Державний бюджет є самостійною економічною категорією. Ця категорія, будучи частиною фінансів, характеризується такими ж ознаками, які притаманні фінансам у цілому, але одночасно має свої особливості, які відрізняють її від інших сфер і ланок фінансових відносин. До цих *особливостей* відносять:

1) бюджет є особливою економічною формою перерозподільних відносин, пов'язаних з відокремленням частини ВВП у руках держави і використанням її з метою задоволення потреб усього суспільства й окремих адміністративно-територіальних формувань;

2) за допомогою бюджету відбувається перерозподіл ВВП, рідше - національного багатства, між окремими галузями економіки, адміністративно-територіальними формуваннями, сферами суспільної діяльності;

3) пропорції бюджетного перерозподілу вартості більшою мірою, ніж в інших ланках фінансової системи, визначаються потребами розширеного відтворення в цілому і завданнями, які стоять перед суспільством на кожному історичному етапі його розвитку;

4) сфера бюджетного розподілу посідає центральне місце у складі державних фінансів, що зумовлено ключовим положенням бюджету порівняно з іншими ланками.

Тобто, *суспільне призначення державного бюджету* - забезпечити розподіл і перерозподіл ВВП між галузями економіки, верствами населення і територіями з метою підвищення ефективності економіки та добробуту громадян.

Оскільки, бюджет держави є складним і багатогранним явищем у суспільстві, його розглядають з *трьох позицій*.

За економічним змістом бюджет являє собою сукупність грошових відносин між державою, з одного боку, і юридичними та фізичними особами, з іншого боку, з приводу формування і використання централізованого фонду грошових коштів, призначеного для забезпечення виконання державою її функцій.

Фінансові відносини, які складаються у держави з юридичними і фізичними особами називаються бюджетними. Централізація частини ВВП у бюджеті є платою суспільства за виконання державою її функцій, таких як управління суспільством, оборона країни, економічна і соціальна.

Крім того, держава, виступаючи власником засобів виробництва у державному секторі, здійснює підприємницьку діяльність і відповідно є одним із суб'єктів створення і розподілу ВВП. Як доводить світовий досвід, роль держави у розподільних процесах із розвитком ринкових відносин має зростати, і державний бюджет у цьому контексті є найдосконалішим засобом для здійснення перерозподілу фінансових ресурсів зокрема і національного багатства в цілому.

За матеріальним змістом бюджет держави являє собою централізований грошовий фонд держави. Обсяг державного бюджету - це річна сума коштів, що проходять через цей фонд. Він перебуває у постійному русі: практично щоденно до нього надходять кошти і здійснюється фінансування видатків. У зв'язку з цим необхідна чітко налагоджена система управління бюджетом з метою забезпечення своєчасного і повного надходження доходів та раціонального й ефективного використання його коштів.

За формою прояву бюджет є основним фінансовим планом, у якому відображається діяльність держави та місцевих органів влади й управління. Як фінансовий план державний бюджет являє собою баланс доходів і видатків. Водночас це не просто розпис доходів і видатків держави - це віддзеркалення її економічної і соціальної, міжнародної та оборонної, а головне фінансової (в усіх її напрямках) політики. Це форма прояву розглянутої вище сукупності перерозподільних відносин у суспільстві.

Бюджет держави як фінансовий план відіграє дуже важливу роль у діяльності держави. Він визначає її можливості й пріоритети, її роль і форми реалізації закріплених за нею функцій. Це документ, що спрямовує фінансову діяльність держави, робить її конкретною і фінансово забезпеченою.

За функціональною будовою бюджет держави містить дохідну і видаткову частини (табл. 5.1).

Таблиця 5.1– Механізм формування та використання бюджетного фонду

Джерела формування		ДЕРЖАВНИЙ БЮДЖЕТ	Напрями використання	
1.	Податкові надходження		1.	Економічна діяльність держави
2.	Неподаткові надходження		2.	Соціальна сфера і соціальний захист населення
3.	Доходи від операцій з капіталом		3.	Державне управління, правоохоронна діяльність
4.	Бюджетні трансферти		4.	Національна оборона
5.	Цільові бюджетні фонди		5.	Зовнішньоекономічна діяльність
		6.	Обслуговування державного боргу	

Держава планує бюджет, його доходи і видатки. Форми і методи бюджетної роботи та бюджетного планування, структура доходів і видатків бюджету кожної держави визначаються економічним ладом суспільства, природою і функціями держави. Джерела надходжень коштів до бюджету, їх спрямування і використання у процесі розширеного відтворення визначаються системою економічних відносин, характером суспільних відносин, які становлять матеріальну основу фінансів. Бюджет як фінансовий план відіграє координуючу роль стосовно інших фінансових планів.

Державний бюджет є основним фінансовим планом держави на рік, який має силу закону. Він затверджується законодавчими органами влади.

На формування і використання бюджету впливає низка факторів, які можна поділити на політичні, економічні та соціальні.

Політичні фактори відображають політичну ситуацію в країні, яка може істотно вплинути на формування бюджету та використання бюджетних коштів.

Економічні фактори пов'язані з макроекономічними процесами, що відбуваються в державі.

Соціальні фактори формування та використання бюджету зумовлені соціальними та демографічними обставинами.

Сутність державного бюджету, як і будь-якої економічної категорії, реалізується через *розподільну (перерозподільну), регулюючу і контрольну функції*. Зміст цих функцій, сфера і об'єкт їх дії характеризують специфіку бюджету як економічної категорії.

Так, завдяки *розподільній функції* здійснюються розподіл та перерозподіл ВВП і національного доходу. Важливе значення має частка ВВП, що перерозподіляється державою через бюджет. У різних країнах і в різні часи вона змінюється залежно від характеру і спрямованості панівної економічної моделі.

Частка ВВП, яка перерозподіляється через бюджет у різних країнах становить: США - 35 %; Великобританія - 41 %; Японія - 32 %; Франція - 50 %; Канада - 45%; Швеція - 65%. В Україні, за даними 2011 р., через бюджет перерозподіляється 28,7% ВВП. За прогнозами Міністерства фінансів України¹ передбачається зменшення частки перерозподілу ВВП через бюджет з 28,5% у 2012р. до 27,2 % у 2013р. та 25,6% у 2014р.

За допомогою *регулюючої функції* створюється матеріально-технічна база для функціонування держави через формування централізованого фонду фінансових ресурсів, що дає їй можливість виконувати свої функції.

За допомогою бюджету держава впливає на процес відтворення робочої сили. Вдосконалення та ускладнення технологій виробництва, розвиток НТР зумовили необхідність зростання державних витрат на середню та вищу освіту, професійну підготовку

та перепідготовку кадрів. "Інвестиції в людину" сьогодні розглядають як одну з форм капіталовкладень, що приносить прибуток, і фінансуються значною мірою за рахунок держави.

Бюджет фінансово забезпечує соціальну політику держави. Значні кошти спрямовують на фінансування систем соціального страхування та соціального забезпечення (пенсії за віком, інвалідам, при втраті годувальника, втраті працездатності, допомога по безробіттю), а також на освіту, науку, охорону здоров'я.

Контрольна функція дає можливість знайти недоліки в управлінні фінансами, своєчасно і повно оцінити фінансові ресурси, які надходять у розпорядження держави, проаналізувати, як фактично складаються пропорції розподілу бюджетних коштів, наскільки ефективно вони використовуються. Основу контрольної функції становить рух бюджетних коштів, що відображається у відповідних показниках бюджетних надходжень та витрат.

Специфіка контрольної функції бюджету полягає в тому, що бюджет об'єктивно - через формування і використання фонду грошових коштів держави - відображає економічні процеси, які відбуваються у структурних ланках економіки.

5.2. Бюджетний устрій та бюджетна система України

Вертикальна структура державного бюджету за рівнями влади характеризується двома поняттями: бюджетний устрій і бюджетна система.

Бюджетний устрій - це організація і принципи побудови бюджетної системи, її структура і взаємозв'язок між бюджетами, які він об'єднує, у процесі забезпечення виконання єдиної загальнодержавної фінансово-бюджетної політики.

Бюджетний устрій країни визначається її державним устроєм. *В унітарних державах*, тобто у країнах з єдиним населенням та культурою, бюджетна система має **дві ланки**: державний бюджет і численні місцеві бюджети. *У федеративних державах* бюджетні системи складаються з **трьох ланок**: державного бюджету (федерального бюджету або бюджету центрального уряду), бюджетів членів федерації (наприклад, штати у Сполучених Штатах Америки, землі (ланди) у Федеративній Республіці Німеччині, провінції у Канаді, кантони у Швейцарії і т. ін.) та місцевих бюджетів.

В основу бюджетного устрою покладено:

- визначення видів бюджетів;
- установлення принципів побудови бюджетної системи;
- розмежування доходів і видатків між ланками бюджетної системи;
- організацію взаємовідносин між бюджетами різних рівнів.

Бюджетний устрій України визначається закріпленням у Конституції України державним ладом України та її адміністративно-територіальним поділом. Україна - унітарна держава, яка поділена на 25 адміністративно-територіальних одиниць (Автономну Республіку Крим і 24 області країни).

Бюджетна система - відображає складові бюджету, тобто це сукупність усіх бюджетів, які формуються і діють на території певної країни згідно з її бюджетним устроєм.

В основу формування бюджетної системи України покладено Конституцію України та Бюджетний кодекс України, прийнятий у липні 2010 р. Верховною Радою України.

Відповідно до *Бюджетного кодексу України* (ст. 2) бюджетна система України - це сукупність державного бюджету та місцевих бюджетів, побудована з урахуванням економічних відносин, державного і адміністративно-територіальних устроїв і врегульована нормами права.

Вона складається (ст. 5) з таких ланок (рис. 5.1): *Державний бюджет України; місцеві бюджети.*

Рис. 5.1—Структура бюджетної системи України

До місцевих бюджетів належать бюджет Автономної Республіки Крим, обласні, районні бюджети, бюджети районів у містах і бюджети місцевого самоврядування.

Бюджети місцевого самоврядування - це бюджети територіальних громад сіл, селищ, міст та їх об'єднань.

Бюджетний кодекс започаткував дію відносно самостійних 686 місцевих бюджетів, які мають прями, рівноправні відносини з державним бюджетом, у тому числі:

- бюджет Автономної Республіки Крим;
- 24 обласні бюджети;
- бюджети міст Києва та Севастополя;
- 171 бюджет міст обласного підпорядкування;
- 488 бюджетів районів;

- а також до складу бюджетної системи включаються понад 12 тисяч бюджетів місцевого самоврядування.

Усі бюджети України - від державного до сільського - в сукупності становлять **зведений бюджет України**.

Зведений бюджет - це сукупність показників усіх бюджетів, що використовуються для аналізу і прогнозування економічного та соціального розвитку держави. Законодавчими органами влади він не затверджується.

Доходи та видатки місцевих бюджетів входять до складу зведеного бюджету і не входять до складу Державного бюджету України.

Побудова бюджетної системи ґрунтується **на принципах** (рис. 5.2): *єдності, збалансованості, самостійності, повноти, обґрунтованості, ефективності, субсидіарності, цільового використання бюджетних коштів, справедливості та неупередженості, публічності та прозорості й відповідальності учасників бюджетного процесу.*

Єдність	Забезпечується єдиною правовою базою, єдиною правовою системою, єдиним регулюванням бюджетних відносин, єдиною бюджетною класифікацією єдиним порядком виконання бюджетів та ведення бюджетного обліку й звітності
Збалансованість	Повноцінні на здійснення витрат бюджету мають відповідати обсягу надходжень бюджету за відповідний бюджетний період
Самостійність	Забезпечується закріпленням за місцевим самоврядуванням відповідних доходів; правом місцевих органів визначати напрям використання власних, закріплених, регульованих доходів; правом місцевих рад незалежно одна від одної розглядати та затверджувати місцеві бюджети
Повнота	До складу бюджетів належать всі надходження та видатки, передбачені нормативно-правовими документами; у звіті про виконання бюджету відображаються кінцеві касові операції за розрахунками Державного казначейства
Обґрунтованість	Бюджет формується на основі реальних макропоказників економічного й соціального розвитку та розрахунків доходів і видатків за встановленими правилами й методиками
Ефективність	Досягнення усіма учасниками бюджетного процесу поставлених завдань при мінімальному залученні бюджетних коштів
Субсидіарність	Розподіл видатків між ланками бюджетної системи на засадах максимального наближення суспільних послуг до їх безпосередніх споживачів
Цільове використання коштів	Бюджетні асигнування використовуються лише на цілі, визначені бюджетними призначеннями та закріплені бюджетним реалісом
Справедливість та неупередженість	Бюджетна система будується на засадах справедливого та неупередженого розподілу суспільного багатства між галузями соціальної сфери, громадянами країни, територіями
Публічність і прозорість	Прийняття через парламент Закону „Про державний бюджет”, затвердження звіту про його виконання; прийняття рішень місцевих органів влади щодо місцевих бюджетів; висвітлення в ЗМІ показників бюджетів і звітів про їх виконання
Відповідальність	Кожний учасник бюджетного процесу несе відповідальність за свої дії або бездіяльність на кожній стадії бюджетного процесу

Рис. 5.2– Принципи бюджетного устрою

Розмежування доходів і видатків між бюджетами різних рівнів є важливим елементом бюджетного устрою. Воно починається з розмежування видатків, яке ґрунтується на розмежуванні функцій держави між різними рівнями влади: з центрального бюджету фінансуються видатки загальнодержавного характеру, з відповідних місцевих бюджетів - видатки регіонального значення. При цьому може застосовуватись два підходи: розподіл за територіальною ознакою і розподіл, виходячи з відомчого підпорядкування.

Всі доходи місцевих бюджетів поділяють на закріплені і регулюючі.

Доходи місцевих бюджетів складаються з таких елементів:

Власні джерела доходів: закріплені доходи; регулюючі доходи.

Додаткові джерела: дотації вирівнювання; субвенції; субсидії; кредитні ресурси.

Закріплені доходи - це кошти, які повністю надходять до відповідних бюджетів.

Регулюючі доходи - це кошти, які поділяються за нормативами від загальнодержавних податків бюджетам нижчих рівнів для збалансування їх видатків. Нормативи передбачаються у відсотках.

Дотації вирівнювання, субвенції - виділяються у твердій сумі бюджетам нижчих рівнів при затвердженні державного бюджету, якщо закріплені та регулюючі доходи не покривають видатки місцевих бюджетів (головним чином обласних).

Кредитні ресурси - це кошти, залучені шляхом державних та місцевих позик під певні державні зобов'язання - облігації.

Організація взаємовідносин між бюджетами передбачає виділення їх напрямів, видів та форм. За напрямками взаємовідносини між бюджетами поділяють на вертикальні - між бюджетами різних рівнів, і горизонтальні - між бюджетами одного рівня (в Україні тільки вертикальні).

Види взаємовідносин: регламентовані законодавчими та інструктивними документами; договірні - на підставі угоди.

Форми взаємовідносин: бюджетне субсидування, вилучення коштів, взаємні розрахунки, бюджетні позички. *Субсидування* - це виділення коштів з бюджетів вищого рівня бюджетам нижчого рівня: субвенції, дотації. *Вилучення коштів* - це передання коштів із бюджетів нижчого рівня до бюджетів вищого рівня. *Взаємні розрахунки* - передання коштів із одного бюджету до іншого у зв'язку з перерозподілом між ними доходів чи видатків після затвердження бюджету. *Бюджетні позички* - це запозичення коштів у зв'язку з виникненням тимчасового касового розриву (незбіг у часі фінансування видатків і надходження доходів). Можуть надаватись або з бюджету вищого рівня, або установами банківської системи. (Нині в Україні позички можна отримати тільки в банках).

5.3. Бюджетний процес в Україні

Бюджетний процес – це регламентована нормами права діяльність, пов'язана із складанням, розглядом, затвердженням і виконанням бюджетів, що складають бюджетну систему України.

Бюджетний кодекс України визначає такі стадії бюджетного процесу:

- 1) складання проектів бюджетів;
- 2) розгляд та прийняття закону про Державний бюджет України та рішень про місцеві бюджети;
- 3) виконання бюджету, в тому числі у разі необхідності внесення змін до закону про державний бюджет України, а також рішення про місцеві бюджети;
- 4) підготовка та розгляд звіту про виконання бюджету і прийняття рішення щодо нього.

Від початку складання бюджетів до затвердження звітів про їх виконання весь бюджетний процес проходить під контролем Верховної Ради України та місцевих органів самоврядування.

Тривалість стадій бюджетного процесу різна в окремих країнах, але в більшості випадків весь процес триває у середньому близько двох років.

Бюджет складається на рік. Цей період має назву бюджетного періоду і в Україні він співпадає з календарним роком. Проте є ряд держав, у яких бюджетний рік не збігається з календарним. Наприклад, у США бюджетний рік триває з 1-го жовтня по 30-те вересня, у Швеції – з 1-го липня по 30-те червня, в Японії – з 1-го квітня по 31-ше березня.

Складовою бюджетного процесу є бюджетне регулювання - перерозподіл фінансових ресурсів між бюджетами різних рівнів. Регулювання бюджетів упорядковує суспільні відносини при мобілізації у бюджет коштів і при їх розподілі й перерозподілі між ланками бюджетної системи, при фінансуванні видатків за рахунок одержаних доходів та всього процесу виконання бюджету.

Складанню проектів бюджету передують розробка основних програмних макроекономічних показників економічного і соціального розвитку України на плановий рік, зокрема щодо обсягу валового внутрішнього продукту, індексів споживчих і оптових цін, офіційного обмінного курсу гривні, що прогнозується у середньому за рік і на кінець року, рівня безробіття, що прогнозується.

Бюджетне планування охоплює складання проекту бюджету, його розгляд і затвердження.

Завдання бюджетного планування визначається необхідністю вирішення завдання щодо формування бюджету:

- 1) достовірне визначення обсягу та джерел формування доходів бюджету;
- 2) оптимальний розподіл видатків за окремими групами і галузями;
- 3) збалансування бюджету.

У процесі бюджетного планування використовуються такі методи:

а) загальний метод - балансовий;

б) до окремих статей - нормативний: прямого рахунку та аналітичний. Сутність балансового методу полягає у тому, що бюджет як фінансовий план є балансом доходів і видатків. Отже, бюджет не може бути незбалансованим.

Нормативний метод є основою бюджетного планування і полягає у визначенні окремих статей доходів і видатків за встановленими нормативами. Наприклад, окремі видатки можуть визначатися за нормативами до макроекономічних показників (відповідно до Закону про освіту в Україні на її фінансування з бюджету має виділятися не менше 10 % національного доходу).

Метод прямого рахунку передбачає деталізований розрахунок за кожним платником доходів та одержувачем бюджетних коштів. Саме він забезпечує повну прозорість бюджетного процесу і найбільшу обґрунтованість проекту бюджету. Водночас це досить трудомісткий процес, і тому його використання, особливо на рівні централізованих бюджетів, ускладнено.

Аналітичний метод ґрунтується на визначенні тенденцій розвитку окремих показників бюджету і чинників, які впливають на ці показники. Планування може здійснюватися з використанням коефіцієнтів, які характеризують динаміку доходів і видатків, або на основі визначення впливу на зміну показників бюджету окремих чинників, наприклад зростання чисельності населення, динаміку цін і тарифів, валютного курсу тощо.

Процедура бюджетного планування - це послідовність заходів і дій зі складання, розгляду і затвердження проекту бюджету, яка визначається Бюджетним кодексом. В Україні на державному рівні вона включає такі етапи та стадії:

1. Складання проекту бюджету.

2. Розгляд проекту закону про Державний бюджет України.

3. Затвердження бюджету. Закон про Державний бюджет України Верховна Рада має прийняти до 1 грудня року, що передує плановому.

Якщо закон про Державний бюджет України не буде прийнято у зазначені вище строки, то Кабінет Міністрів має повноваження здійснювати видатки відповідно до положень Бюджетного кодексу, в якому передбачено, що в такому разі фінансуються тільки поточні видатки, а фінансування капітальних видатків забороняється, крім випадків, пов'язаних із введенням воєнного або надзвичайного стану, оголошенням окремих місцевостей зонами надзвичайної екологічної ситуації. До прийняття закону про Державний бюджет України на поточний бюджетний період податки і збори (обов'язкові платежі) стягуються відповідно до закону про державний бюджет на бюджетний період, що передує плановому, та іншими нормативними актами. Запозичення в цей період можуть здійснюватися лише з метою погашення основної суми державного боргу.

Законом про державний бюджет визначаються:

- загальна сума доходів державного бюджету з розподілом на загальний та спеціальний фонди;

- загальна сума видатків бюджету з розподілом видатків на капітальні та поточні;

- граничний розмір дефіциту (профіциту) Державного бюджету України в наступному бюджетному періоді та державного боргу, повноваження з надання державних гарантій, а також з обсягу цих гарантій;

- бюджетні призначення головним розпорядникам коштів Державного бюджету України відповідно до бюджетної класифікації;

- доходи бюджету відповідно до бюджетної класифікації;

- бюджетні призначення міжбюджетних трансфертів (суми дотацій, субвенцій та розміри відрахувань від регульованих доходів до бюджетів областей);

- розмір оборотної касової готівки;
- додаткові положення, що регламентують процес виконання бюджету.

До державного бюджету включають також доходи і видатки цільових загальнодержавних фондів (крім Пенсійного фонду. Їх затверджують за кожним фондом окремо.

4. Виконання бюджету полягає у мобілізації запланованих доходів і фінансуванні передбачених видатків. Організація виконання бюджету покладається на Кабінет Міністрів; оперативна робота ведеться Міністерством фінансів і Державним казначейством.

Бюджетний період (бюджетний рік) в Україні збігається з календарним роком, тобто розпочинається 1 січня і закінчується 1 грудня. Проте існує ряд держав, у яких бюджетний рік не збігається з календарним. Наприклад, у США бюджетний рік триває з 1-го жовтня по 30-те вересня, у Швеції - з 1-го липня по 30-те червня, у Японії - з 1-го квітня по 31-ше березня.

Виконання бюджету здійснюється на підставі розпису доходів і видатків. Цей документ складається у місячний термін після затвердження бюджету відповідно до підрозділів бюджетної класифікації, яка містить повну деталізацію видів доходів і напрямів видатків. До затвердження бюджетного розпису Міністерство фінансів затверджує тимчасовий розпис на відповідний період. Розпис доходів і видатків складається з поквартальним розбиттям, що дає змогу збалансувати бюджет на різні періоди.

Касове виконання бюджету (зарахування коштів на рахунки бюджету та перерахування з них) може здійснюватися за двома системами: банківською і казначейською. За банківської системи рахунки бюджету відкриваються в установах банківської системи. За казначейської - створюється спеціальна структура - Державне казначейство, яке веде рахунки бюджету, мобілізує кошти і фінансує видатки.

Касове виконання державного бюджету в Україні здійснюється Державною казначейською службою, яка підпорядкована Міністерству фінансів України. Казначейська служба має єдиний казначейський рахунок у Національному банку України та його регіональних управліннях і через них провадить усі операції розпорядників коштів державного бюджету, забезпечує чіткий контроль за надходженням коштів до бюджету та їх використанням. Якщо в ході виконання бюджету рівень дефіциту бюджету перевищує встановлений або виникає значне зниження надходжень від дохідних джерел, Верховна Рада України за пропозицією Кабінету Міністрів України приймає рішення про запровадження пропорційного скорочення (на 5 %, 10 %, 15 %) бюджетних видатків, що затвержені, щомісячно за всіма статтями бюджету (крім статей, що потребують захисту) до кінця бюджетного року. Цей механізм називається секвестром бюджету.

5. Завершальною ланкою бюджетного процесу є складання і затвердження звіту про виконання державного бюджету та місцевих бюджетів. Звіт про виконання Державного бюджету України складає Міністерство фінансів України, а за бюджетами нижчого рівня бюджетної системи це роблять відповідні фінансові органи. Доповідь за звітом про виконання державного бюджету робиться на засіданні Верховної Ради міністром фінансів. Щодо звіту приймається постанова про його затвердження (до 1 травня наступного за бюджетним року), після чого він публікується в засобах масової інформації у двотижневий строк. Затвержені радами звіти про виконання місцевих бюджетів також підлягають опублікуванню.

На всіх стадіях бюджетного процесу здійснюється фінансовий контроль і аудит та оцінка ефективності використання бюджетних коштів.

Тривалість стадій бюджетного процесу різна в окремих країнах, але у більшості випадків увесь процес триває у середньому близько двох років.

5.4. Принципи і форми бюджетного фінансування

Витрачання бюджетних ресурсів конкретними розпорядниками передусе етап виділення відповідних коштів, або інакше бюджетне фінансування - тобто, надання

грошових коштів юридичним і фізичним особам на проведення заходів, передбачених бюджетом. Бюджетне фінансування базується на відповідних принципах і характеризується специфічними формам надання бюджетних асигнувань (рис. 4.4).

До принципів бюджетного фінансування відносяться:

- отримання максимального ефекту від використання бюджетних ресурсів, що передбачає нормування відповідних затрат, а також мінімізацію державних витрат відносно отриманого результату. Ефект може бути виражений, з одного боку, у вирішенні різних завдань соціально-економічного розвитку держави, а з іншого - у збільшенні ресурсів бюджетного фонду за рахунок зростання доходів одержувачів бюджетних асигнувань;

- цільовий характер використання бюджетних ресурсів означає, що надання бюджетних коштів здійснюється відповідно до їх цільового призначення згідно затвердженого бюджету. Цей принцип також сприяє підвищенню ефективності бюджетних витрат;

Рис. 5.4—Принципи, форми і методи бюджетного фінансування

- поєднання власних, кредитних та бюджетних джерел. Сутність даного принципу полягає у тому, що при визначенні обсягу фінансування враховується наявність власних коштів можливості одержання банківського кредиту і лише тоді, коли неможливо покрити витрати із зазначених джерел, вирішується питання про бюджетне або відомче фінансування;

- надання бюджетних коштів з урахуванням виконання виробничих і інших показників діяльності та з урахуванням фактичного використання раніше наданих ресурсів. Зв'язок бюджетного фінансування з конкретними результатами діяльності підприємств і організацій дає змогу здійснювати фінансовий контроль за виробництвом товарів та наданням послуг у тих сферах діяльності, що фінансуються із бюджету;

- безповоротність та безвідплатність основної частини бюджетних асигнувань - це надання коштів без прямого їх відшкодування. Хоча має місце непряме відшкодування, що полягає у прирості основних фондів, перспективній підготовці кадрів тощо.

Надання бюджетних коштів здійснюється у таких формах:

- кошторисне фінансування окремих бюджетних програм - закладів, установ і організацій бюджетної сфери;

- трансфертів населенню;

- бюджетних кредитів юридичним особам (у тому числі податкових кредитів на сплату податків);

- субвенцій і субсидій фізичним і юридичним особам;

- бюджетних інвестицій у статутні капітали діючих або новостворюваних юридичних осіб;

- бюджетних позик державним позабюджетним фондам;
- міжбюджетних трансфертів (дотацій вирівнювання, субвенцій, інших дотацій);
- кредитів іноземним державам.

Форми бюджетного фінансування у подальшому повинні удосконалюватись, аби повніше відповідати потребам розвитку ринкової економіки. Для України особливо актуальним є перехід від принципу утримання бюджетних установ до програмно-цільового підходу у використанні бюджетних коштів.

При такому підході видатки бюджету мають бути затверджені у вигляді бюджетної програми, яка має виконавця, мету і критерії оцінки її виконання. Загалом бюджетна реформа в Україні має бути спрямована насамперед на забезпечення розширеного відтворення фінансових ресурсів держави, закріплення досягнутих темпів економічного зростання, створення сприятливих умов для детінізації економіки, розвитку підприємницької діяльності, поліпшення інвестиційного клімату. Ключовим завданням бюджетної політики має стати далі посилення соціальної спрямованості бюджету.

5.5. Бюджетний дефіцит і його вплив на розвиток економіки

Стан бюджетного фонду залежно від різного співвідношення дохідної і витратної частин бюджету може бути *дефіцитним, профіцитним і збалансованим*.

Коли видатки бюджету перевищують його доходи, виникає *від'ємне бюджетне сальдо, або дефіцит бюджету*. **Профіцит** - позитивне сальдо бюджету, тобто перевищення доходів над видатками. **Збалансованим** є бюджет, у якому видатки і доходи рівні. В економічній літературі трапляється також думка, що теоретично збалансованим є бюджет, в якому дефіцит або профіцит не перевищують 1 % сукупного обсягу видатків.

Розрізняють поняття **стійкий дефіцит бюджету**, який існує в довгостроковому періоді, та **тимчасовий дефіцит**, що викликається касовими розривами у виконанні бюджету. Його ще називають *касовим дефіцитом* - нестача коштів бюджету в результаті незбігу термінів надходження доходів і здійснення видатків.

За формою прояву бюджетний дефіцит поділяється на відкритий і прихований.

Відкритий бюджетний дефіцит - це офіційно визнаний дефіцит у законі про Державний бюджет на відповідний рік.

Прихований бюджетний дефіцит виникає в результаті завищення обсягів планових доходів та включення у склад доходів джерел покриття бюджетного дефіциту.

За причинами виникнення бюджетний дефіцит буває *вимушеним і свідомим*.

Вимушений бюджетний дефіцит є наслідком скорочення обсягів ВВП і відповідно обмеженості фінансових ресурсів країни.

Свідомий бюджетний дефіцит виникає внаслідок дискреційної фіскальної політики, яка передбачає цілеспрямовані зміни в розмірі державних витрат, податків і сальдо Державного бюджету.

За напрямом дефіцитного фінансування розрізняють *активний і пасивний* бюджетні дефіцити.

Активний бюджетний дефіцит характеризується спрямуванням коштів на інвестування економіки, що сприяє зростанню ВВП.

Пасивний бюджетний дефіцит характеризується спрямуванням коштів на покриття поточних видатків (соціальні трансферти, виплата зарплати у бюджетній сфері та інші).

Основною причиною виникнення бюджетного дефіциту є відставання темпів зростання бюджетних доходів порівняно зі зростанням бюджетних видатків. Конкретні *причини* такого відставання зумовлені:

- кризовими явищами в економіці, що супроводжуються спадом виробництва, зниженням ефективності функціонування окремих галузей, інфляційними процесами;
- надмірними витратами на забезпечення державного управління;
- мілітаризацією економіки в мирний час;
- надзвичайними обставинами (війни, епідемії, масштабні стихійні лиха);

- надмірним зростанням соціальних видатків порівняно із темпами зростання валового внутрішнього продукту;

- необхідністю здійснення значних державних вкладень у розвиток економіки з метою її структурної перебудови. Це явище відображає не кризу в економічному житті суспільства, а державне регулювання економіки, спрямоване на забезпечення прогресивних зрушень у суспільстві.

В Україні бюджетний дефіцит був зумовлений такими негативними явищами: різким зниженням ефективності виробництва, що супроводжувалось скороченням обсягів ВВП; значним зростанням та нераціональною структурою бюджетних видатків; наявністю значного тіньового сектора в економіці і низькою податковою дисципліною; недосконалістю і частими змінами законодавства. Ці та ряд інших причин сприяли дестабілізації економіки, зниженню доходів бюджету, нарощуванню інфляційних процесів, зростанню цін на товари та послуги, що в свою чергу призвело до зниження матеріального добробуту населення.

Рівень бюджетного дефіциту належить до найважливіших індикаторів фінансової безпеки будь-якої держави. Існують різні оцінки його граничного розміру, проте згідно з даними міжнародної статистики "нормальна" величина бюджетного дефіциту в індустріально розвинутих країнах коливається у межах 3-4 % від розміру ВВП за середньосвітової його величини 4,5 %. Існує тенденція до стабілізації бюджетного дефіциту у середньосвітовому вимірі 4-5 % ВВП.

З приводу впливу бюджетного дефіциту на розвиток економіки існують суперечливі погляди. Прихильники концепції дефіцитного фінансування бюджетних видатків виходять із того, що *бюджетний дефіцит* для національної економіки не становить загрози, так як всі видатки, в тому числі і ті, що перевищують доходи, здійснюються на території даної держави і сприяють зростанню добробуту країни. Якщо дефіцит буде зосереджений у бюджеті розвитку, то в цьому разі зростання дефіцитного фінансування спроможне привести до інвестиційного та інноваційного зростання. Крім того, дефіцит бюджету, відповідно до теорії дефіцитного фінансування, означає збільшення доходів суб'єктів господарювання і населення (одержувачів бюджетних коштів), що стимулює зростання купівельної спроможності, продуктивності праці і розширення національного виробництва. Це, у свою чергу, веде до зростання податкових надходжень.

Економісти неокласичного напрямку дотримуються протилежної позиції. На їх думку, хронічні дефіцити неминуче вимагатимуть більш високих податків у майбутньому, що рівнозначно перекиданню поточного економічного тягаря на майбутні покоління. Для фінансування дефіциту повинні залучатись емісія грошей і позики, що веде до розладу грошово-кредитної системи, девальвації національної валюти, зростання внутрішнього і зовнішнього боргу держави.

До останнього часу вважалось, що щорічно *збалансований бюджет* - це одне із головних завдань бюджетної політики держави. В основі такого підходу лежить концепція збалансованості бюджету в процесі економічного циклу. Логічне обґрунтування цієї концепції зводиться до наступного. Для того, щоб протистояти спаду виробництва, уряд повинен знижувати податки і збільшувати державні видатки, тобто провокувати дефіцит бюджету. Під час економічного піднесення слід підвищувати податки і знижувати урядові витрати. Позитивне сальдо бюджету може бути використано на покриття державного боргу, що виник у період спаду. Але, як свідчить практика, спади і піднесення в економічному циклі можуть бути неоднаковими за глибиною і протяжністю. Намагаючись збалансувати бюджет, уряд повинен або підвищити ставки податків, або скоротити державні витрати, або використовувати комбіновані заходи. Простота цих рекомендацій щодо подолання бюджетного дефіциту є досить ілюзорною. Як показує досвід багатьох країн, така політика потребує дуже тонкого збалансованого поєднання заходів з підвищення дохідної бази і скорочення державних видатків. Адже державні видатки також мають різний характер - споживчий та інвестиційний. Тому мова йде про скорочення непродуктивних бюджетних витрат і зростання інвестицій у виробництво і в "людський капітал" - освіту, охорону

здоров'я, соціальні компенсації.

В умовах ринкової економіки, як стверджують сучасні західні фінансові теорії, дефіцит може бути корисним у випадку, коли при спаді виробництва держава витрачає більше грошей, ніж одержує: він забезпечує збільшення попиту, в тому числі купівельної спроможності населення. Споживачі починають більше купувати, підприємці - більше продавати. Внаслідок цього зростають обсяги виробництва і скорочується безробіття. Проте в період піднесення економіки держава не може дозволити собі дефіцит бюджету, оскільки він стимулюватиме інфляцію. Отже, бюджет, в якому збалансовані доходи та видатки, потрібний не щорічно, а для певного періоду, тобто протягом економічного циклу. В окремі роки з метою стимулювання ділової активності держава може допускати дефіцит бюджету.

У світовій практиці для фінансування дефіциту бюджету використовуються як інфляційні, так і неінфляційні джерела.

Неінфляційні джерела це:

- фінансування дефіциту бюджету за рахунок запозичень на внутрішніх та зовнішніх фінансових ринках та за рахунок використання залишків бюджетних коштів;
- трансферти - фінансування у вигляді безоплатної і безповоротної фінансової допомоги.

Зменшити дефіцит бюджету уряд може і накопиченням заборгованості - прострочення платежів за борги або за куплені товари, а також за рахунок підвищення податків. Ці заходи теж мають неінфляційний характер.

Інфляційним джерелом фінансування бюджетного дефіциту є монетизація дефіциту, яка відбувається в результаті позик центрального банку урядові та купівлі центральним банком державних цінних паперів.

Дефіцит бюджету можуть покривати також *додатковою емісією грошей*. Внаслідок такої емісії розвивається неконтрольована інфляція, підриваються стимули для інвестицій, знецінюються заощадження населення, відтворюється бюджетний дефіцит.

При монетизації дефіциту держава отримує *сеньйораж* - доход від друкування грошей. *Сеньйораж* виникає в умовах перевищення приросту грошової маси над приростом реального ВВП, наслідком чого є зростання середнього рівня цін. З огляду на це, всі економічні агенти змушені сплачувати так званий інфляційний податок, який через вищі ціни перерозподіляє частину їхніх доходів на користь держави.

Державні позики як засіб покриття дефіциту бюджету безпечніші, ніж емісія, проте вони також певною мірою негативно впливають на економіку країни. *По-перше*, за певних умов уряд вдається до примусового розміщення державних цінних паперів і порушує ринкову мотивацію діяльності приватних фінансових інституцій. *По-друге*, якщо навіть уряд створює достатні стимули для купівлі юридичними і фізичними особами цінних паперів уряду, то державні позики, мобілізуючи вільні кошти на ринку позикового капіталу, обмежують можливості одержання кредиту приватними господарствами.

Фінансування дефіциту бюджету розраховується на чистій основі тобто з обсягів валових надходжень запозичених коштів вираховуються платежі з погашення основної суми боргу:

Фінансування дефіциту = Запозичення - Погашення боргу + Зміна залишків

Між дефіцитом бюджету та його фінансуванням існує рівновага, тобто перше дорівнює другому:

Дефіцит = Видатки - Доходи = Фінансування дефіциту

Держава зобов'язана формувати свою бюджетну політику таким чином, щоб домогтися скорочення бюджетного дефіциту.

Серед загальноприйнятих у світовій практиці методів боротьби з бюджетним дефіцитом існує і такий метод як механізм секвестру видатків бюджету. Він вводиться у випадку, якщо в процесі виконання бюджету має місце перевищення граничного рівня дефіциту або значне скорочення надходжень доходних джерел бюджету.

Розробка і послідовна реалізація заходів, спрямованих на збільшення доходів бюджету

і скорочення його видатків, регулювання бюджетного дефіциту, цілеспрямоване керування його розміром у сукупності з іншими економічними антикризовими заходами, будуть сприяти поверненню України на шлях соціально-економічного розвитку.

Контрольні питання:

1. Дайте визначення бюджету як економічної категорії. У чому полягає економічна роль бюджету як самостійної категорії?
2. Які фактори впливають на величину бюджетного фонду?
3. Які функції виконує державний бюджет?
4. Чим визначається бюджетний устрій держави? Охарактеризуйте бюджетну систему України.
5. На яких принципах ґрунтується побудова бюджетної системи України?
6. Охарактеризуйте напрями, види та форми організації взаємовідносин між бюджетами.
7. Що являє собою бюджетний процес? Назвіть основні етапи бюджетного процесу.
8. Який порядок складання проекту бюджету в Україні?
9. Охарактеризуйте роль Державного казначейства у виконанні бюджету.
10. Що собою уявляє касове виконання бюджету?

Тема 6. Структура та динаміка доходів і видатків державного бюджету, бюджетний дефіцит

План:

- 6.1. Економічна природа та класифікація доходів бюджетів
- 6.2. Склад доходів Державного бюджету України
- 6.3. Економічна природа та класифікація видатків Державного бюджету
- 6.4. Бюджетне фінансування видатків, його принципи, форми і методи
- 6.5. Склад видатків Державного бюджету. Таємні видатки
- 6.6. Видатки, що здійснюються з Державного бюджету України
- 6.7. Економічна природа та джерела покриття бюджетного дефіциту

Рекомендована література: [1,3, 4-6,17,19,21,29,30,37-39,45-48]

Основні терміни і поняття: державні доходи, централізовані державні доходи, податкові надходження, неподаткові доходи бюджету, державні видатки, кошторис, кошторисне фінансування, державні цільові фонди, державні дотації; активний бюджетний дефіцит; вимушений бюджетний дефіцит; відкритий бюджетний дефіцит; тимчасовий касовий розрив.

6.1. Економічна природа та класифікація доходів бюджетів

Доходи бюджету – це частина централізованих ресурсів держави, які необхідні для виконання нею відповідних функцій. Вони виражають економічні відносини, що виникають в процесі формування фондів грошових коштів і надходять в розпорядження органів державної влади і управління.

Згідно з Бюджетним кодексом України, до доходів бюджету належать усі податкові, неподаткові та інші надходження на безповоротній основі, справляння яких передбачено законодавством України, включаючи трансферти, дарунки та гранти.

Бюджетні доходи поняття більш вузьке, ніж доходи держави, які включають, крім коштів бюджетів усіх рівнів, фінансові ресурси позабюджетних фондів і державного сектору

економіки.

Оскільки функціонування бюджету відбувається за допомогою особливих економічних форм - доходів і видатків, розглянемо економічну сутність цих категорій і форми їх прояву.

Державні доходи охоплюють ту частину фінансових відносин, яка пов'язана з формуванням фінансових ресурсів у розпорядженні держави і державних підприємств. При цьому акумульовані державою фінансові ресурси належать до централізованих (концентруються в бюджеті держави і фондах цільового призначення), а ті, що залишаються у розпорядженні державних підприємств, є децентралізованими. Доходи державного бюджету займають головне місце у складі централізованих державних доходів, але це поняття більш вузьке, ніж доходи держави.

Як економічна категорія доходи бюджету виражають економічні відносини, які виникають у держави з юридичними і фізичними особами в процесі формування бюджетного фонду країни.

Формою прояву категорії доходи бюджету служать різні види платежів підприємств, організацій і населення в бюджет, а їх матеріальним втіленням грошові кошти, які мобілізуються в бюджет.

Головне матеріальне джерело доходів бюджету - ВВП. Якщо для покриття фінансових потреб його недостатньо, держава залучає національне багатство (сукупність матеріальних благ, створених працею попередніх і нинішніх поколінь і залучених в процес відтворення природних ресурсів, яким розпоряджається суспільство на визначений момент часу), а саме, доходи від приватизації державного майна, від продажу золотовалютного запасу та інших національних цінностей. Поповнення ресурсів бюджетного фонду може здійснюватись також на основі внутрішніх і зовнішніх позик і за рахунок емісії паперових грошей. Кошти, що залучаються державою на відплатній основі, - тимчасово вільні грошові кошти юридичних осіб, заощадження населення, іноземний капітал (шляхом продажу на фінансовому ринку державних облігацій; отримання кредиту під заставу пакету акцій великих підприємств; отримання державних позик від окремих держав або від міжнародних фінансово-кредитних установ) відображають кредитний метод формування бюджетних ресурсів, що передбачає поворотність запозичень і платність за їх використання. Виходячи з цього, кошти мобілізовані на основі державних позик, необхідно розглядати не як джерело формування доходів бюджету, а як спосіб тимчасового поповнення бюджетного фонду. Аналогічно слід характеризувати і емісію паперових грошей, до якої держава вдається за надзвичайних обставин, коли отримання доходів і позик є утрудненим, а фінансування бюджетних витрат - невідкладним. Це найбільш непопулярний захід, оскільки він посилює інфляційні процеси і має негативні соціально-економічні наслідки. Водночас за своїм змістом кредитні надходження та емісійні доходи - це сума фактичної незбалансованості доходів та видатків бюджету. Таким чином, доходами бюджету є ті грошові кошти, що надходять у розпорядження держави на безвідплатній і безповоротній основі у відповідності із діючим бюджетним і податковим законодавством. Співвідношення способів формування бюджетного фонду - на основі справляння бюджетних доходів, залучення позик і грошової емісії - різниться по країнах і у часі, залежить від конкретної економічної ситуації, від стану самої фінансової системи та ін.

Склад бюджетних доходів, їх структура органічно пов'язані з обсягами вартості валового внутрішнього продукту і визначаються фінансовою політикою держави.

Доходи бюджету класифікують за різними ознаками. Залежно від методів мобілізації доходи бюджету поділяють на податкові та неподаткові (табл. 6.1).

Доходи бюджету класифікують і за іншими ознаками, наприклад:

залежно від державного устрою держави розрізняють:

а) *в унітарній державі* - доходи центрального (державного) бюджету і доходи місцевих бюджетів;

Таблиця 6.1 – Склад доходів державного бюджету

I. Податкові надходження	1. Платежі за використання природних ресурсів.
	2. Внутрішні податки на товари та послуги.
	3. Податки на міжнародну торгівлю та зовнішні операції.
	4. Податки на доходи, прибуток, збільшення ринкової вартості.
	5. Інші податкові надходження.
II. Неподаткові надходження	<i>1. Доходи від власності й підприємницької діяльності:</i>
	1.1. Надходження позабюджетних коштів бюджетних установ.
	1.2. Надходження від грошово-речових лотерей.
	1.3. Надходження до бюджету відсотків за користування тимчасово вільними бюджетними коштами.
	1.4. Надходження дивідендів від суб'єктів підприємницької діяльності, створених за участю державних підприємств.
	1.5. Рентна плата.
1.6. Надходження від приватизації	
	<i>2. Адміністративні збори та платежі, доходи від некомерційного та побічного продажу:</i>
	2.1. Збори, що справляються державною автоінспекцією.
	2.2. Плата за пробірування та клеймування виробів і сплавів з дорогоцінних металів.
	2.3. Плата за надання послуг службою дозвільної системи органів внутрішніх справ.
	2.4. Плата за оренду цілісних майнових комплексів державних підприємств.
2.5. Державне мито.	
	<i>3. Надходження від штрафів і фінансових санкцій:</i>
	3.1. Суми стягнені з осіб, що заподіяли шкоду підприємству
	3.2. Адміністративні штрафи.
	3.3. Штрафи за порушення правил пожежної безпеки.
3.4. Збори, що стягуються Комітетом з нагляду за охороною праці.	
	<i>4. Інші неподаткові надходження:</i>
	4.1. Надходження сум простроченої кредиторської і депонентської заборгованості.
	4.2. Доходи від продажу надлишкових озброєнь.
	4.3. Плата за транзит нафти, газу, аміаку через територію України.
	4.4. Надходження від перевищення розрахункового фонду оплати праці над фактичним.
	4.5. Додаткові збори на оплату праці.
4.6. інші джерела.	
III. Доходи від операцій з капіталом	1. Доходи від продажу основного капіталу.
	2. Надходження від продажу державних запасів товарів.
	3. Надходження від продажу нематеріальних активів і землі.
IV. Бюджетні трансферти	1. Зовнішні трансферти.
	2. Офіційні внутрішні трансферти (вилучення коштів).
V. Цільові державні фонди	1. Фонд України соціального захисту інвалідів.
	2. Фонд охорони навколишнього середовища.

б) в федеративній державі - доходи федерального бюджету, доходи бюджетів членів федерації і доходи місцевих бюджетів;

залежно від рівня бюджетної системи, за яким закріплюються доходи, вони поділяються на закріплені та регулюючі;

залежно від джерел надходження виділяють доходи, що надходять від юридичних осіб і від населення;

залежно від конкретних видів прямих і непрямих податків (податок на прибуток підприємств, податок на доходи громадян, податок на додану вартість, акцизний збір та ін.);

залежно від громадянства суб'єктів оподаткування - сплачувані резидентами або нерезидентами.

Країни з ринковою економікою доходи своїх бюджетів формують, в основному, за рахунок податків. У доходах центральних бюджетів розвинутих країн вони досягають 80-90 %, а в США - понад 95 %.

Відповідно до розділу I Бюджетної класифікації «Класифікація доходів бюджету» до податкових надходжень віднесені:

а) податки на доходи, прибуток, збільшення ринкової вартості (прибутковий податок з громадян, податок на прибуток підприємств);

б) податки на власність (періодичні податки на чисту вартість майна; податок з власників транспортних засобів та інших самохідних машин та механізмів);

в) збори за спеціальне використання природних ресурсів (збір за спеціальне використання лісових ресурсів та користування земельними ділянками лісового фонду; збір за спеціальне використання водних ресурсів; платежі за користування надрами; збір за геологорозвідувальні роботи, що виконані за рахунок державного бюджету; плата за землю; плата за використання інших природних ресурсів);

г) внутрішні податки на товари та послуги (податок на додану вартість; акцизний збір з вироблених в Україні товарів; акцизний збір з ввезених на територію України товарів; податки на окремі категорії послуг; плата за ліцензії на окремі види господарської діяльності; плата за торговий патент);

д) податки на міжнародну торгівлю та зовнішні операції (ввізне та вивізне мито; кошти, отримані за здійснення консульських дій; інші надходження);

е) інші податки (місцеві податки та збори; плата за надання послуг по оформленню документів на право виїзду за кордон; податки, що не віднесені до інших категорій; фіксований сільськогосподарський податок; єдиний податок для суб'єктів малого підприємництва; збір на розвиток виноградарства, садівництва та хмелярства).

До неподаткових надходжень відносяться:

а) доходи від власності та підприємницької діяльності (надходження від перевищення валових доходів над витратами Національного банку України; надходження від грошово-речових лотерей; надходження від розміщення в установах банків тимчасово вільних бюджетних коштів; дивіденди, що нараховані на акції (долі, паї) господарських товариств; рентна плата; інші надходження; надходження коштів, що отримані від продажу акцій відкритих акціонерних товариств за компенсаційні сертифікати; надходження коштів від відшкодування збитків сільськогосподарського та лісгосподарського виробництва);

б) адміністративні збори та платежі, доходи від некомерційного та побічного продажу (плата за утримання дітей в школах-інтернатах; плата за утримання вихованців шкіл, профтехучилищ соціальної реабілітації; плата за надання послуг службою дозвільної системи органів внутрішніх справ; плата за оренду цілісних майнових комплексів та іншого майна; державне мито; митні збори; єдиний збір, що стягується в пунктах пропуску через державний кордон України);

в) надходження від штрафів та фінансових санкцій (суми, стягнуті з осіб, що винні за шкоду, яка нанесена підприємству, установі, організації; перерахування підприємцями

частки вартості виготовленої нестандартної продукції за дозволом на тимчасове невиконання вимог відповідних стандартів; адміністративні штрафи та інші санкції; надходження штрафних санкцій за порушення правил пожежної безпеки);

г) інші неподаткові надходження (надходження сум різниці в ціні на природний газ; відрахування від сум перевищення розрахункового розміру фонду оплати праці; пеня за порушення строків розрахунків у сфері зовнішньоекономічної діяльності та невиконання зобов'язань; доходи від операцій по кредитуванню та наданню гарантій; власні надходження бюджетних установ; плата за послуги, що надаються бюджетними установами, інші джерела власних надходжень бюджетних установ; додаткові збори на сплату пенсій).

Доходи від операцій з капіталом складаються шляхом акумуляції:

а) надходжень від продажу основного капіталу (кошти від реалізації безхазяйного майна, скарбів, тощо; надходження коштів

від Державного фонду дорогоцінних металів та дорогоцінного каміння; надходження від відчуження майна, що належить Автономній Республіці Крим, знаходиться в комунальній власності);

б) надходжень від реалізації державних запасів товарів (матеріальних цінностей державного резерву та розброньованих матеріальних цінностей мобілізаційного резерву);

в) надходжень від продажу землі та нематеріальних активів;

г) податків на фінансові операції та операції з капіталом.

Трансферти визначаються Кодексом як кошти, одержані від інших органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, інших держав або міжнародних організацій на безоплатній та безповоротній основі.

Трансферти в Україні існують у двох формах: дотація вирівнювання та субвенція (ст. 2 Кодексу). Дотація вирівнювання розглядається як міжбюджетний трансферт на вирівнювання доходної спроможності бюджету, який його отримує, тоді як субвенція - міжбюджетний трансферт для використання на певну мету в порядку, визначеному тим органом, який прийняв рішення про надання субвенції.

Принципова різниця між дотацією та субвенцією полягає в наявності чи відсутності мети використання коштів: в разі дотації мета відсутня, при наданні субвенції чітко визначено мету використання наданих коштів. Тому навряд чи можна характеризувати субвенцію як кошти, виділені на безповоротній основі (ст. 9 Кодексу), оскільки вони підлягають поверненню в разі нецільового використання.

До складу офіційних трансфертів Бюджетною класифікацією віднесено:

а) офіційні трансферти від органів державного управління (кошти, що надходять з інших бюджетів; дотації; субвенції);

б) кошти від урядів зарубіжних країн та міжнародних організацій (надходження від секретаріату ООН за участь українського контингенту в миротворчих операціях; гранти; дари);

в) кошти з іншої частини бюджету (із загального фонду бюджету в бюджет розвитку).

6.2. Склад доходів Державного бюджету України

Стаття 29. Склад доходів Державного бюджету України

1. Доходи Державного бюджету України включають: 1) доходи (за винятком тих, що згідно з статтями 64, 66 та 69 цього Кодексу закріплені за місцевими бюджетами), що отримуються відповідно до законодавства про податки, збори і обов'язкові платежі та Закону України «Про основи соціальної захищеності інвалідів», а також від плати за послуги, що надаються бюджетними установами, які утримуються за рахунок Державного бюджету України, та Інших визначених законодавством джерел, включаючи кошти від продажу активів, що належать державі або підприємствам, установам та організаціям, а також проценти і дивіденди, нараховані на частку майна, що належить державі в майні господарських товариств;

2. Гранти і дарунки у вартісному обрахунку;
3. Міжбюджетні трансферти з місцевих бюджетів.

Доходи Державного бюджету України складає сукупність безповоротних надходжень, справляння яких передбачено чинним законодавством України, які використовуються для фінансування виконання державних функцій. Статтею 29 Кодексу деталізуються положення статті 9 «Класифікація доходів бюджету», де визначено чотири типи надходжень (податкові надходження, неподаткові надходження, доходи від операцій з капіталом, трансферти). Стаття 9 закладає засади бюджетної класифікації, яка закріплює відповідним розділом вичерпний перелік бюджетних доходів. Ця стаття уточнюється статтею 29 щодо Державного бюджету України.

При визначенні складу доходів Державного бюджету України використо-вується логіка «від зворотного» - це всі доходи, що отримуються згідно з податковим законодавством тощо, за винятком надходжень до місцевих бюджетів.

Останні визначаються статтями 64 «Склад доходів, що закріплюються за бюджетами місцевого самоврядування та враховуються при визначенні міжбюджетних трансфертів», 66 «Склад доходів бюджету Автономної Республіки Крим, обласних та районних бюджетів, які враховуються при визначенні обсягів міжбюджетних трансфертів», 69 «Доходи місцевих бюджетів, що не враховуються при , визначенні обсягу міжбюджетних трансфертів».

Тут слід зауважити таке. Статтями 14 та 15 Закону України «Про систему оподаткування» закріплено вичерпний перелік загальнодержавних та місцевих податків та зборів, які й складають податкові надходження до відповідних бюджетів. Але такий їх поділ на дві групи здійснено за принципом компетенції органу, який вводить відповідний платіж на певній території (держави чи територіальної громади).

При цьому багато загальнодержавних податків і зборів надходять до місцевих бюджетів. Тому при визначенні напряду надходження коштів - від податку чи збору доцільніше орієнтуватися на законодавчий акт, яким закріплено правовий механізм справляння окремого податку чи збору, або бюджетну класифікацію.

Розділ II Бюджетного кодексу України «Державний бюджет України» відкривається статтею 29 «Склад доходів Державного бюджету України». Це здається не зовсім логічним. Важко зрозуміти, як можна аналізувати доходи та видатки Державного бюджету України взагалі, не визначивши, що таке «державний бюджет».

Показово, що і в статті 2 Кодексу «Визначення основних термінів» поняття «державний бюджет» відсутнє, хоча і місцеві бюджети, і бюджети місцевого самоврядування визначені досить ретельно. Правда, в цій статті дано поняття «закон про Державний бюджет України», але державний бюджет і законодавчий акт, на підставі якого він існує, зовсім різні поняття.

6.3. Економічна природа та класифікація видатків Державного бюджету

Видатки бюджету - це економічні відносини, що виникають з приводу розподілу коштів бюджетного фонду держави.

Витратна частина бюджету вирізняється різноманітністю, але в більшості країн призначена для фінансування загальнодержавних програм (інвестиційні, економічні, розвитку виробничої і соціальної інфраструктури та ін.). Бюджетні асигнування направляються у вигляді субсидій, кредитів, державних гарантій і запоруки для фінансової підтримки фермерських господарств, малих підприємств, житлового господарства тощо. Бюджет відіграє також важливу роль в соціальному захисті громадян, розвитку невиробничої сфери. Частина бюджетних коштів держава направляє на оборону, утримання правоохоронних органів, апарату управління та ін.

З метою з'ясування ролі і значення бюджетних видатків в соціально-економічному житті держави фінансовою теорією і практикою розроблена класифікація бюджетних витрат (рис. 6.1). Однією із найважливіших ознак такої класифікації є **функціональна**, яка відображає напрями використання коштів бюджету на виконання конкретних функцій держави.

Функціональний поділ видатків дає змогу виявити пропорції в розподілі бюджетних коштів і, змінюючи їх, домагатися необхідних зрушень у галузевій структурі суспільного виробництва. Так, необхідність посилення соціальної спрямованості усього суспільного розвитку потребує більше коштів бюджету спрямовувати у соціальну сферу, забезпечуючи тим самим прискорені темпи її зростання.

Залежно від економічної характеристики операцій, під час проведення яких здійснюються бюджетні видатки, вони класифікуються на *поточні і капітальні*. *Поточні бюджетні видатки* пов'язані із наданням бюджетних коштів юридичним і фізичним особам з метою покриття їх поточних потреб. У своїй сукупності поточні видатки формують звичайний (поточний) бюджет, на який припадає основна частина всіх бюджетних витрат.

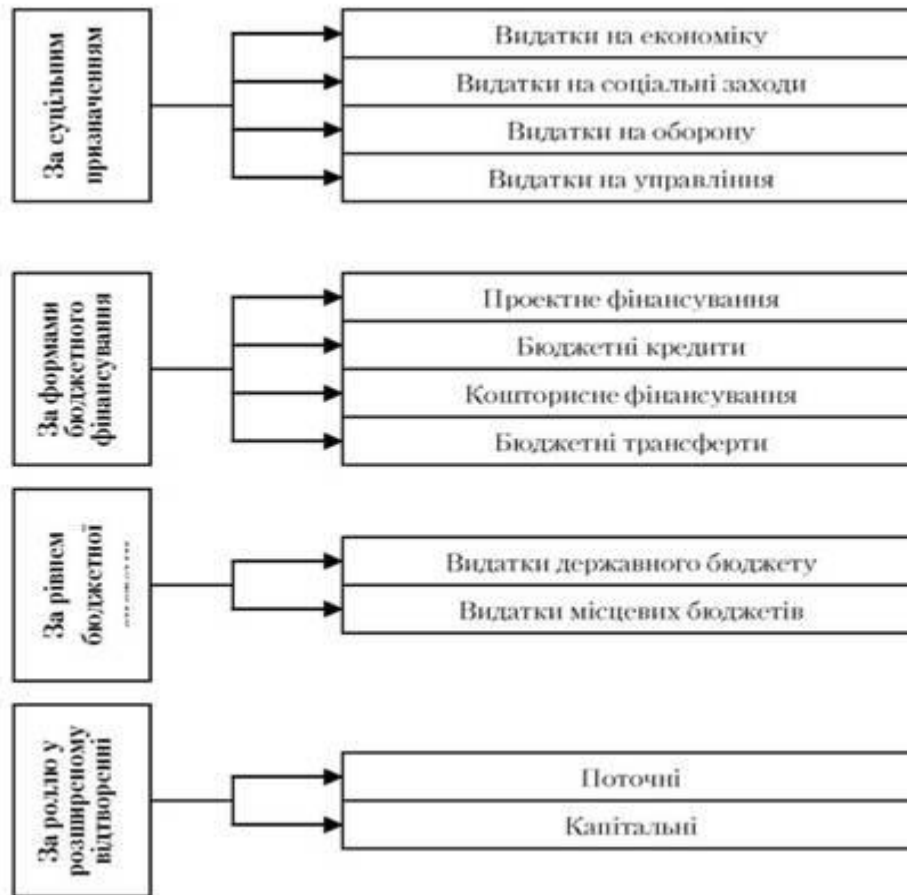

Рис. 6.1– Класифікація видатків бюджету

Капітальні видатки пов'язані із інвестуванням бюджетних коштів в основні фонди і нематеріальні активи, зі створенням державних запасів і резервів. Сукупність цих видатків формує бюджет розвитку.

Важливим критерієм класифікації видатків бюджету є **предметне спрямування відповідних грошових потоків**. При цьому у розвинених країнах виділяють *п'ять основних груп бюджетних видатків*: військові; втручання держави в економіку; утримання державного апарату управління; соціальні витрати; надання субсидій і кредитів іншим державам. В Україні, з погляду предметної спрямованості, видатки бюджету поділяються на: фінансування управління; фінансування національної оборони; фінансування фундаментальних та прикладних наукових досліджень; фінансування правоохоронної діяльності та забезпечення безпеки держави; фінансування міжнародної діяльності; фінансування галузей економіки; фінансування соціально-культурних закладів і заходів; видатки на обслуговування державного боргу; створення резервних фондів; інші витрати і виплати.

Організаційне групування видатків бюджету пов'язано із *розподілом витрат на*

цільові державні програми. Наприклад, в Україні державні програми підтримки регіонального розвитку та пріоритетних галузей економіки, державні програми розвитку транспорту, дорожнього господарства, зв'язку, телекомунікацій та інформатики, державні інвестиційні проекти, державні програми з інвалідного спорту та реабілітації тощо.

В основі **галузевої класифікації видатків бюджету** лежить поділ економіки на галузі і види діяльності. З урахуванням цього *витрати групуються за галузями:* промисловість, сільське господарство, будівництво, транспорт, зв'язок, освіта, охорона здоров'я, культура і т. п.

Відомча ознака класифікації дає можливість у кожній групі бюджетних видатків виділити безпосередніх розпорядників бюджетних коштів - відповідне міністерство, державний комітет, державне відомство або іншу юридичну особу, якій надаються асигнування з бюджету. Таке групування витрат дає змогу забезпечити конкретно-адресний фінансовий контроль за використанням бюджетних ресурсів.

Залежно від рівня управління, тобто з урахуванням адміністративно-територіального поділу країни, видатки бюджету *в унітарних державах* поділяються на *видатки центрального бюджету і видатки місцевих бюджетів*, а *в державах з федеративним устроєм* - на *видатки федерального бюджету, видатки бюджетів суб'єктів федерації і видатки місцевих бюджетів*.

Економічна природа та класифікація видатків Державного бюджету України регулюється статтею 10 Бюджетного кодексу.

Стаття 10. Класифікація видатків бюджету

1. Видатки бюджету класифікуються за:

- 1) функціями, з виконанням яких пов'язані видатки (функціональна класифікація видатків);
- 2) економічною характеристикою операцій, при проведенні яких здійснюються ці видатки (економічна класифікація видатків);
- 3) ознакою головного розпорядника бюджетних коштів (відомча класифікація видатків);
- 4) бюджетними програмами (програмна класифікація видатків).

2. Функціональна класифікація видатків має такі рівні деталізації:

- 1) розділи, в яких визначаються видатки бюджетів на здійснення відповідно загальних функцій держави, Автономної Республіки Крим чи місцевого самоврядування;
- 2) підрозділи та групи, в яких конкретизуються напрями спрямування бюджетних коштів на здійснення відповідно функцій держави, Автономної Республіки Крим чи місцевого самоврядування.

3. За економічною класифікацією видатки бюджету поділяються на поточні видатки, капітальні видатки та кредитування за вирахуванням погашення, склад яких визначається Міністром фінансів України.

4. Відомча класифікація видатків бюджету визначає перелік головних розпорядників бюджетних коштів. На її основі Державне казначейство України та місцеві фінансові органи ведуть реєстр усіх розпорядників бюджетних коштів.

5. Програмна класифікація видатків бюджету застосовується при формуванні бюджету за програмно-цільовим методом.

Класифікація видатків бюджету здійснюється за різними підставами і групується за:

- а) функціональними ознаками;
- б) економічними ознаками;
- в) відомчими ознаками;
- г) програмними ознаками.

Функціональна класифікація видатків бюджету здійснюється шляхом їх групування відповідно до різновиду функцій держави та витрат на їх фінансування. Цей тип класифікації дозволяє проаналізувати динаміку витрат, зробити прогнози щодо наступних видатків. Нова класифікація видатків бюджету розроблена на основі класифікації функцій управління ООН

та має три рівні деталізації:

- розділи (видатки бюджетів на здійснення загальних функцій держави, Автономної Республіки Крим, місцевого самоврядування);
- підрозділи та групи (напрямами спрямування бюджетних коштів на здійснення функцій держави, Автономної Республіки Крим, місцевого самоврядування).

Нумерація розділів відповідає нумерації загальних цілей державного управління, тоді як номери підрозділів та груп вказують на засоби досягнення й реалізації визначених цілей та напрямів (наприклад: розділ 0170 «Обслуговування боргу»; підрозділ 0171 «Обслуговування внутрішнього боргу»).

Згідно з наказом Міністерства фінансів України «Про бюджетну класифікацію та її введення» від 27 грудня 2001 р. № 604 Департамент по бюджету та Державне казначейство України підготували роз'яснення щодо застосування функціональної та економічної класифікації видатків бюджету та перехідну таблицю з адекватності кодів функціональної класифікації видатків бюджету, що діяла в 2001 році.

При цьому здійснено перегрупування деяких видатків, тому що попередня бюджетна класифікація (наказ Міністерства фінансів України від 3 грудня 1997 р. № 265) мала 25 класифікаційних розділів, тоді як чинна бюджетна класифікація - 10 розділів відповідно до функціональної класифікації видатків бюджету.

Функціональна класифікація видатків бюджету включає видатки на:

а) загальнодержавні функції (утримання вищих органів державного управління, органів місцевої влади та місцевого самоврядування; фінансова та зовнішньоекономічна діяльність; економічна допомога зарубіжним країнам; інші функції державного управління; фундаментальні дослідження; дослідження та розробки в галузі державного управління; проведення виборів та референдумів; обслуговування боргу; міжбюджетні трансферти);

б) оборону (військова та цивільна оборона; військова допомога зарубіжним країнам; військова освіта; дослідження та розробки в галузі оборони; інша діяльність в галузі оборони);

в) функції охорони громадського порядку, забезпечення суспільної безпеки та функції судової влади (діяльність по забезпеченню громадського порядку; боротьба із злочинністю та охорона державного кордону; протипожежний захист і рятування; судова влада; діяльність у сфері безпеки держави; утримання кримінально-виконавчої системи; представницькі функції в суді; дослідження та розробки в галузі громадського порядку, безпеки і судової влади; інша діяльність у сфері громадського порядку, безпеки та судової влади);

г) економічну діяльність (загальна економічна, торгова та трудова діяльність; лісове та сільське господарство, полювання, рибне господарство; паливно-енергетичний комплекс; інша промисловість і будівництво; транспорт; зв'язок, телекомунікації та інформатика; інші галузі економіки; інша економічна діяльність);

д) охорону навколишнього природного середовища (запобігання та ліквідація забруднення навколишнього природного середовища; збереження природно-заповідного фонду; дослідження та розробки у сфері охорони навколишнього природного середовища; інша діяльність у цій галузі);

е) житлово-комунальне господарство (житлове господарство; комунальне господарство; дослідження та розробки у сфері житлово-комунального господарства; інша діяльність у цій галузі);

ж) охорону здоров'я (медична продукція і обладнання; поліклініки та амбулаторії, швидка допомога; лікарні та санаторно-курортні установи; санаторно-профілактичні та протиепідемічні заходи та діяльність відповідних установ; дослідження та розробки в галузі охорони здоров'я; інша діяльність у цій галузі);

з) духовний та фізичний розвиток (фізична культура і спорт; культура і мистецтво; засоби масової інформації; дослідження та розробки у сфері духовного і фізичного розвитку; інша діяльність у цій галузі);

і) освіти (дошкільна освіта; загальна середня освіта; професійно-технічна освіта; позашкільна освіта; програми матеріального забезпечення навчальних закладів; дослідження та розробки у сфері освіти; інша діяльність в цій галузі);

к) соціальний захист та соціальне забезпечення (соціальний захист на випадок непрацездатності; соціальний захист пенсіонерів; соціальний захист ветеранів війни і праці; соціальний захист сім'ї, дітей та молоді; соціальний захист безробітних; допомога у вирішенні житлових питань; соціальний захист інших категорій населення; дослідження та розробки у сфері соціального захисту; інша діяльність у цій сфері).

Економічна класифікація видатків бюджету уточнює використання бюджетних коштів відповідно до їх предметних ознак (заробітна плата, оренда, капітальні витрати тощо). На підставі економічної класифікації видатків забезпечується єдиний підхід до розпорядників та одержувачів бюджетних коштів, створюється можливість виділити захищені статті видатків бюджету. Видатки бюджету за цим типом класифікації групуються в єдині блоки і складають: поточні видатки; нерозподілені видатки; кредитування з вирахуванням погашення.

Поточні видатки включають:

- а) витрати на товари та послуги;
- б) виплати процентів (доходу) за зобов'язаннями;
- в) субсидії та поточні трансферти;

До складу капітальних видатків входять:

- а) придбання основного капіталу;
- б) створення державних запасів та резервів;
- в) придбання землі та нематеріальних активів;
- г) капітальні трансферти.

Нерозподілені видатки складають видатки з резервних фондів Державного бюджету України та місцевих бюджетів. Склад нерозподілених видатків визначається законом про Державний бюджет України чи рішенням відповідної місцевої ради.

Перелік видатків, що складають кредитування за вирахуванням погашення, визначається Міністерством фінансів України. До нього включаються:

- а) надання внутрішніх кредитів за вирахуванням погашення;
- б) надання зовнішніх кредитів за вирахуванням погашення.

Відомча класифікація видатків бюджету визначає розподіл бюджетних призначень між головними розпорядниками бюджетних коштів, якими стаття 2 Кодексу визнає бюджетні установи в особі їх керівників, котрі відповідно до статті 22 Кодексу отримують повноваження шляхом встановлення бюджетних призначень.

На підставі відомчої класифікації Державне казначейство України та місцеві фінансові органи ведуть реєстр розпорядників бюджетних коштів.

До відомчої класифікації видатків Державного бюджету України входять видатки на фінансування Управління справами Верховної Ради України, Державного управління справами, Господарського управління Секретаріату Кабінету Міністрів України, Конституційного Суду України, Верховного Суду України, Вищого господарського суду України, Генеральної прокуратури України, міністерств, державних комітетів, державних управлінь та комісій, обласних державних адміністрацій тощо. Відомча класифікація видатків місцевих бюджетів визначається відповідно до рішення про місцевий бюджет (ч. 3 ст. 22 Кодексу).

Програмна класифікація видатків бюджету будується на розподілі бюджетних призначень за бюджетними програмами. Згідно із статтею 2 Кодексу бюджетна програма є систематизованим переліком заходів, спрямованих на досягнення єдиної мети та завдань, виконання яких пропонує та здійснює розпорядник бюджетних коштів відповідно до покладених на нього функцій. Розробку, аналіз та відбір програм на стадії планування, складання проекту проводить головний розпорядник коштів, він же обґрунтовує свої пропозиції.

Якщо функціональна класифікація бюджетних видатків лише визначає загальний тип видатків з бюджету, то кожна програма має чітку цільову прив'язку, що відображається в структурі кодування програмної класифікації видатків державного бюджету. Код програмної класифікації містить сім знаків, якими кодується інформація про головного розпорядника, бюджетна програма, інституційні та інвестиційні проекти, резервний фонд, капітальні вкладення, напрями діяльності бюджетної програми. Код визначається цифрами від «1» до «9».

Програмна класифікація видатків державного бюджету відповідно до вимог частини 3 статті 38 Кодексу щорічно визначається Законом України «Про Державний бюджет України».

6.4. Бюджетне фінансування видатків, його принципи, форми і методи

Бюджетне фінансування - це безповоротне, безвідплатне виділення коштів з бюджету, що забезпечує процес розширеного відтворення, утримання соціальної сфери, обороноздатність та апарат управління державою з дотриманням режиму економії за постійного здійснення контролю.

Сутність *бюджетного фінансування* полягає в тому, що за допомогою цього механізму налагоджуються грошові відносини, які виникають між державою, з одного боку, і підприємствами, організаціями і установами всіх форм власності та фізичними особами – з іншого, з точки зору спрямування та використання грошових коштів централізованого фонду на розширене відтворення, підвищення рівня життя, задоволення суспільних потреб і забезпечення інших безпосередніх державних заходів.

Обсяг, своєчасність і повнота фінансування значною мірою залежать від рівня централізації фінансових ресурсів і мобілізації коштів до бюджету, а це, в свою чергу, залежить від дотримання фінансової дисципліни окремими платниками податків та від рівня виконання доходної частини бюджету.

Незалежно від джерел покриття бюджетне фінансування здійснюється на основі таких принципів:

- плановості;
- цільового спрямування коштів;
- безповоротності та безвідплатності;
- ефективного використання коштів;
- оптимального поєднання власних, кредитних і бюджетних джерел;
- додержання режиму економії;
- здійснення постійного контролю за використанням бюджетних коштів.

У даний час використовуються такі форми бюджетного фінансування:

1) *кошторисне фінансування* – це забезпечення державними грошовими коштами установ і організацій соціально-культурної сфери, оборони, органів державного управління та соціального захисту населення;

2) *державне фінансування інвестицій*. Відповідно до бюджетної класифікації видатків фінансування будівництва об'єднано в одну групу разом з архітектурою і включає державні інвестиції на основні об'єкти економічного і соціального розвитку України в ринкових умовах;

3) *позички з державного бюджету державним підприємствам*. Фінансова підтримка державним та іншим підприємствам, у майні яких частка державної власності перевищує 50 %, здійснюється з бюджетних асигнувань, як правило, на поворотній основі під затверджені проекти використання коштів, що надаються в якості державної підтримки. Фінансову підтримку у вигляді бюджетної позики надає Міністерство фінансів України на договірній основі;

4) *державні дотації* – це форма бюджетного фінансування, яка застосовується для фінансування планово-збиткових підприємств і організацій, які надають послуги або виробляють необхідну народному господарству продукцію, витрати на виробництво яких

вищі від цін реалізації.

Кошторис доходів і видатків бюджетної установи або організації є основним плановим документом, який підтверджує повноваження щодо отримання доходів та здійснення видатків, визначає обсяг і спрямування коштів для виконання нею своїх функцій і досягнення цілей, визначених на рік відповідно до бюджетних призначень.

Бюджетне призначення – це повноваження, яке надано головному розпоряднику коштів бюджету законом України про державний бюджет, постановою Верховної Ради АР Крим, рішенням місцевої ради про місцевий бюджет, що має кількісні і часові обмеження, яке дозволяє Міністерству фінансів, Державному казначейству або місцевому фінансовому органу надавати бюджетні асигнування для здійснення платежів на конкретні заходи за рахунок коштів відповідного бюджету.

Кошторис має дві складові:

- загальний фонд, який містить обсяг надходжень із загального фонду бюджету та розподіл видатків за повною економічною класифікацією на виконання бюджетною установою або організацією основних функцій;

- спеціальний фонд, який містить обсяг надходжень із спеціального фонду бюджету та їх розподіл за повною економічною класифікацією на здійснення видатків спеціального призначення, а також на реалізацію пріоритетних заходів, пов'язаних з виконанням установою основних функцій.

Застосовують два методи бюджетного фінансування:

- метод єдиного казначейського рахунка;
- метод перерахування бюджетних коштів з поточних рахунків місцевих бюджетів на рахунки головних розпорядників бюджетних коштів.

Основа бюджетного фінансування складає бюджетне нормування, зміст якого полягає у визначенні науково обґрунтованих обсягів витрат на відповідну розрахункову одиницю. У процесі бюджетного нормування визначаються норми видатків та фінансові нормативи бюджетної забезпеченості. Залежно від того, в яких одиницях вимірювання відображаються норми, розрізняють дві основні групи норм: матеріальні та фінансові.

6.5. Склад видатків Державного бюджету. Таємні видатки

Стаття 30. Склад видатків Державного бюджету України

1. Видатки Державного бюджету України включають бюджетні призначення, встановлені законом про Державний бюджет України на конкретні цілі, що пов'язані з реалізацією державних програм, перелік яких визначено статтею 87 цього Кодексу.

Видатки Державного бюджету України систематизують бюджетні призначення на конкретні цілі, що передбачені законом про Державний бюджет на відповідний рік. Видатки державного бюджету на здійснення повноважень держави визначаються шляхом встановлення бюджетних призначень головним розпорядникам коштів.

Стаття 31. Таємні видатки

1. Державний бюджет України має містити пояснення всіх видатків, за винятком видатків, що пов'язані з державною таємницею (таємних видатків).

2. Таємні видатки, передбачені на діяльність органів державної влади, в інтересах національної безпеки включаються до Державного бюджету України без деталізації.

3. Контроль за проведенням таємних видатків здійснюється Рахунковою палатою та Міністерством фінансів України у порядку, визначеному Верховною Радою України.

4. Звіти про проведені таємні видатки розглядаються Комітетом Верховної Ради України з питань бюджету, Комітетом Верховної Ради України з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності, Комітетом Верховної Ради України з питань боротьби з організованою злочинністю і корупцією, Комітетом Верховної Ради України з питань національної безпеки і оборони.

5. Окремі звіти про проведені таємні видатки розглядаються Верховною Радою України на закритому засіданні.

Одним із принципів побудови бюджетної системи є гласність і публічність - тобто бюджет проходить голосування (вотування) у представницькому органі влади - Верховній Раді України, Верховній Раді Автономної Республіки Крим та відповідних радах і після затвердження має бути опублікованим (обнародуваним). Це принцип, який застосовується кожною державою. Однак кожна держава має потреби, про які знають всі громадяни, але суми витрат на які не повинні розголошуватися, оскільки це пов'язане із забезпеченням національної безпеки і державними таємницями (таємні видатки).

Статтею 31 закріплено здійснення таємних видатків з Державного бюджету України для забезпечення діяльності окремих органів державної влади або їх підрозділів, які виконують повноваження в інтересах національної безпеки держави, а також інших установ, організацій, підприємств, які зайняті виконанням науково-технічних програм, розробкою новітніх технологій, виробництвом продукції, необхідних для забезпечення безпеки держави.

Згідно із *статтею 7* Закону України «Про державну таємницю» від 21 січня 1994 р. № 3855-ХП фінансування витрат на здійснення діяльності, пов'язаної з державною таємницею, в бюджетних установах і організаціях здійснюється за рахунок Державного бюджету України, бюджету Автономної Республіки Крим та місцевих бюджетів. Кошти на зазначені витрати передбачаються у відповідних бюджетах окремим рядком.

Оскільки бюджетні матеріали підлягають обнародуванню, таємні видатки, на відміну від інших видів видатків Державного бюджету України, включаються до Державного бюджету України без деталізації та широкого обговорення.

На Рахункову палату та Міністерство фінансів України покладено контроль за проведенням таємних видатків у порядку, встановленому Верховною Радою України.

Звіти про проведені таємні видатки розглядаються обмеженим колом органів Верховної Ради України. Верховна Рада на закритому засіданні розглядає лише окремі такі звіти за окремою процедурою.

6.6. Видатки, що здійснюються з Державного бюджету України

Стаття 87. Видатки, що здійснюються з Державного бюджету України.

1. До видатків, що здійснюються з Державного бюджету України, належать видатки на:

- 1) державне управління:
 - а) законодавчу владу;
 - б) виконавчу владу;
 - в) Президента України;
- 2) судову владу;
- 3) міжнародну діяльність;
- 4) фундаментальні та прикладні дослідження і сприяння науково-технічному прогресу державного значення, міжнародні наукові та інформаційні зв'язки державного значення;
- 5) національну оборону;
- 6) правоохоронну діяльність та забезпечення безпеки держави;
- 7) освіту:
 - а) загальну середню освіту:
 - спеціалізовані школи (в тому числі школи-інтернати), засновані на державній формі власності;
 - загальноосвітні школи соціальної реабілітації;
 - б) професійно-технічну освіту (навчальні та інші заклади освіти, засновані на державній формі власності);
 - в) вищі навчальні заклади, засновані на державній формі власності;
 - г) післядипломну освіту (крім закладів і заходів, визначених підпунктом «г» пункту 2 статті 90 цього Кодексу);
 - г) позашкільні навчальні заклади та заходи з позашкільної роботи з дітьми, згідно з

переліком, затвердженим Кабінетом Міністрів України;

д) інші заклади та заходи в галузі освіти, що забезпечують виконання загальнодержавних функцій, згідно з переліком, затвердженим Кабінетом Міністрів України;

8) охорону здоров'я:

а) первинну медико-санітарну, амбулаторно-поліклінічну та стаціонарну допомогу (багатопрофільні лікарні та поліклініки, Що виконують специфічні загальнодержавні функції, згідно з переліком, затвердженим Кабінетом Міністрів України);

б) спеціалізовану, високоспеціалізовану амбулаторно-поліклінічну та стаціонарну допомогу (клініки науково-дослідних інститутів, спеціалізовані лікарні, центри, лепрозорії, госпіталі для інвалідів Великої Вітчизняної війни, спеціалізовані медико-санітарні частини, спеціалізовані поліклініки, спеціалізовані стоматологічні поліклініки, згідно з переліком, затвердженим Кабінетом Міністрів України);

в) санаторно-реабілітаційну допомогу (загальнодержавні санаторії для хворих на туберкульоз, загальнодержавні спеціалізовані санаторії для дітей та підлітків, спеціалізовані санаторії для ветеранів Великої Вітчизняної війни);

г) санітарно-епідеміологічний нагляд (санітарно-епідеміологічні станції, дезінфекційні станції, заходи боротьби з епідеміями);

г) інші програми в галузі охорони здоров'я, що забезпечують Виконання загальнодержавних функцій, згідно з переліком, затвердженим Кабінетом Міністрів України;

9) соціальний захист та соціальне забезпечення:

а) державні спеціальні пенсійні програми (пенсії військовослужбовцям рядового, сержантського та старшинського складу строкової служби та членам їх сімей, пенсії військовослужбовцям та особам начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ, пенсії, призначені за іншими пенсійними програмами);

б) державні програми соціальної допомоги (грошову допомогу біженцям; компенсації на медикаменти; програма протезування; програми і заходи із соціального захисту інвалідів, у тому числі програми і заходи Фонду України соціального захисту інвалідів; відшкодування збитків, заподіяних громадянам; заходи, пов'язані з поверненням в Україну кримськотатарського народу та осіб інших національностей, які були незаконно депортовані з України; щорічна разова грошова допомога ветеранам Великої Вітчизняної війни; довічна стипендія для учасників бойових дій; кошти, що передаються до Фонду соціального страхування на випадок безробіття; часткове покриття витрат на виплату заборгованості з регресних позовів шахтарів);

в) державну підтримку громадських організацій інвалідів і ветеранів, які мають статус всеукраїнських;

г) державні програми і заходи стосовно дітей, молоді, жінок, сім'ї;

г) державну підтримку молодіжних громадських організацій на виконання загальнодержавних програм і заходів стосовно дітей, молоді, жінок, сім'ї;

д) державні програми підтримки будівництва (реконструкції) житла для окремих категорій громадян;

10) культуру і мистецтво:

а) державні культурно-освітні програми (національні та державні бібліотеки, музеї і виставки національного значення, заповідники національного значення, міжнародні культурні зв'язки, державні культурно-освітні заходи);

б) державні театральні-видовищні програми (національні театри, національні філармонії, національні та державні музичні колективи і ансамблі та інші заклади і заходи мистецтва згідно з переліком, затвердженим Кабінетом Міністрів України);

в) державну підтримку громадських організацій культури і мистецтва, що мають статус національних;

г) державні програми розвитку кінематографії;

г) державну архівну справу;

11) державні програми підтримки телебачення, радіомовлення, преси,

книговидання, Інформаційних агентств;

12) фізичну культуру і спорт:

а) державні програми підготовки резерву та складу національних команд та забезпечення їх участі у змаганнях державного і міжнародного значення (утримання центральних спортивних шкіл вищої спортивної майстерності, перелік яких затверджується Кабінетом Міністрів України, формування національних команд, проведення навчально-тренувальних зборів і змагань державного значення з традиційних та нетрадиційних видів спорту; підготовка і участь національних збірних команд в олімпійських та параолімпійських іграх, у тому числі фінансова підтримка баз олімпійської підготовки);

б) державні програми з інвалідного спорту та реабілітації (центр «Інваспорт», участь у міжнародних змаганнях з інвалідного спорту, навчально-тренувальні збори до них);

в) державні програми фізкультурно-спортивної спрямованості;

13) державні програми підтримки регіонального розвитку та пріоритетних галузей економіки;

14) програми реставрації пам'яток архітектури державного значення;

15) державні програми розвитку транспорту, дорожнього господарства, зв'язку, телекомунікацій та інформатики;

16) державні інвестиційні проекти;

17) державні програми з ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи, охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки, попередження та ліквідації надзвичайних ситуацій та наслідків стихійного лиха;

18) створення та поповнення державних запасів і резервів;

19) обслуговування державного боргу;

20) проведення виборів та референдумів;

21) інші програми, які мають виключно державне значення.

До видатків, які здійснюються за рахунок Державного бюджету України, відносяться:

1) видатки на забезпечення конституційного ладу держави, державної цілісності та суверенітету, незалежного судочинства, та видатки, які згідно з цим Кодексом не можуть бути передані на виконання органам Автономної Республіки Крим та органам місцевого самоврядування. Такі видатки здійснюються безпосередньо з Державного бюджету України;

2) видатки, які визначаються іншими функціями держави і можуть передані на виконання органам Автономної Республіки та органам місцевого самоврядування. Такі видатки плануються в Державному бюджету України у вигляді міжбюджетних трансфертів з додержанням вимог статей 96-105 Кодексу. При цьому Кабінет Міністрів своїми постановами визначає перелік заходів, закладів та організацій, видатки яких здійснюються з державного бюджету України як такі, що визначаються функціями держави.

6.7. Економічна природа та джерела покриття бюджетного дефіциту

Бюджетний дефіцит як фінансове явище виник водночас зі становленням націй і народностей у державі та запровадженням грошових відносин. Наприклад, значної величини досягав державний дефіцит у Стародавньому Римі та Римській імперії, Франції, Російській імперії та ін.

Зокрема, в історії фінансів відомі приклади ефективного співвідношення між доходами та видатками, і тут доцільно згадати Запорозьку Січ, доходи якої перевищували видатки.

Дефіцит бюджету, як такий, не може бути надзвичайно негативним для розвитку економіки і динаміки життєвого рівня населення. У сучасному світі немає держави, яка б у ті чи інші періоди своєї історії не мала справи з бюджетним дефіцитом. Навіть економічно розвинуті країни, як правило, мають дефіцитний бюджет. Усе залежить від причин його виникнення і напрямів витрачання державних коштів.

В економічній літературі визначають декілька видів бюджетного дефіциту (табл. 6.2)

Таблиця 6.2. Класифікація дефіциту державного бюджету

Класифікаційна ознака	Види дефіциту бюджету
Форма прояву	відкритий; прихований
Причини виникнення	вимушений свідомий
Вплив на економіку	активний; пасивний
Визначення складових бюджетного дефіциту	фактичний; структурний циклічний
Термін дії	тимчасовий; стійкий
Зв'язок з державним боргом	первинний; операційний

За формою вияву розрізняють відкритий і прихований дефіцит бюджету. Відкритий бюджетний дефіцит – сума бюджетного дефіциту, яка офіційно зазначена у Законі "Про Державний бюджет" на відповідний рік. Прихований бюджетний дефіцит держава офіційно не визначає, він проявляється в завищенні планових обсягів доходів держави.

За причинами виникнення бюджетного дефіциту його поділяють на вимушений і свідомий. Свідомий бюджетний дефіцит виникає в умовах достатності ресурсів у суспільстві та досить високого рівня доходів юридичних та фізичних осіб; пов'язаний з політикою помірною оподаткування з метою зміцнення фінансової бази підприємницьких структур. За таких умов досить активно є політика позикових фінансів. Вимушений бюджетний дефіцит пов'язаний з низьким рівнем виробленого ВВП, коли навіть високий рівень оподаткування не може забезпечити бюджет держави достатніми доходами.

За критерієм впливу на економіку вирізняють активний і пасивний бюджетний дефіцит. Активний бюджетний дефіцит характеризується витрачанням коштів на інвестування економіки, що, в свою чергу, веде до зростання ВВП. Пасивний бюджетний дефіцит – спрямування коштів на покриття поточних витрат: соціальні трансферти, виплату заробітної плати в бюджетній сфері тощо.

За критерієм визначення складових бюджетного дефіциту виокремлюють:

фактичний дефіцит бюджету – зовнішній прояв незбалансованості прибуткової і видаткової частин бюджету, який відображає реальні доходи, видатки бюджету і його дефіцит за певний період часу;

структурний – різниця між видатками й доходами бюджету в умовах повної зайнятості;

циклічний – оцінюється як різниця між фактичною величиною бюджетного дефіциту й структурним дефіцитом, виникає у результаті циклічного падіння виробництва внаслідок кон'юнктурних коливань, що призводить до дії вбудованих стабілізаторів: прогресивної системи оподаткування, системи державних трансфертів, системи участі в прибутках.

За терміном дії бюджетний дефіцит поділяють на тимчасовий і стійкий. Тимчасовий дефіцит зумовлений касовими розривами у виконанні бюджету або непередбачуваними обставинами і подіями. Тимчасовий касовий розрив – незбігання у часі фінансування видатків та надходження доходів бюджету. Стійкий дефіцит бюджету є в довготерміновому періоді, і, як правило, це наслідок спаду економіки або результат проведення відповідної фінансової політики.

Бюджетний дефіцит класифікують *залежно від його зв'язку з державним боргом*:

1) первинний дефіцит – це різниця між величиною дефіциту бюджету й усією сумою виплат за державним боргом. Інакше кажучи, цей дефіцит прирівнюється до різниці між сумою трансфертів і державних закупівель товарів і послуг і податкових надходжень до бюджету;

2) операційний – загальний дефіцит державного бюджету за винятком інфляційної частини відсоткових платежів з обслуговування державного боргу.

Дефіцит може бути наслідком здійснення великих державних вкладень у розвиток економіки. В цьому випадку він відображає не кризовий стан суспільних процесів, а державне регулювання економічної кон'юнктури, прагнення забезпечити прогресивні зрушення в структурі суспільного виробництва. Таку можливість припущення випереджаючого зростання державних витрат над доходами на окремих етапах розвитку суспільства обґрунтував ще Дж.М. Кейнс.

Відомо, що бюджетні дефіцити виникають у результаті надзвичайних обставин – війн, стихій тощо, коли недостатньо звичайних резервів та держава вимушена звертатись до особливих джерел фінансових ресурсів.

Контрольні питання:

1. Дайте визначення поняття «державні доходи» як економічної категорії.
2. Проаналізуйте систему державних доходів.
3. Назвіть та охарактеризуйте складові централізованих державних доходів.
4. Що таке державний кредит?
5. Які існують джерела формування державних доходів?
6. Що являють собою державні видатки?
7. Чим визначаються склад і напрями використання державних видатків?
8. Назвіть фактори, які визначають рівень державних видатків.
9. На яких принципах ґрунтується кошторисне фінансування в Україні?
10. Що собою уявляє кошторис? Назвіть види та складові кошторису.

Тема 7. Державний кредит та державний борг

План:

- 7.1. Економічна сутність і роль державного кредиту
- 7.2. Форми державного кредиту
- 7.3. Класифікація державних позик і джерела їх погашення
- 7.4. Державний борг, його формування і обслуговування
- 7.5. Управління державним боргом

Рекомендована література: [1, 4-6,17,19,21,29,30,37-39,45--50]

Основні терміни і поняття: державний кредит, державні позики, державний борг, державна заборгованість, позикова політика, конверсія боргу, консолідація боргу, реструктуризація боргу, уніфікація позик.

7.1. Економічна сутність і роль державного кредиту

Державний кредит являє собою доволі специфічну ланку державних фінансів. Він не має ні окремого фінансового фонду (кошти, що мобілізуються за його допомогою, проходять, як правило, через бюджет), ні відокремленого органу управління. Разом з тим він

характеризує особливу форму фінансових відносин держави і тому виділяється в окрему ланку.

Державний кредит за своєю *економічною сутністю* - це сукупність економічних відносин між державою в особі органів влади й управління, з одного боку, і фізичними та юридичними особами - з іншого, за яких держава є позичальником, кредитором і гарантом.

Основна класична форма державно-кредитних відносин, коли держава виступає позичальником коштів. При цьому за допомогою державного кредиту залучаються вільні фінансові ресурси юридичних і фізичних осіб, які використовуються для задоволення державних потреб.

Будучи кредитором, держава за рахунок коштів бюджету надає на платній основі за умови обов'язкового повернення кредити юридичним і фізичним особам. Обсяг таких операцій значно менший, ніж при попередній формі.

У тих випадках, коли держава бере на себе відповідальність за погашення позик або виконання інших зобов'язань, взятих на себе фізичними чи юридичними особами, вона є гарантом (умовний державний кредит). Оскільки державні гарантії, як правило, розповсюджуються на недостатньо надійних позичальників, то вони призводять до зростання витрат із централізованих грошових фондів. У сфері міжнародних економічних відносин держава може виступати як у ролі позичальника, так і кредитора.

Як економічна категорія державний кредит поєднує в собі фінансові та кредитні відносини. Як ланка фінансової системи він обслуговує формування і використання централізованих грошових фондів держави. *Державний кредит* є зворотним, терміновим і платним. Разом з тим, між державним та банківським кредитом, як класичною формою кредитних відносин, існують суттєві відмінності.

Банківський позиковий фонд використовується для кредитування підприємств з метою забезпечення безперервності процесу розширеного відтворення і підвищення його ефективності. Кредити можуть одержувати й приватні особи. Відмінною рисою банківського кредитування суб'єктів господарювання є продуктивне використання позичкового фонду (або з метою розвитку соціальної інфраструктури виробничих колективів). Використання кредитних ресурсів як капіталу створює умови для погашення кредиту і виплати процентів за рахунок збільшення вартості додаткового продукту.

Коли ж мова йде про *державний кредит*, то отримані через державну позику кошти надходять у розпорядження органів державної влади, перетворюючись в їх додаткові фінансові ресурси. Вони використовуються як правило, на покриття бюджетного дефіциту. Джерелом погашення державних позик і виплати процентів за ними виступають кошти бюджету.

Державний кредит - це відносини вторинного розподілу вартості валового внутрішнього продукту. У сферу державно-кредитних відносин надходять частина прибутків і грошових фондів, сформованих на стадії первинного розподілу. Звичайно ними є тимчасово вільні кошти населення і підприємств, проте за певних умов населення та трудові колективи можуть свідомо йти на обмеження споживання. У цих випадках джерелом державного кредиту стають засоби, призначені для поточного споживання чи фінансування необхідних виробничих або соціальних витрат підприємств. В умовах тоталітарної системи управління подібне обмеження поточних потреб може відбуватися і з примусу держави.

Формування додаткових фінансових ресурсів держави за рахунок мобілізації тимчасово вільних коштів населення, підприємств і організацій - це одна сторона державно-кредитних відносин. Іншою їх стороною виступають *фінансові зв'язки, обумовлені зворотністю і платністю засобів додатково мобілізованих державою*. Виплата прибутків кредиторам забезпечується переважно за рахунок бюджетних надходжень. При цьому коло платників податків не збігається з колом власників державних цінних паперів. Навіть якщо припустити неможливе, що контингент платників податків збігається з контингентом власників цінних паперів, то й у цьому випадку будуть спостерігатися структурні розбіжності: розмір податків, які вносить до бюджету кожний власник цінних паперів, не

збігається з величиною одержуваних ним прибутків від державно-кредитних операцій. Це означає, що й *інша сторона державно-кредитних відносин має перерозподільний характер.*

Об'єктивна необхідність використання державного кредиту на задоволення потреб суспільства обумовлена постійною суперечністю між величиною цих потреб і можливостями держави щодо їх задоволення за рахунок бюджетних фондів. Регулювання економіки, соціальна політика держави, виконання нею своїх функцій щодо оборони країни й управління вимагають постійного збільшення бюджетних витрат. Чималих коштів потребує і міжнародна діяльність держави. Проте доходи державного бюджету завжди обмежені. Тому при наявності вільних грошових ресурсів у населення, підприємств і організацій органи влади вдаються до державного кредиту. Як правило, державні запозичення здійснюються тоді, коли вичерпано інші джерела формування доходів держави або коли доцільно обмежити рівень оподаткування.

Доцільність використання державного кредиту для формування додаткових фінансових ресурсів держави і покриття бюджетного дефіциту визначається значно меншими негативними наслідками для державних фінансів і грошового обігу країни порівняно з валютними прийомами (наприклад, емісії грошей) балансування доходів і витрат уряду. Це досягається на основі переміщення попиту від фізичних і юридичних осіб до урядових структур без збільшення сукупного попиту і кількості грошей в обігу.

Призначення державного кредиту виявляється насамперед у тому, що він є засобом мобілізації державою додаткових фінансових ресурсів. У випадку дефіцитності державного бюджету додатково мобілізовані фінансові ресурси використовуються на покриття різниці між бюджетними видатками і доходами. У разі позитивного бюджетного сальдо мобілізовані за допомогою державного кредиту кошти використовуються безпосередньо для фінансування економічних і соціальних програм. Це означає, що *державний кредит, будучи засобом збільшення фінансових можливостей держави, може стати важливим чинником прискорення соціально-економічного розвитку держави.*

Державний кредит є також джерелом збільшення прибутків власників цінних паперів, що досягається через виплату процентів і вигравшів за державними позиками.

Державний кредит як фінансова категорія виконує три функції: **розподільну, регулюючу і контрольну.**

Через *розподільну функцію* державного кредиту забезпечується формування централізованих грошових фондів держави або їх використання на принципах строковості, платності і повернення. Будучи позичальником держава мобілізує додаткові кошти для фінансування своїх витрат. У промислово розвинутих країнах державні позики є основним джерелом фінансування бюджетного дефіциту і посідають друге місце (після податків) у формуванні доходів бюджету.

Сутність *регулюючої функції* державного кредиту виявляється в тому, що вступаючи в кредитні відносини держава впливає на стан грошового обігу, рівень процентних ставок на ринку грошей і капіталів, на виробництво і зайнятість.

Держава регулює грошовий обіг, розмішуючи облігації державної позики серед різних груп інвесторів. Мобілізуючи кошти фізичних осіб, держава зменшує їх платоспроможний попит. Тоді, якщо за рахунок кредиту профінансовані виробничі витрати, наприклад інвестиції, відбудеться абсолютне скорочення готівкової грошової маси в обігу. У випадку фінансування витрат на виплату заробітної плати, наприклад учителям, лікарям, кількість готівкової грошової маси в обігу залишиться незмінною, хоча можлива зміна структури платоспроможного попиту.

Виступаючи на фінансовому ринку як позичальник, держава збільшує попит на позичкові ресурси і тим самим сприяє зростанню ціни на кредит. Чим вищий попит на вільні кошти з боку держави, тим вищим буде, за інших рівних умов, рівень позичкового процента, тим дорожчим буде для підприємців банківський кредит. Дорожнеча позичкових коштів змушує бізнесменів скорочувати інвестиції у сферу виробництва, водночас вона стимулює нагромадження у вигляді придбання державних цінних паперів.

Як кредитор і гарант держава може позитивно впливати на виробництво і зайнятість. У промислово розвинутих країнах поширена система підтримки малого бізнесу, експорту продукції або виробництва в окремих галузях, де має місце спад, через гарантування державою погашення кредитів, наданих банками відповідно до державних програм. Підтримка малого бізнесу передбачає, що держава бере на себе погашення заборгованості банкам за кредитами, наданими малим підприємствам у випадку їх банкрутства. У більшості промислово розвинутих країн функціонують державні або напівдержавні страхові компанії, які за низькими ставками страхують ризик неплатежу експортерам національних товарів.

Цим заохочується освоєння нових ринків збуту національної продукції. Велике значення у стимулюванні розвитку виробництва і зайнятості мають кредити, що надаються державою за рахунок бюджетів або позабюджетних фондів. З їх допомогою забезпечується прискорений розвиток відповідних регіонів або необхідних напрямів економіки на тій чи іншій території.

Контрольна функція державного кредиту органічно переплітається з контрольною функцією фінансів. Однак вона має свої специфічні особливості, породжені особливостями даної категорії:

- ця функція тісно пов'язана з діяльністю держави і станом централізованого фонду грошових коштів;
 - охоплює рух вартості в двосторонньому порядку, оскільки державний кредит передбачає повернення отриманих коштів;
 - здійснюється не тільки фінансовими структурами, а й кредитними установами.
- Контроль поширюється як на залучення позикових коштів, так і на їх погашення.

В основному контролюється цільове використання коштів, строки їх повернення і своєчасність сплати відсотків.

7.2. Форми державного кредиту

Державний кредит може бути *внутрішнім і зовнішнім*. **Внутрішній державний кредит** виступає в таких формах: *державні позики, перетворення частини вкладів населення в державні позики, запозичення коштів загальнодержавного позичкового фонду, казначейські позики, гарантовані позики* (рис. 7.1).

Державні позики як основна форма внутрішнього державного кредиту характеризуються тим, що *тимчасово вільні кошти населення, підприємств і організацій залучаються на фінансування суспільних потреб через випуск і реалізацію облігацій, казначейських зобов'язань та інших видів державних цінних паперів*.

Облігація - найбільш поширений вид державних цінних паперів. Вона символізує державне боргове зобов'язання і надає право її власникові після закінчення певного терміну одержати назад суму боргу і проценти. Продаючи облігацію, держава зобов'язується повернути суму боргу у визначений термін із процентами або виплачувати проценти протягом усього терміну користування позиковими засобами, а після закінчення цього терміну повернути і суму боргу.

Рис. 7.1– Форми державного кредиту

Держава встановлює *номінальну вартість* (номінальну ціну) облігацій. Номінальна вартість зазначається на облігації і виражає грошову суму, надану власником облігації державі в тимчасове користування. Саме ця сума виплачується власникові облігації в момент погашення і на неї нараховуються проценти. Проте реальна прибутковість облігацій для їхніх власників може бути вищою або нижчою устанавленого номінального процента. Це зумовлено тим, що облігації продаються за курсовою ціною, що відхиляється від номінальної вартості. Відхилення називається курсовою різницею, і залежить воно від цілого ряду чинників. До їх числа, зокрема, відносять величину номінального процента за облігацією, насиченість ринку державними цінними паперами, стан господарчої кон'юнктури, рівень довіри населення до уряду.

За своєю сутністю *облігації державної позики* є особливою формою фіктивного капіталу. Справді, якщо джерелом доходу за цінними паперами підприємств є новостворена вартість, то відсотки за державними паперами виплачуються за рахунок доходів бюджету, оскільки кошти, отримані за державними позиками, як правило, не інвестуються у виробництво, а йдуть на фінансування бюджетного дефіциту. Інвестори в державні цінні папери стають власниками частини майбутніх податкових і неподаткових надходжень до бюджету держави. У цьому і полягає специфічність державного фіктивного капіталу, яка приводить, у кінцевому підсумку, до збільшення податкового тягаря. Тому сутність державної позики можна визначити як податок, взятий наперед (антиципований податок).

Казначейські зобов'язання (векселі) мають характер боргового зобов'язання, спрямованого тільки на покриття бюджетного дефіциту. Виплата доходу здійснюється у формі процентів. Казначейськими зобов'язаннями, як правило, оформляються короткострокові позики (іноді середньострокові - казначейські ноти).

У тісному зв'язку з державними позиками перебуває *друга форма* державного кредиту, функціонування якої опосередковується *системою ощадних установ*. На відміну від першої форми державного кредиту, коли фізичні і юридичні особи купують цінні папери за рахунок власних тимчасово вільних коштів, ощадні установи дають кредит державі за рахунок позикових засобів. Наявність посередника між державою і населенням в особі ощадних установ і надання позики останніми державі за рахунок позикових засобів без відома їх реального власника (населення) дають змогу виділити ці відносини як особливу форму державного кредиту.

Перетворення частини вкладів населення в державні позики, призначені на потреби держави, здійснюється через купівлю особливих цінних паперів (наприклад, казначейських ощадних сертифікатів) або ринкових цінних паперів (облігацій, казначейських зобов'язань), а також оформленням безоблігаційних позик. У нашій країні зараз це досягається через

придбання Ощадбанком державних цінних паперів.

Використання державою коштів позикового фонду як форма державного кредиту характеризується тим, що державні кредитні установи безпосередньо (не обмежуючи цих операцій купівлею державних цінних паперів) передають частину кредитних ресурсів на покриття витрат уряду. Ця форма державного кредиту економічно не виправдана і зумовлює інфляційні процеси.

Казначейські позики як форма державного кредиту виражають відносини з надання фінансової допомоги підприємствам і організаціям органами державної влади й управління за рахунок бюджетних коштів на умовах терміновості, платності і зворотності. У нашій країні ця форма державного кредиту поки що використовується не дуже активно.

Відносини по лінії *казначейських позичок* не є аналогом банківського кредитування, оскільки на відміну від госпрозрахункових банківських структур органи державної влади й управління надають фінансову допомогу на інших умовах і в інших цілях. Казначейські позички видаються на пільгових умовах за термінами і нормою процента. Вони можливі у випадку фінансових труднощів підприємств і господарських організацій через їхнє особливе становище на ринку або погіршення економічної ситуації в країні. Казначейські позики не мають комерційної цілі, а є засобом підтримання життєво важливих для народного господарства економічних структур.

В окремих випадках уряд може гарантувати безумовне погашення позики, випущеної органами влади й управління нижчого підпорядкування або окремими господарськими організаціями, а також виплату процентів по ній. У цих випадках мова йде про умовний державний кредит - гарантовані позики. За гарантованими позиками уряд реально несе фінансову відповідальність тільки у разі неплатоспроможності платника. Певний час Україна видавала гарантії і погоджувалася брати на себе зобов'язання за розрахунками, насамперед за поставки нафти і нафтопродуктів, газу і інших енергоносіїв. Визнання державою такої заборгованості реально переносить борги з фактичних боржників на все населення. У даний час ситуація докорінно змінилася. Відбулось чітке розмежування державних фінансів і фінансів підприємств, а гарантії надаються лише на умовах платності, строковості, майнового забезпечення та зустрічних гарантій, отриманих від інших суб'єктів.

Міжнародний державний кредит являє собою сукупність відносин, у яких держава виступає на світовому фінансовому ринку в ролі позичальника або кредитора. Ці відносини отримують форму державних зовнішніх позик. Як і внутрішні позики, вони надаються на умовах поворотності, терміновості і платності. Сума отриманих зовнішніх позик із нарахованими процентами включається в державний борг країни. Країнам, що терплять значні економічні і фінансові труднощі, зовнішні позики можуть даватися на пільгових умовах.

Основною метою державних зовнішніх позик є сприяння зміцненню економічного потенціалу, подолання фінансових труднощів країни-одержувача, надання продовольчої допомоги.

Надання зовнішніх позик здійснюється за рахунок бюджетних коштів або спеціальних урядових фондів. Одержувачами позик можуть бути центральні уряди, республіканські й місцеві органи влади. Кредиторами можуть бути фінансово-кредитні установи й інші юридичні особи іноземних держав, приватні особи, міжнародні фінансові інституції, іноземні держави та їх угруповання. До їх числа належать Світовий банк, Міжнародний валютний фонд, Європейський банк реконструкції та розвитку, держави Європейського співтовариства. Усі проекти, на які можуть бути надані позички цими організаціями, поділяються на чотири групи: проекти макроекономічної стабілізації економіки країни - позичальника; проекти структурних перетворень у певних секторах економіки; інвестиційні проекти; проекти технічної допомоги. Кредити міжнародних фінансових організацій надаються на вигідних умовах під низькі проценти (5-7 % річних) на строк до 20 років. Позики країн Євросоюзу в основному є допомогою розвитку країнам, що здійснюють ринкові перетворення, і отримання доходу не має першочергового значення. Погашення

позик і виплата процентів по них може відбуватися після закінчення пільгового періоду, який надає відстрочку погашення позики на 3-5 років після використання кредитних коштів.

Найбільшу складність для держави як у плані зростання зовнішньої заборгованості, так і в плані використання кредитів становлять запозичення, одержані від іноземних комерційних структур під гарантію уряду. Ці кредити, як підтверджує досвід багатьох країн, мають найнижчі показники щодо ефективності використання.

Державні зовнішні позики надаються у грошовій або товарній формі (наприклад, кредити держав постачальників енергоносіїв). Як правило, вони бувають середньостроковими або довгостроковими. Грошові позики надаються у валюті країни-кредитора або у вільно конвертованій валюті. Погашення позик за згодою сторін здійснюється товарними поставками чи валютою.

7.3. Класифікація державних позик і джерела їх погашення

Як уже зазначалося, *державні позики є основною формою державного кредиту.* Класифікація державних позик здійснюється за такими ознаками:

1) **за правовим оформленням** розрізняють державні позики, що оформляються підписними зобов'язаннями або надаються на підставі угод (безоблігаційні), і забезпечені випуском цінних паперів (облігаційні). Угодами оформляються, як правило, кредити від урядів інших країн, міжнародних організацій та фінансових інституцій. За допомогою цінних паперів мобілізуються кошти на фінансовому ринку;

2) **залежно від місця розміщення позик** їх поділяють на внутрішні - на внутрішньому фінансовому ринку (надаються юридичними і фізичними особами даної країни та нерезидентами) і зовнішні - надходять ззовні від урядів, юридичних і фізичних осіб інших країн, міжнародних організацій і фінансових інституцій;

3) **за правом емісії розрізняють державні й місцеві позики.** Державні позики випускаються центральними органами управління. Находження від них спрямовуються в Державний бюджет. Місцеві позики випускаються місцевими органами управління і мобілізовані кошти спрямовуються у відповідні місцеві бюджети;

4) **за характером використання цінних паперів** бувають ринкові та неринкові позики. Облігації (казначейські зобов'язання) ринкових позик вільно купуються, продаються і перепродаються на ринку цінних паперів. Неринкові позики не допускають виходу цінних паперів на ринок, тобто їх власники не можуть їх перепродати;

5) **залежно від установаження забезпеченості** державні позики поділяються на заставні й беззаставні. Заставні позики відображають один з головних принципів кредитування - матеріальної забезпеченості. Заставні позики забезпечуються державним майном чи конкретними доходами. Беззаставні не мають конкретного матеріального забезпечення. Їх надійність визначається авторитетом держави, її статусом у світовому співтоваристві;

6) **відповідно до терміну погашення заборгованості** розрізняють короткострокові (термін погашення до одного року), середньострокові (від 1 до 5 років), довгострокові (понад 5 років);

7) **за характером виплати доходу** державні позики поділяються на процентні, вирашні та дисконтні (з нульовим купоном). За процентними позиками дохід виплачується у вигляді позикового процента. При цьому може встановлюватись як твердо фіксована на весь період позики ставка, так і плаваюча, тобто така, яка змінюється залежно від різних чинників, насамперед попиту і пропозиції на кредитному ринку. Виплата процентного доходу здійснюється на купонній основі. Вона може проводитись щорічно, раз на півріччя, щоквартально. Якщо позики вирашні, то виплата доходу здійснюється на підставі проведення тиражів-виграшів. Дохід у такий спосіб отримують не всі кредитори, а тільки ті, чий облігації виграли. Така система доцільна при незначних сумах позики, що припадають на одну особу, унаслідок чого процентний дохід не може істотно стимулювати надання позики державі. Дисконтні позики характерні тим, що державні цінні папери купуються з певною скидкою, а погашаються за номінальною вартістю. Зазначена різниця формує дохід

кредитора. За такими цінними паперами відсутні купони, тому їх ще називають облігаціями з нульовим купоном;

8) **за характером погашення заборгованості** розрізняють одноразову виплату і виплату частинами. У разі погашення частинами може застосовуватись три варіанти. Перший - позика погашається рівними частинами протягом кількох років. Другий - позика погашається щоразу наростаючими сумами. Третій - щоразу сума зменшується. Другий варіант застосовується тоді, коли передбачається в перспективі щорічне зростання доходів держави, третій - навпаки, коли доходи будуть зменшуватись чи зростати державні видатки;

9) **залежно від зобов'язань держави в погашенні боргу** розрізняють позики з правом і без права дострокового погашення. Право дострокового погашення дає змогу державі враховувати ситуацію на фінансовому ринку.

Випуск державних позик засновується на таких передумовах:

- наявність кредиторів, у яких є тимчасово вільні кошти;
- довіра кредиторів до держави;
- зацікавленість кредиторів у наданні позик державі;
- можливість держави своєчасно і повністю повернути борг і виплатити дохід.

Вихідною передумовою є наявність кредиторів. Довіра кредиторів до держави дещо вища, ніж до емітентів - юридичних осіб. Саме цей фактор надійності становить основу зацікавленості кредиторів.

Джерелами погашення державних позик можуть бути:

- доходи від інвестування позичених коштів у високоєфективні проекти;
- додаткові надходження від податків;
- економія коштів від зменшення видатків;
- емісія грошей;
- залучені від нових позик кошти (рефінансування боргу).

Найбільш реальним джерелом погашення державних позик є доходи, отримані від інвестування позичених коштів. Надходження від збільшення податків чи економія від зменшення видатків виступають також реальними джерелами, однак за умови, що збільшення податкових надходжень досягається за рахунок розширення податкової бази внаслідок використання позик, шляхом введення нових податків чи збільшення ставок діючих.

Емісія грошей є фіктивним джерелом погашення кредиту, оскільки внаслідок неї інфляція знецінить повернені державою кредиторам кошти.

Рефінансування погашення старих боргів за рахунок випуску нових позик веде до постійного зростання державного боргу. Якщо таку політику проводити постійно, то це може призвести до фінансового краху, оскільки держава рано чи пізно стає неплатоспроможною.

Ефективність державних кредитних операцій визначається за формулою:

$$E = \frac{H - B}{B} \times 100\%,$$

де H - надходження за системою державного кредиту; B - витрати за системою державного кредиту.

Водночас сума надходжень за системою державного кредиту і перевищення надходжень над витратами за кредитними операціями не дають вичерпної характеристики їх ефективності. Слід враховувати також позитивний вплив державного кредиту на стан бюджету держави і грошового обігу, і в підсумку - на економічний розвиток суспільства.

7.4. Державний борг, його формування і обслуговування

Існування державного кредиту призводить до появи державного боргу і необхідності чіткої системи управління ним.

Державний борг - це сума заборгованості держави перед внутрішніми і зовнішніми кредиторами.

Загальна сума державного боргу складається з усіх випущених і непогашених боргових

зобов'язань держави (як внутрішніх, так і зовнішніх), і відсотків за ними, включаючи видані гарантії за кредитами, що надаються іноземним позичальникам, місцевим органам влади, державним підприємствам. Розрізняють *поточний і капітальний державний борг*. *Поточний борг* - це сума заборгованості, що підлягає погашенню в поточному році, й належних до сплати в цей період відсотків за усіма випущеними на даний момент позиками. *Капітальний борг* - це загальна сума заборгованості й відсотків, що мають бути сплачені за позиками.

Структурно державний борг поділяється на *внутрішній і зовнішній*. *Внутрішній борг* визначається як заборгованість кредиторам держави в даній країні, а *зовнішній* - заборгованість кредиторам за межами даної країни. Тобто поділ державного боргу на внутрішній і зовнішній здійснюється залежно від того, в якій валюті номіновано зобов'язання - в іноземній чи в національній. Однак з посиленням інтеграційних процесів в економіці і випуском внутрішніх позик, номінованих у вільно конвертованій валюті поділ державного боргу на внутрішній і зовнішній за цією ознакою став некоректним.

Тому **внутрішній борг** - це сукупність зобов'язань держави перед резидентами, а **зовнішній борг** - сукупність зобов'язань держави перед нерезидентами (незалежно від того, в чийй національній валюті номіновано зобов'язання).

Особливістю сьогоденної ситуації в Україні є фактичне існування двох типів державного внутрішнього боргу: *номінального і реального*. *Номінальний* трактується як сукупність державних запозичень на кредитних і фондових ринках і передбачає погашення основної суми боргу з виплатою процентів у визначені терміну. *Реальний* внутрішній державний борг, крім номінального боргу, включає також невиконані фінансові зобов'язання держави перед суб'єктами економіки (неоплачені державні замовлення, заборгованість по заробітній платі перед працівниками бюджетної сфери, невідшкодований податок на додану вартість і т. ін.).

Слід зазначити, що *внутрішній борг* має певні переваги над зовнішнім. Повернення внутрішнього боргу і виплати відсотків за ним не зменшують фінансового потенціалу держави, тоді як зовнішній борг має у своїй основі вплив капіталу з держави. *Державний внутрішній борг* гарантується всім майном, що перебуває у власності держави. Платоспроможність за внутрішніми позиками забезпечується, як правило, за рахунок внутрішніх джерел. Платоспроможність держави за зовнішніми позиками залежить насамперед від валютних надходжень. Можливості у погашенні зовнішнього боргу визначаються сальдо торговельного балансу. Його позитивне сальдо характеризує ті ресурси, які забезпечують платоспроможність держави і дають змогу тим самим урегулювати платіжний баланс.

Ставлення науковців до боргів держави було і залишається неоднозначним. У більшості наукових праць XVIII і XIX ст. державний борг розглядався як явище негативне. Так, А. Сміт наголошував у своїх працях, що зростання державного боргу може спричинити банкрутство держави як позичальника. Досить категорично щодо державних запозичень висловлювався інший відомий учений Т. Р. Мальтус. Він зазначав, що великий державний борг - це ракова пухлина, яка роздирає життя народу і його добробут. Цієї ж думки дотримувався Ж. Б. Сей, який порівнював державний борг із новою зброєю, страшнішою за порох, зброєю, якою держава повинна користуватися лише у крайньому разі. Водночас досвід розвитку світової економіки підтвердив, що **державний борг** - це складне явище, зумовлене низкою факторів, яке в умовах кожної держави може мати свою специфіку. Державні запозичення не завжди призводять до банкрутства держави або до її зубожіння, а сама по собі наявність державного боргу не дає уявлення щодо реального стану державних фінансів. Підтвердженням тому є досвід Англії, яка вважається батьківщиною державного кредиту і яка, незважаючи на зростання державного боргу, досягла розквіту економіки.

Державний борг має економічно обґрунтовані межі. Однією з головних характеристик становища боргової залежності країни є відношення суми державного боргу до ВВП. Міжнародний банк реконструкції та розвитку критичним рівнем цього показника вважає 80-100 %. За даними Організації економічного співробітництва та розвитку, відбувається

зростання зовнішньої заборгованості у світі. Особливо вирізняються стрімкими темпами зростання заборгованості країни, що розвиваються. До категорії країн із надмірним рівнем заборгованості належать ті, які протягом останніх років мали перевищення критичного значення хоча б одного з таких показників: відношення величини накопиченого боргу до ВВП становило понад 80 % або відношення величини боргу й відсоткових платежів до експорту перевищувало 220 %. У більшості країн світу величина державного боргу регулюється законодавчо. В Україні величина основної суми державного боргу не повинна перевищувати 60 % фактичного річного обсягу валового внутрішнього продукту.

Боргова політика нашої держави почала формуватись у 1994-1995 рр., коли державне запозичення набуло масового характеру, хоча початок було покладено міжурядовими позикам ще в 1992 р. З 1994 р. Україна стала одержувати кредити від міжнародних фінансових організацій (МФО), а з 1995 р. залучати кошти через комерційні позики на зовнішньому фінансовому ринку і шляхом випуску облігацій внутрішньої державної позики (ОВДП) на внутрішньому ринку. Усього за дев'ять років (1993-2001 рр.) Україною ззовні було залучено 20,7 млрд дол. США. Система внутрішнього запозичення найбільшого розвитку досягла у 1997-1998 рр., коли щорічно мобілізувалося на фінансування бюджетного дефіциту понад 8 млрд грн. Однак після фінансової кризи 1998р. внутрішні запозичення пішли на спад і в даний час істотного значення в мобілізації коштів не відіграють. Проблеми запозичення на внутрішньому фінансовому ринку ускладнюються недостатнім розвитком фінансово-банківської інфраструктури, котра не в змозі акумулювати тимчасово вільні фінансові ресурси (збереження). У країнах із розвинутою ринковою економікою основними кредиторами держави є фізичні особи. Але в Україні залучення державою коштів від населення утруднене, по-перше, через низький рівень доходів громадян, а, по-друге, внаслідок недовіри до держави і до банків. Разом з тим за оцінками експертів на руках у населення перебуває 8-10 млрд дол. США готівкою, а вклади населення в банківських установах, у тому числі і в Ощадному банку України, постійно зростають - щорічно в середньому на 35-50 %. Це свідчить про наявність потенційних можливостей у подальшому нарощуванні державних внутрішніх запозичень. Важливим заходом по відновленню внутрішнього фінансового ринку є переорієнтація внутрішніх фінансових позичкових ресурсів на розвиток виробництва, а не на державне споживання, суттєве їх здешевлення.

Щодо зовнішніх запозичень, то їх обсяг останніми роками в Україну дещо скоротився. Безумовно, рівень ризику, пов'язаний із наданням кредитів Україні, дуже високий. Проте слід зазначити, що Україна, як країна з перехідною економікою, що орієнтується на інтеграцію в Європу, користується певною підтримкою і міжнародних фінансових організацій, і урядів європейських країн, і Європейського Союзу в цілому. Однак можливості в залученні відносно дешевих кредитів не означають автоматизму в кредитуванні. Так, у 2000-2002рр. Міжнародний валютний фонд і Міжнародний банк реконструкції і розвитку припиняли кредитні програми у зв'язку з невиконанням Україною узятих на себе зобов'язань. Але після поліпшення ситуації в частині досягнення встановлених орієнтирів грошово-кредитної політики кредитування відновлювалось.

Погашення держборгу в 2016-му становило 111,4 млрд грн, що в 3,7 разу нижче від показника 2015-го (416,6 млрд грн). Також повідомляється, що державні запозичення за минулий рік становили 307,7 млрд грн, що в 1,7 разу нижче від показника за попередній рік на рівні 514,1 млрд грн.

Станом на 30.06.2017 р сукупний державний борг України перевищив \$75 млрд, що складає майже 80% від ВВП України. Сукупний прямий і гарантований державний борг України станом на 30 червня 2017 р зріс на 0,44%, або на \$330 млн - до \$75,01 млрд. Загальний розмір прямого держборгу в національній валюті станом на 30 червня склав 1,65 трлн грн. При цьому прямий зовнішній борг за місяць збільшився на \$150 млн - до \$37,24 млрд, тоді як прямий внутрішній борг скоротився до 678,88 млрд грн. Гарантований державою борг на 30 червня склав 306,76 млрд грн, або \$11,75 млрд.

Здійснюючи внутрішні і зовнішні запозичення держава повинна забезпечити *обслуговування державного боргу*.

Обслуговування державного боргу - це погашення позик, виплати процентів за ними, уточнення і зміни умов погашення випущених позик. Погашення позик здійснюється за рахунок бюджетних коштів. У деяких випадках держава вдається до рефінансування державного боргу, тобто погашення заборгованості через випуск нових позик.

Виплата процентів, вирашів, коштів із погашення позик становить основну частку витрат на обслуговування державного боргу. До інших належать витрати з виготовлення, пересилання і реалізації цінних паперів держави, проведення тиражів вирашів, тиражів погашення і деякі інші витрати.

При обслуговуванні зовнішнього і внутрішнього боргів визначають *коефіцієнт обслуговування*. Для зовнішнього боргу його розраховують як відношення всіх платежів із зовнішньої заборгованості до валютних надходжень держави, виражене в процентах. Сприятливим рівнем обслуговування вважається значення показника на рівні 25 %.

В Україні обслуговування зовнішнього боргу здійснюється в процесі виконання державного бюджету. Розрахунки належних до сплати сум із погашення та обслуговування зовнішнього боргу виконуються в доларах США. Перерахунок у національну валюту проводиться за прогнозним курсом валют до гривні. Безпосередньо оплату здійснює Державне казначейство.

Джерелами погашення зовнішнього боргу є: бюджет; золотовалютні резерви; кошти, отримані від приватизації державного майна; нові запозичення.

Обслуговування державного внутрішнього боргу здійснюється Міністерством фінансів через банківську систему шляхом проведення операцій з розміщення державних цінних паперів, їх погашення і виплати доходу.

Граничні розміри державного внутрішнього і зовнішнього боргу встановлює Верховна Рада України одночасно із затвердженням Державного бюджету України на наступний рік.

Існування великого державного боргу може підірвати економічне зростання країни і негативно впливати на її фінансове становище. Залежно від характеру наслідків впливу державної заборгованості на економіку, їх поділяють на короткострокові та довгострокові. Короткострокові наслідки державного боргу існують як проблема "витіснення", а довгострокові відомі як "тягар" боргу.

Ефект "витіснення" виникає через підвищення ринкових процентних ставок, яке відбувається у випадку фінансування за допомогою випуску державних цінних паперів бюджетного дефіциту. Боргове фінансування бюджетного дефіциту стимулює зростання процентних ставок. Кредити стають дорогими і не вигідними для здійснення інвестиційних проектів, таким чином інвестиції витісняються із сфери виробництва.

Довгострокові наслідки державного боргу пов'язані з його впливом на нагромадження капіталу та споживання майбутніх поколінь, тобто на довгострокове економічне зростання. Накопичення боргу і підвищення процентних ставок у довгостроковому періоді призводить до заміщення приватного капіталу державним боргом. Це відбувається внаслідок того, що при зростанні процентних ставок приватні інвестиції скорочуються, а приватні заощадження починають розміщуватися в державні боргові зобов'язання. Таким чином зростання боргу зменшує виробничі потужності, призначені майбутньому поколінню, що уповільнює економічне зростання і призводить до зниження доходів населення.

Оскільки *джерелом погашення державного боргу є доходи бюджету*, зокрема податкові надходження, то можна стверджувати, що зростання боргу порушує збалансованість бюджету і провокує бюджетний дефіцит із його негативними економічними, соціальними і фінансовими наслідками. Досвід більшості європейських країн підтверджує, що лише ті країни зуміли уникнути серйозних боргових труднощів, які змогли контролювати дефіцити своїх бюджетів. Використання державних запозичень на фінансування поточних витрат бюджету, у тому числі на обслуговування державного боргу, є найменш ефективним шляхом. Цілком очевидно, що кошти, які надходять від державних позик, повинні бути

закріплені за бюджетом розвитку. Це створює передумови для їх інвестування в економічний розвиток, завдяки чому додаткові доходи, отримані від зростання ВВП, можуть бути джерелом погашення позик.

7.5. Управління державним боргом

Ефективність використання державних запозичень значною мірою залежить від *системи управління боргом*.

Управління державним боргом - це комплекс заходів, що здійснює держава в особі її уповноважених органів з визначення умов залучення коштів, їх розміщення і погашення, та забезпечення платоспроможності держави.

В управлінні державним боргом можна виділити такі принципи:

- *безумовності* - забезпечення безумовного виконання державою всіх зобов'язань перед інвесторами і кредиторами, які держава, як позичальник взяла на себе, оформляючи договір запозичення коштів;

- *єдності* - урахування в процесі управління державним боргом всіх видів зобов'язань, емітованих як центральним урядом, так і місцевими Радами;

- *зниження ризиків* - розміщення і погашення позик у такий спосіб, щоб максимально знизити вплив коливань кон'юнктури світового ринку капіталів і спекулятивних тенденцій ринку цінних паперів на ринок державних зобов'язань;

- *оптимальність структури* - підтримання оптимальної структури боргових зобов'язань держави за строками обігу і погашення, пом'якшення "пиків" платежів;

- *збереження фінансової незалежності* - підтримання оптимальної структури боргових зобов'язань держави між інвесторами-резидентами і інвесторами-не-резидентами, поступове заміщення зовнішнього запозичення внутрішнім;

- *зниження вартості обслуговування державного боргу*, в тому числі й за рахунок дострокового викупу боргових зобов'язань держави;

- *прозорості* - дотримання відкритості і повної прозорості запозичень, починаючи від розгляду їх доцільності до остаточного погашення, забезпечення доступу міжнародних рейтингових агентств до достовірної інформації про економічне становище у країні-позичальнику.

Мета політики управління боргом - одержати найвищий ефект від фінансування за рахунок запозичених коштів та уникнути макроекономічних труднощів і проблем платіжного балансу в майбутньому.

Процес управління державним боргом включає кілька етапів:

- залучення коштів;

- розміщення запозичених коштів;

- повернення боргу і виплата відсотків.

Державне управління залученням коштів, як правило, здійснюється в контексті бюджетного процесу, де законом "Про державний бюджет" на відповідний рік установлюються граничні розміри боргу і державні гарантії його повернення. Обсяг залучених зовнішніх позик для будь-якої країни визначається двома факторами: по-перше, скільки капіталу країна може поглинути, по-друге, який обсяг боргу вона може обслуговувати без ризику виникнення кризи платежів. Під час обчислення цих факторів повинні враховуватись як короткострокові, так і довгострокові характеристики державного боргу.

Розміщення облігацій внутрішніх державних позик у 2017 році здійснювалось Міністерством фінансів України згідно з відповідними графіками.

Номер розміщення облігацій	117	Всього
Міжнародний ідентифікаційний код цінного папера	UA4000199210	
Обмеження на обсяг розміщення облігацій (шт.)	1195300	
У т.ч. за неконкурентними заявками (шт.)	0	
Дата розміщення облігацій	24.10.2017	
Дата оплати за придбані облігації	25.10.2017	
Термін погашення облігацій	12.10.2022	
Граничний рівень дохідності облігацій (%)	15	
Середньозважений рівень дохідності облігацій (%)	14.99	
Кількість проданих облігацій (шт.)	1195300	1195300
У т.ч. за неконкурентними заявками (шт.)	0	0
Залучено коштів від розміщення облігацій (грн.)	1195371757.00	1195371757.00

Рис. 7.2– Результати розміщення облігацій внутрішніх державних позик (Гривня)

Управління розміщенням запозичених коштів є основним елементом усієї системи управління боргом держави. Залучені кошти повинні використовуватися для фінансування зростання виробничих потужностей. При цьому повинно збільшуватися виробництво товарів не лише для внутрішніх потреб, а й експорт продукції, конче необхідний для одержання іноземної валюти на обслуговування та погашення зовнішнього боргу. Якщо цього не буде, то платежі з обслуговування боргу досягнуть неприпустимо високої частки експорту та вітчизняного виробництва. У результаті комерційні кредитори, побоюючись імовірних неплатежів, скорочуватимуть кредитування країни.

З метою забезпечення платоспроможності держави, тобто можливості погашення боргів, застосовуються різноманітні методи коригування позикової політики.

Найпоширенішими є *рефінансування боргу та реструктуризація заборгованості*.

Рефінансування державного боргу - це погашення основної заборгованості й процентів за рахунок коштів, отриманих від розміщення нових позик. Для успішного застосування механізму рефінансування необхідна висока фінансова репутація країни-позичальника. На світовому фінансовому ринку репутація позичальників виражається в рейтингах, що присвоюються відповідній країні спеціальними агентствами відповідно до міжнародних правил присвоєння рейтингу.

Реструктуризація заборгованості полягає в тому, що на певних умовах відстрочується виплата частки боргу. Зокрема, сьогодні використовується кілька варіантів реструктуризації зовнішньої заборгованості, які відпрацьовані Паризьким клубом офіційних кредиторів.

Один із варіантів - це коли на певних умовах проводиться відстрочення виплати частки боргу терміном до трьох років. Існують також варіанти конверсії боргів на акції для вкладення їх у національну економіку.

У 90-х роках почала застосовуватись реструктуризація боргів комерційних банків на основі методу Брейді. Згідно з ним банки реструктурують борг лише в тому разі, якщо уряд країни-боржника почне виконувати радикальну програму структурних перетворень. За формулою Брейді спочатку провадиться зменшення боргу на 50 %. Інша частка боргу обмінюється на спеціальні облігації Брейді.

Методами управління державним боргом є: конверсія, консолідація, уніфікація, обмін облігацій за регресивним співвідношенням, відстрочення погашення й анулювання позики. **Конверсія** - це зміна дохідності позики. Держава, як правило, зменшує розмір процентів, які мають виплачуватися за позиками. Збільшення строків дії випущеної позики називають *консолідацією*. *Консолідація і конверсія* можуть провадитися також одночасно. **Уніфікація позик** - це об'єднання кількох позик в одну, коли облігації раніше випущених кількох позик обмінюються на облігації нової позики. У деяких випадках може здійснюватися *обмін облігацій за регресивним співвідношенням*, тобто коли кілька раніше випущених облігацій прирівнюються до однієї нової. Цей метод економічних обґрунтувань не має.

Відстрочення погашення позики, як правило, проводиться тоді, коли випуск нових

позик є фінансово недоцільним, оскільки всі доходи від позик використовують на обслуговування раніше випущених позик. **Анулювання боргу** означає відмову уряду від його погашення. Анулювання боргів може бути зумовлене фінансовою неспроможністю держави, тобто банкрутством, або політичними мотивами.

Відстрочення погашення боргових зобов'язань, а також анулювання боргу може застосовуватися як до внутрішніх, так і до зовнішніх позик.

Контрольні питання:

1. Розкрийте сутність державного кредиту за економічним змістом, матеріально-речовим втіленням, зовнішньою формою прояву та юридично-правовим статусом.
2. У чому полягає об'єктивна необхідність державного кредиту?
3. Які є форми державного кредиту?
4. За якими ознаками класифікуються державні позики?
5. Що таке державний борг?
6. Розкрийте відмінності між державним боргом та державною заборгованістю?
7. За якими ознаками класифікується державний борг?
8. У чому полягає сутність системи управління державним боргом? Назвіть і охарактеризуйте основні підсистеми управління державним боргом.
9. Які органи беруть участь в управлінні державним боргом?
10. Охарактеризуйте основні методи управління державним боргом.

Тема 8. Місцеві фінанси. Бюджетний федералізм і фінансове вирівнювання

План:

- 8.1. Місцеві фінанси, їх суть і значення в економічному розвитку регіонів
- 8.2. Місцеві бюджети, їх доходи і видатки
- 8.3. Збалансування місцевих бюджетів
- 8.4. Бюджетний федералізм і фінансове вирівнювання

Рекомендована література: [1-9,13,15,19,31,33,39,41,44,47]

Основні терміни і поняття: місцеві фінанси; бюджетний федералізм; органи місцевого самоврядування; місцеві бюджети; місцеві запозичення; міжбюджетні трансферти; місцевий борг; бюджетний унітаризм; дотації; субвенції.

8.1. Місцеві фінанси, їх суть і значення в економічному розвитку регіонів

Функціонування *місцевих фінансів* пов'язане із забезпеченням необхідними фінансовими ресурсами місцевих Рад та органів місцевого самоврядування.

Метою фінансової діяльності місцевих органів влади є задоволення суспільних інтересів і потреб та сприяння соціально-економічному розвитку регіону. Наявність завдань і функцій, що покладаються на місцеві органи влади, є об'єктивною причиною необхідності фінансів для цих органів влади. Якщо причиною функціонування фінансів взагалі є поява держави і товарно-грошових відносин, то причиною виникнення місцевих фінансів є наявність територіальних колективів, відокремлення функцій і завдань, які покладаються на їхні органи влади.

Завдання та функції місцевих органів влади може бути розділено на дві основні групи:

- завдання та функції, які взагалі передано місцевим органам влади в межах місцевих інтересів і вони є їхньою невід'ємною

власною компетенцією;

- завдання та функції, доручені місцевим органам влади центральною владою, або, так звані, делеговані повноваження.

У більшості країн до компетенції місцевого самоврядування належить початкова й середня освіта, охорона здоров'я, шляхи місцевого значення, ветеринарна допомога, благоустрій, догляд за бідними та сиротами, житлово-комунальне господарство, житлове будівництво, водозабезпечення, теплове господарство, міські електричні мережі, економічна інфраструктура, працевлаштування безробітних, перепідготовка кадрів із метою працевлаштування, ритуальні послуги, збирання та утилізація сміття, екологічні проблеми, організація землекористування тощо.

Поняття "місцеві фінанси" є синонімом понять "фінанси місцевих органів влади", "муніципальні (комунальні) фінанси", "фінанси територіальної громади", "фінанси комуни", "фінанси общини", "фінанси муніципального утворення", "фінанси штату", "фінанси міста, області, району, села, селища" і т.ін. Подібні визначення свідчать, що місцеві фінанси функціонують у різних формах залежно від державного і територіального устрою тієї чи іншої країни.

Місцеві фінанси – це система формування, розподілу і використання грошових та інших фінансових ресурсів для забезпечення місцевими органами влади покладених на них функцій і завдань, як власних так і делегованих.

В Україні формами місцевих фінансів є фінанси територіальної громади (комунальні фінанси), фінанси Автономної Республіки Крим, фінанси областей та міст Києва і Севастополя, фінанси міста, фінанси районів, областей, районів в містах, фінанси сел.

Фінансові основи інституту місцевого самоврядування в Україні визначені:

1. Конституцією України (статті 7, 140-146) від 28 червня 1996 року.
2. Бюджетним кодексом України від 8 липня 2010 року.
3. Податковим кодексом України від 2 грудня 2010 року.
4. Законом України «Про місцеве самоврядування» від 27 травня 1997 року.
5. Законом про Державний бюджет України на відповідний рік.
6. Іншими законами, що регулюють бюджетні відносини.
7. Нормативно-правовими актами Кабінету Міністрів України, прийнятими на підставі і на виконання Бюджетного Кодексу та інших законів України.
8. Нормативно-правовими актами органів виконавчої влади.
9. Рішеннями про місцеві бюджети.

Процес формування місцевих фінансів України, як свідчить практика 1991-2004 рр., супроводжується значними труднощами, пов'язаними з численними факторами: необхідність ліквідації деформацій у фінансовій системі, що сформувалася у радянський період, формування сучасного управлінського досвіду організації фінансової системи, формування правового поля, політичної культури і традицій, без яких не може бути фінансів місцевих органів влади.

Перелік доручених справ або делегованих повноважень визначає центральна влада. Він встановлюється в законодавчому акті. Для виконання делегованих повноважень орган, який їх визначає, передає, місцевим органам влади відповідні фінансові ресурси, тобто компенсує витрати місцевих органів влади.

Аналіз проблем, пов'язаних із поняттям "місцеві фінанси" дає змогу сформулювати його визначення. Місцеві фінанси - це система формування, розподілу і використання грошових та інших фінансових ресурсів для забезпечення місцевими органами влади покладених на них функцій і завдань, як власних, так і делегованих.

В Україні така система перебуває в стадії становлення і як складне й багатопланове явище потребує аналізу та дослідження.

Фінанси місцевих органів влади як система включають кілька основних

взаємопов'язаних структурних елементів: видатки, доходи, способи (формування доходів, інститути системи, суб'єкти, об'єкти системи, відносини між суб'єктами системи, системою та іншими ланками фінансової системи держави взагалі.

Фінанси місцевих органів влади є інструментом забезпечення частини функцій, які виконує держава, тобто справжнє здійснення місцевого самоврядування залежить від його матеріального та грошового забезпечення. І тому законодавством була визначена фінансово-економічна база місцевого самоврядування, до якої увійшли: природні ресурси, розпорядження якими здійснюється радами народних депутатів базового рівня; місцеве господарство, комунальна та інша власність, яка є джерелом одержання доходів місцевого самоврядування й задоволення соціально-економічних потреб населення; фінансові ресурси (місцеві бюджети, позабюджетні кошти, валютні фонди місцевих рад, кошти територіально-громадського самоврядування).

8.2. Місцеві бюджети, їх доходи і видатки

Місцеві бюджети - це фонди фінансових ресурсів, що мобілізуються й витрачаються на відповідній території.

Місцевий бюджет – план формування та використання фінансових ресурсів для забезпечення функцій, які здійснюються відповідно органами влади Автономної Республіки Крим та органами місцевого самоврядування протягом бюджетного періоду.

Система місцевих бюджетів є в усіх країнах світу. Проте її розвиток і функції зумовлені низкою національних, політичних, економічних та інших факторів. Найбільший вплив мають економічні та політичні фактори.

При дослідженні проблеми місцевих бюджетів їх треба розглядати у двох аспектах. По-перше, як організаційну форму мобілізації частини фінансових ресурсів у розпорядження місцевих органів самоврядування. По-друге, як систему фінансових відносин, що складаються між:

місцевими бюджетами й господарськими структурами, що функціонують на цій території;

бюджетами й населенням цієї території;

бюджетами різних рівнів із перерозподілу фінансових ресурсів;

місцевими і державним бюджетами.

До місцевих належать обласні, районні, міські, селищні та сільські бюджети (рис.8.1).

Мінімальні розміри місцевих бюджетів визначаються на основі нормативів бюджетної забезпеченості на одного мешканця з урахуванням економічного, соціального, природного стану відповідних територій, виходячи з рівня мінімальних соціальних потреб, установлених законодавством.

Місцевий бюджет може складатися із *загального й спеціального фондів*.

Загальний фонд включає надходження з поточного або реєстраційного рахунку фінансового органу на поточний або реєстраційний рахунок установи платіжним дорученням, в якому вказуються суми засобів, виділених на видатки установи в розрізі кодів економічної класифікації.

Рис. 8.1 – Система місцевих бюджетів України

Спеціальний фонд має формуватися з конкретно визначених надходжень і використовуватися на фінансування конкретно визначених цілей.

Проте, місцевий бюджет - це тільки частина фінансових ресурсів, необхідних для фінансування всіх функцій і завдань, які виконують органи місцевого самоврядування.

Місцевий бюджет поділяється на поточний (адміністративний) бюджет і бюджет розвитку (капітальний або інвестиційний).

Фінансовою основою місцевого самоврядування є доходи місцевих бюджетів. Держава бере участь у формуванні доходів бюджетів місцевого самоврядування, фінансово підтримує місцеве самоврядування.

Наявність видатків є причиною утворення доходів. Доходи місцевих органів влади можна класифікувати за їхніми джерелами та за економічною природою.

За джерелами доходи місцевих органів влади поділяють на податкові доходи, неподаткові доходи (платежі, доходи від майна, що належить місцевій владі та від господарської діяльності підприємств комунальної власності, залучені місцевими органами влади на ринку позичкового капіталу), а також трансферти від центральної влади та органів влади вищого територіального рівня.

За економічною природою доходи місцевих органів влади поділяють на власні, закріплені і регульовані.

Власні доходи - це доходи, що мобілізуються місцевою владою самостійно на основі власних рішень і за рахунок джерел, визначених місцевими органами влади. До власних доходів належать місцеві податки і збори, доходи від майна, що належить місцевій владі, та від господарської діяльності комунальних підприємств, комунальні платежі, а також доходи за рахунок комунальних кредитів та позик.

Перелік закріплених доходів визначено законодавством про місцеве самоврядування та про бюджетну систему.

Закріплені доходи - це одна з форм доходів, переданих місцевим органам влади на стабільній, довгостроковій основі.

Регульовані доходи - це також одна з форм доходів, що передаються центральною владою місцевим органам влади або з бюджетів територій вищого адміністративного рівня до бюджетів територій нижчого адміністративного рівня. Порядок передачі та розміри регульованих доходів в Україні щороку встановлюються в законі про державний бюджет, а

також їх визначено Законом "Про бюджетну систему" в редакції 1995 р. Порядок регулювання доходів місцевих бюджетів визначається також рішеннями органів влади вищого територіального рівня щодо органів влади нижчого територіального рівня.

Власні та закріплені доходи є основою самостійності місцевих бюджетів.

У дохідній частині місцевого бюджету окремо виділяють доходи, необхідні для виконання власних повноважень, і доходи, необхідні для виконання делегованих законом повноважень органів виконавчої влади.

Структура доходів місцевих бюджетів: міжбюджетні трансферти, власні доходи, закріплені законодавством на довгостроковій основі, та регулюючі доходи.

Згідно зі статтею 143 Конституції України встановлено, що власних доходів в обласних і районних бюджетах немає, а є в основному закріплені або залучені, якщо фінансується спільна програма. До цих бюджетів не включають як закріплені доходи надходження від комунальної власності.

Міжбюджетні трансферти - кошти, які безоплатно і безповоротно передаються з одного бюджету до іншого. Основними формами надання міжбюджетних трансфертів за Бюджетним кодексом є дотація вирівнювання та субвенції.

Дотація вирівнювання (субсидія) - міжбюджетний трансферт на вирівнювання дохідної спроможності відповідного бюджету.

Субвенція - цільовий міжбюджетний трансферт, призначений на певну мету в порядку, визначеному тим органом, який її надав.

Обсяг міжбюджетних трансфертів затверджує Верховна Рада України в законі про Державний бюджет України на відповідний рік.

Види бюджетів місцевого самоврядування	Податок на доходи фізичних осіб, %		
	Бюджети сіл, їх об'єднань, селищ, міст районного значення	25 % до кошику доходів бюджету місцевого самоврядування	50 % до районного бюджету
Бюджети міст республіканського (АРК) та обласного значення	75 % до кошику доходів бюджету місцевого самоврядування		25 % до бюджету АРК або обласного бюджету
Бюджет міста Києва	50 % до кошику доходів бюджету місцевого самоврядування	50 % до державного бюджету	
Бюджет міста Севастополя	100 % до кошику доходів бюджету місцевого самоврядування		

Рис. 8.2 – Розподіл надходжень податку на доходи фізичних осіб за видами бюджетів місцевого самоврядування

Місцеві позики - операції, пов'язані з отриманням коштів на умовах повернення, платності та строковості, в результаті яких з'являються зобов'язання перед бюджетом, і операції, пов'язані з поверненням цих коштів до бюджету.

Позики до місцевих бюджетів можуть здійснюватися лише до бюджету розвитку або для покриття тимчасових касових розривів під час виконання загального фонду місцевого бюджету протягом бюджетного року.

Тимчасовий касовий розрив - незбіг у часі фінансування видатків з надходженням доходів.

Місцеві позики виникають у таких випадках:

- позики з бюджетів вищого рівня;
- позики в комерційних банках;
- бюджетні гарантії під позики комерційних структур, У тому числі на потребу бюджетної сфери (будівництво шкіл, лікарень тощо);
- випуск муніципальних позик.

Дуже часто такі позики перетворюються в непрямую форму дотації місцевих бюджетів, оскільки можуть бути пролонговані або взагалі списані.

Головним елементом фінансів місцевих органів влади є видатки. Видатки є точним відображенням функцій та завдань, що покладаються на місцеву владу. Видатки місцевих бюджетів - це економічні відносини, які виникають у зв'язку з фінансуванням власних і делегованих повноважень місцевих органів влади.

Видатки місцевих органів влади залежно від їхніх завдань у більшості країн поділяють на декілька функціональних видів: обов'язкові, факультативні та на фінансування делегованих повноважень. *Обов'язкові видатки* - видатки, спрямовані на виконання обов'язкових завдань, які покладаються на органи місцевої влади з метою забезпечення певних стандартів послуг у масштабах всієї країни, а також видатки, пов'язані з їхніми борговими зобов'язаннями за кредитами та позиками.

Факультативні видатки - це видатки, що здійснюються для реалізації завдань у межах власної компетенції, а також, так званих, добровільних та факультативних обов'язків. Ще один вид видатків - видатки для реалізації делегованих (доручених) центральною владою завдань.

Крім функціонального поділу, є поділ видатків відповідно до їхнього економічного призначення: поточні, або адміністративні, і капітальні, або інвестиційні.

Поточний бюджет використовується для виконання як власних, так і делегованих повноважень.

Кошти поточного бюджету спрямовують на фінансування установ і закладів виробничої і соціальної інфраструктури, що утримуються за рахунок бюджетних асигнувань, а також на фінансування заходів щодо соціального захисту населення.

Кошти бюджету розвитку спрямовують на реалізацію програм соціально-економічного розвитку відповідної території, пов'язаних зі здійсненням інвестиційної та інноваційної діяльності, а також на фінансування субвенцій та інших видатків, пов'язаних з розширенням відтворенням.

Поділ місцевих бюджетів на поточний бюджет і бюджет розвитку визначає порядок фінансування за умов наявності дефіциту бюджету у зв'язку з недовиконанням доходів бюджету. У такому разі у першу чергу фінансують видатки, включені в поточний бюджет.

Головна мета створення бюджету розвитку - фінансування програм соціально-економічного розвитку відповідної території, пов'язаних з розширенням відтворенням.

Надходження до бюджету розвитку місцевих бюджетів включають:

- 1) кошти від відчуження майна, яке перебуває у комунальній власності, в тому числі від продажу земельних ділянок несільськогосподарського призначення;
- 2) надходження дивідендів, нарахованих на акції (частки, паї) господарських товариств, що є у власності відповідної територіальної громади;
- 3) кошти, які передаються з іншої частини місцевого бюджету за рішенням відповідної ради;
- 4) запозичення, здійснені у порядку, визначеному Бюджетним кодексом та іншими законами України;
- 5) субвенції з інших бюджетів на виконання інвестиційних проектів.

До витрат бюджету розвитку місцевих бюджетів належать:

- погашення основної суми боргу відповідно АРК та місцевого самоврядування;

капітальні вкладення;

внески органів влади АРК та органів місцевого самоврядування у статутні фонди суб'єктів підприємницької діяльності.

У бюджетній системі України обов'язково виникають взаємовідносини між різними бюджетами, яким притаманні великі за обсягами зустрічні потоки бюджетних коштів. Підставою для міжбюджетних відносин є визначені законодавством держави: розподіл повноважень між державною виконавчою владою та органами місцевого самоврядування; гарантія з боку держави щодо фінансування повноважень, наданих органам місцевого самоврядування; розмежування доходів і видатків між ланками бюджетної системи; підтримка "бідних" у фінансовому розумінні територій і відповідних бюджетів; вилучення коштів у відносно "багатих" у фінансовому розумінні територій і відповідних бюджетів; різні форми взаємовідносин, що виникають у процесі виконання бюджетів (векселі, взаємозаліки, бюджетні позики тощо).

Центральне місце в управлінні фінансами в Україні посідає Міністерство фінансів. Саме на нього покладене завдання загального керівництва всією фінансовою системою країни.

Міністерство фінансів України має розгалужену регіональну систему: Міністерство фінансів АРК і області та міські (міст Києва та Севастополя) фінансові управління; районні та міські (міст республіканського та обласного підпорядкування) фінансові відділи (рис. 9.2).

Розмежування повноважень і функцій між органами Міністерства фінансів здійснюється за регіональним принципом. Так, Міністерство фінансів АРК складає і виконує республіканський бюджет, обласні фінансові управління – обласні бюджети, районні й міські фінансові відділи – районні й міські бюджети.

Крім того, місцеві фінансові органи виконують такі функції: забезпечують втілення в життя державної фінансової політики; аналізують показники розвитку економіки відповідного району та галузей народного господарства; сприяють збільшенню доходів бюджету; розробляють проекти зведених балансів фінансових ресурсів для відповідних територій; координують діяльність учасників бюджетного процесу з питань виконання бюджету; ведуть облік і складають звіти про виконання бюджету; готують інформаційні матеріали, доповіді органам місцевої влади про хід і підсумки виконання бюджету; вирішують питання про відстрочення платежів; вносять пропозиції про надання пільг з податків і платежів до бюджетів відповідних рівнів за висновками податкових інспекцій.

Державна контрольно-ревізійна служба спеціалізується на здійсненні фінансового контролю. По-перше, вона здійснює ревізії фінансових органів з питань складання і виконання бюджету. По-друге, вона є органом державного контролю за ефективним і цільовим використанням бюджетних асигнувань безпосередньо у розпорядників бюджетних коштів. По-третє, контрольно-ревізійна служба проводить ревізії фінансово-господарської діяльності підприємств і організацій державного сектору. Контрольно-ревізійна служба має регіональну структуру, аналогічну структурі Міністерства фінансів.

Державне казначейство створене з метою забезпечення повного і своєчасного виконання державного бюджету. Казначейство має таку саму регіональну структуру, як і Міністерство фінансів.

Державна податкова адміністрація організовує справляння податків та контроль за дотриманням податкового законодавства.

Органи місцевого самоврядування можуть утворювати цільові (в тому числі валютні) фонди. Ці фонди включають у спеціальний фонд місцевих бюджетів.

Джерелами формування цільових фондів місцевих бюджетів є:

- залучення коштів населення - добровільні внески і пожертвування для проведення соціально-культурних заходів або будівництва шкіл, лікарень тощо;
- доходи від місцевих позик, грошово-речових лотерей та аукціонів;
- відрахування за твердо встановленими нормативами із загальнодержавних цільових фондів.

8.3. Збалансування місцевих бюджетів

Стан формування і використання місцевих бюджетів істотно залежить від вирішення проблем збалансованості бюджетів, котрі є наслідком невирішених питань у галузі фіскального федералізму. У цьому напрямку Бюджетним кодексом України передбачене удосконалення системи збалансованості місцевих бюджетів, що включає дві складові.

Перша стосується збалансування доходів, що передбачає розподіл надлишкових доходів бюджетів територій з вищою за середню податкозабезпеченістю між територіями з нижчою за середню податкозабезпеченістю. Причому трансфертні платежі надаються територіям із чітко визначеними напрямками їх витрачання, що буде забезпечувати цільове використання коштів.

Друга складова збалансування бюджетів стосується видаткової частини. Дуже важливим при збалансуванні видатків місцевих бюджетів є врахування структурних видатків територій. Наприклад, якщо на певній території проживає велика кількість престарілих людей або інвалідів, котрим необхідно надавати додаткову допомогу, то у таких випадках при визначенні сум офіційних трансфертів враховуються виплати населенню такої категорії. Крім того, у великих містах соціальні видатки також більші. Проте на територіях сільської місцевості виникає проблема більших видатків, пов'язаних із транспортуванням. Важливе значення при розрахунках структурних видатків мають також і видатки, пов'язані з кліматичними умовами території, історією її розвитку, її статусом тощо. Все це береться до уваги при збалансуванні видатків бюджетів.

Інший шлях - це запровадження владою того територіального рівня, де виник вертикальний фіскальний дисбаланс додаткових податків. Ще один шлях - передання центральною владою частини своїх податків територіальному рівню влади, що має такий дисбаланс.

Вертикальних фіскальних дисбалансів можна позбутися і за рахунок надання центральною владою грантів, субсидій та інших трансфертів.

На відміну від вертикальних фіскальних дисбалансів горизонтальні фіскальні дисбаланси пов'язані з різними фінансовими можливостями органів влади одного територіального рівня. Горизонтальний фіскальний дисбаланс - це невідповідність між обсягами фінансових ресурсів однієї або кількох територіальних одиниць одного рівня й обсягами завдань, котрі на них покладаються і забезпечуються іншими територіальними одиницями цього рівня.

Фінансове вирівнювання - це процес усунення вертикальних і горизонтальних дисбалансів. У процесі фінансового вирівнювання здійснюються заходи щодо перерозподілу фінансових ресурсів як між ланками системи бюджетів по вертикалі, так і між "бідними" й "багатими" територіями - по горизонталі. Мета фінансового вирівнювання - перерозподіл фінансових ресурсів на користь тих владних рівнів, котрі мають вертикальні й горизонтальні фіскальні дисбаланси з метою їх усунення.

Проблеми фінансового вирівнювання в усіх зарубіжних країнах викликають гострі політичні дискусії. І це зрозуміло, адже йдеться про те, що одні території мають бути фінансовими донорами інших. Практика зарубіжних країн засвідчує: території з потужнішою податковою базою обстоюють свої права та переваги у формуванні дохідної частини своїх бюджетів. І навпаки, "бідні" території апелюють до центральної влади з вимогами збільшення обсягів фінансової допомоги. Ось чому майже в усіх розвинутих зарубіжних країнах встановлено чіткі законодавчі норми фінансового вирівнювання й обов'язки "багатих" територій з надання частини своїх ресурсів для цих потреб.

Оскільки не всі місцеві бюджети самодостатні, тобто спроможні самостійно фінансувати делеговані їм державою повноваження, приміром, забезпечити встановлені стандарти медичних чи освітніх послуг, Бюджетним кодексом України встановлена система трансфертів із держбюджету місцевим бюджетам, які визначаються на основі математично-розрахункової формули. Ця формула враховує основні відмінності між місцевостями в їх бюджетній спроможності.

Розв'язання цих та інших фінансових проблем сприятиме стабілізації економічного розвитку адміністративних територій і зміцненню фінансової бази місцевих бюджетів.

8.4. Бюджетний федералізм і фінансове вирівнювання

В складі факторів, що визначають побудову бюджетної системи країни, слід виділити форми державного устрою: *унітарна або федеративна*.

Бюджетний унітаризм – це така форма внутрішніх міжурядових фінансових відносин, основні принципи організації яких визначаються центральною владою.

Місцевій та регіональній владі при цьому, як правило, відводиться досить пасивна роль.

Для характеристики багаторівневої системи органів публічної влади, в якій кожний рівень забезпечений власним бюджетом і діє в межах закріплених за ним бюджетних повноважень, використовують термін «федералізм». Цей термін використовується для характеристики відносин в федеративних державах, але останнім часом він застосовується і в відношенні країн, які не являються федераціями за конституцією.

Щоб зрозуміти сутність федералізму, необхідно розкрити його ідейно-теоретичні основи.

Принципами федералізму є:

- цілісність державного суверенітету держави і відсутність такого в її складових;
- єдність економічної та соціальної систем держави;
- єдність системи державних органів влади;
- територіальний підхід до побудови держави.

У багатьох унітарних країнах у сфері внутрішніх міжурядових фінансових відносин активно почали застосовувати окремі принципи бюджетного федералізму. Це стосується розмежування між різними рівнями влади видатків та компетенції щодо здійснення їх. Центральною владою широко почав використовуватися механізм консультацій з місцевою та регіональною владами через відповідні асоціації. Розширилась фіскальна автономія місцевої та регіональної влади. Таким чином, економічна й фінансова децентралізація, нині характерна для більшості зарубіжних унітарних країн, привела до формування нового *змішаного типу* внутрішніх міжурядових фінансових відносин, що поєднують у собі принципи як бюджетного унітаризму, так і бюджетного федералізму.

Бюджетний федералізм – це не тільки форма внутрішніх міжурядових фінансових відносин, а й певна філософія організації політичних стосунків між різними рівнями влади. Бюджетний федералізм як концепцію покладено в основу міжурядових фінансових відносин у країнах із федеративним державним устроєм.

Бюджетний федералізм представлений такою організацією бюджетних відносин, котра дозволяє в умовах самостійності і автономії кожного бюджету забезпечувати на території всієї країни її населенню рівний і гарантований державою перелік суспільних послуг (безпека, соціальний захист, освіта та інше), а для цього:

- органічно поєднувати фіскальні інтереси держави з інтересами її суб'єктів;
- розрізняти бюджетні повноваження, бюджетні видатки і доходи;
- розподіляти і перерозподіляти бюджетні ресурси між державним бюджетом і бюджетами місцевих органів влади;
- вирівнюючи бюджетну забезпеченість територій, що опинились в різних соціально-економічних, географічних, кліматичних та інших умовах.

Кожна федеративна держава має індивідуальну, властиву тільки їй модель бюджетного федералізму, що сформувалася в певних історичних та політичних умовах.

Можна виділити дві основні групи моделей бюджетного федералізму – *децентралізовані та кооперативні*.

Децентралізовані моделі бюджетного федералізму характеризуються значною фіскальною автономією регіональних та місцевих влад, слабкістю зв'язків між різними рівнями влади, порівняно обмеженим співробітництвом.

Для цих моделей характерною ознакою є те, що центральна влада фактично не займається проблемами фінансового вирівнювання, мало уваги звертає на фіскальні дисбаланси в розвитку окремих територій. Таким чином, місцева влада при такій моделі має покладатися передусім на власні сили. Така модель бюджетного федералізму характерна, насамперед, для США.

Кооперативні моделі бюджетного федералізму, навпаки, характеризуються тісною співпрацею різних рівнів влади, активною політикою центральної влади з подоланням фіскальних дисбалансів на різних рівнях управління та фінансового вирівнювання. При таких моделях бюджетного федералізму центральна влада активно турбується про забезпечення єдиних стандартів громадських послуг у межах усієї території країни. Кооперативні моделі бюджетного федералізму характерні для більшості федеративних європейських держав, зокрема для ФРН, Австрії.

Дати відповідь на запитання, що ж краще: бюджетна централізація чи децентралізація, покликана *теорія фіскального федералізму*. Фіскальний федералізм є одним з головних об'єктів дослідження економіки державного сектору, що відображає складну схему взаємовідносин між бюджетами різних рівнів.

За політичним устроєм *Україна* згідно зі ст. 2 Конституції України є *унітарною державою* – цілісною сукупністю адміністративно-територіальних утворень з єдиною в її національних межах системою права.

Одночасно згідно із ст. 140 Конституції України громадам адміністративно-територіальних утворень надано право самостійно вирішувати питання місцевого значення (в межах Конституції і законів України), створюючи місцеве самоврядування. Зазначене зумовлює необхідність відповідного розмежування повноважень між державою, Автономною Республікою Крим і територіальними громадами та забезпечення їх виконання бюджетними фінансовими ресурсами в обсязі, передбаченому Конституцією України та її законами.

Бюджетним Кодексом не передбачено виділення окремих рівнів бюджету в частині їх ієрархічної підпорядкованості: всі бюджети самостійні у виконанні своїх функцій в межах, визначених законодавством повноважень.

Бюджетна унітарність полягає у такому:

1) розмежування повноважень між органами державної та місцевої влади, які забезпечують здійснення видатків із державного бюджету, місцевих бюджетів (Автономної Республіки Крим, областей, районів, районів у містах) та бюджетів місцевого самоврядування (територіальних громад сіл, їх об'єднань, селищ, міст Автономної Республіки Крим та областей) щодо прийняття ними управлінських рішень у межах їх фіксованої компетенції і надання громадянам гарантованих послуг на основі бюджетних процесів функціональної системи державного, місцевих бюджетів та бюджетів місцевого самоврядування;

2) збалансування бюджетів між доходами і видатками. Видатки бюджетів визначаються на основі формульної обґрунтованості потреб коштів, необхідних для виконання визначених законодавством функцій у повному обсязі. Доходи бюджетів визначаються спроможністю їх дохідної бази.

Проте дохідність бюджетів не однакова, що зумовлено такими об'єктивними причинами:

- різноманітністю природно-кліматичних умов;
- різним екологічним станом територій;
- особливостями розташування населених пунктів, зокрема адміністративних центрів;
- насиченістю шляхами сполучення;
- кількістю населення, його віковим складом;

- економічним розвитком господарства та його спеціалізацією;
- станом соціальної та побутової інфраструктури тощо.

Вплив цих та багатьох інших факторів визначає різну вартість послуг, які надають місцеві органи в розрізі адміністративно-територіальних одиниць; різний податковий потенціал, який безпосередньо впливає на формування дохідної бази місцевих бюджетів; неоднакову потребу в коштах, що спрямовуються на підтримку соціально незахищених верств населення, утримання об'єктів соціально-культурної сфери тощо.

Унітарність же бюджетів дозволяє забезпечувати вирівнювання наповнюваності доходами усіх бюджетів країни. Це здійснюється системою відносин, передбачених Бюджетним кодексом – відносин між державою, Автономною Республікою Крим та територіальними громадами щодо забезпечення відповідних бюджетів фінансовими ресурсами, – для виконання ними визначених їм функцій.

Існуючі диспропорції між різними бюджетами та їх розбалансування усуваються внаслідок унітарності бюджетної системи України, засобами механізму бюджетного вирівнювання ступеня фінансової забезпеченості шляхом бюджетного регулювання.

Збалансування неповністю забезпечених власними доходами бюджетів досягається шляхом надання їм додаткових коштів, одержаних від державних зборів у більш розвинених територіях, що передаються іншим бюджетам у вигляді трансфертів. Цим досягається вирівнювання ступеня фінансової забезпеченості всіх бюджетів. Загалом бюджетне регулювання становить систему взаємопов'язаних методів, способів, правових норм формування, розподілу, перерозподілу бюджетних ресурсів країни для збалансування інтересів суспільства і громадян у процесі економічного та соціального розвитку.

Контрольні питання:

1. Дайте визначення місцевим фінансам.
2. Охарактеризуйте систему місцевих бюджетів в Україні.
3. Назвіть структурні елементи місцевих фінансів.
4. Назвіть функції місцевих фінансів та охарактеризуйте їх.
5. Дайте визначення місцевим бюджетам.
6. На основі яких параметрів визначається мінімальний розмір місцевих бюджетів?
7. Охарактеризуйте структуру доходів місцевих бюджетів.
8. Яке призначення видатків місцевих бюджетів?
9. Розкрийте сутність та форми регулювання міжбюджетних відносин.

Тема 9. Соціальні позабюджетні фонди

- 9.1. Загальна характеристика державних цільових фондів
- 9.2. Особливості формування та сутність фонду соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань
- 9.3. Сутність та значення фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття
- 9.4. Загальна характеристика фонду соціального страхування з тимчасової втрати працездатності
- 9.5. Особливості формування фонду Пенсійного страхування

Рекомендована література: [1,3,5,9,31,33,39,44,47,50]

Основні терміни і поняття: державні цільові фонди; позабюджетні фонди; Пенсійний фонд України; Фонд соціального страхування з тимчасової втрати працездатності; Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття; Фонд соціального страхування від нещасних випадків; недержавні пенсійні фонди.

9.1. Загальна характеристика державних цільових фондів

Основним централізованим фондом фінансових ресурсів держави, як відомо, виступає бюджет. Кошти бюджету є знеособленими і забезпечують реалізацію її функцій. Однак, у держави можуть бути певні потреби, що мають особливе значення і тому повинні мати відповідне гарантоване фінансове забезпечення. З цією метою держава створює фонди цільового призначення.

За своєю економічною сутністю *державні цільові фонди* - це грошові відносини з приводу розподілу та перерозподілу вартості суспільного продукту та частини національного багатства, пов'язаних з формуванням фінансових ресурсів в розпорядженні держави та використанням державних коштів для забезпечення розширеного відтворення, задоволення соціально-культурних потреб суспільства, матеріального стимулювання членів суспільства щодо пенсійного, соціального захисту населення, розвитку науково-технічного потенціалу держави.

Основне призначення державних цільових фондів полягає у:

- забезпеченні соціального захисту населення шляхом виплати субсидій, пенсій, фінансування соціальної інфраструктури;
- сприяння економічному піднесенню держави через фінансування, субсидування, кредитування вітчизняних підприємств;
- фінансування природоохоронних заходів;
- надання позик, кредитів.

Джерелами формування доходів державних цільових фондів є:

- бюджетне фінансування;
- обов'язкові відрахування юридичних та фізичних осіб;
- доходи від інвестування власних коштів;
- добровільні внески, спонсорська допомога;
- інші джерела.

Державні цільові фонди поділяють на *цільові бюджетні фонди* (фонди, що входять до складу державного бюджету) і *державні позабюджетні фонди* (фонди, що не входять до складу державного бюджету).

Деякі державні цільові фонди можуть бути інвесторами і учасниками фінансового ринку у зв'язку з тим, що, по-перше, нерідко використання грошових коштів не збігається у часі з їх надходженням, а по-друге, доходи від інвестицій є додатковим джерелом фінансування витрат відповідного фонду.

Залежно від цільового призначення державні фонди поділяються на:

- економічні;
- соціальні.

Відповідно до рівня управління державні фонди поділяються на:

- державні;
- регіональні.

За характером утворення державні цільові фонди поділяються на:

- цільові бюджетні (фонди що входять до складу державного бюджету);
- державні позабюджетні фонди (фонди, що не входять до складу державного бюджету).

За терміном існування державні цільові фонди поділяються на дві групи. Першу становлять постійні фонди, створення яких пов'язане з виділенням окремих функцій держави. Це окремо створені спеціальні фонди для гарантованого забезпечення соціального

страхування. Другу групу становлять тимчасові фонди, які формуються з метою прискореного вирішення актуальних проблем. Вони створюються у разі конкретної необхідності й після вирішення проблеми закриваються.

Реформування системи фінансів України на початку 90-х років призвело до появи нової ланки загальнодержавної системи фінансів - позабюджетних фондів. Особливе значення серед них мають соціальні позабюджетні фонди (Пенсійний фонд України, Фонд соціального страхування України з тимчасової втрати працездатності, Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття, Фонд соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань).

Специфікою позабюджетних фондів є чітке закріплення дохідних джерел і, як правило, суворе цільове їх використання. Джерелами формування позабюджетних фондів є: спеціальні податки і збори, асигнування із державного і місцевих бюджетів, спеціальні позики, добровільні надходження. Надходження можуть формуватися також від капіталізації частини тимчасово вільних коштів позабюджетних фондів (як, наприклад, покупка цінних паперів, інвестування тощо).

В управлінні та контролі за коштами бюджетних та позабюджетних фондів є певні відмінності:

по-перше, використання коштів бюджетними фондами регламентується законодавством та органами влади, а використання коштів позабюджетних фондів - законодавством та виконавчими дирекціями фондів, при цьому є реальна можливість використання коштів в оперативному режимі;

по-друге, контроль за діяльністю і використанням коштів бюджетних фондів здійснює Верховна Рада України, а позабюджетні фонди не підлягають контролю з боку законодавчих органів. Контроль здійснюється податковими інспекціями, фінансовими відділами і виконавчими дирекціями фондів.

До загальнодержавних позабюджетних фондів відносяться:

- Пенсійний фонд України;
- Фонд соціального страхування з тимчасової втрати працездатності;
- Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття;
- Фонд соціального страхування від нещасних випадків.

Порядок нарахування та сплати внесків до вищеперерахованих фондів регламентується Законом України «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування», який уповноважує Пенсійний фонд України:

- вести облік платників єдиного внеску,
- забезпечувати збір та ведення обліку страхових коштів,
- контролювати повноту та своєчасність їх сплати,
- вести Державний реєстр загальнообов'язкового державного соціального страхування
- виконувати інші функції, передбачені законом.

Єдиний внесок, який роботодавець нараховує на фонд оплати праці найманих працівників залежить від класу професійного ризику виробництва, до яких віднесено платників єдиного внеску, з урахуванням видів їх економічної діяльності. Оскільки класів ризику 67, то й розмірів соціального внеску стільки ж, але у кожного класу свій – починаючи з 36,76 % (1 клас) і закінчуючи 49,7 % (67 клас).

Для бюджетних установ єдиний внесок встановлюється у розмірі 36,3 % визначеної бази нарахування. Сума єдиного внеску розподіляється за видами загальнообов'язкового державного соціального страхування пропорційно до сум єдиного внеску (у відсотках), які наведені у ст. 8 Закону України «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування».

Кошти державних цільових фондів обслуговуються органами Державної казначейської служби України.

9.2. Особливості формування та сутність фонду соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань

Фонд соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань України створений і працює для захисту людини праці, її здоров'я і благополуччя в житті.

Вивчення матеріалів розвитку системи соціального страхування в Україні свідчить, що першим законом, який поклав початок формуванню елементів соціального страхування на території нинішньої України був Закон Російської Думи від 2 червня 1903р. “Про винагороду потерпілих внаслідок нещасних випадків робітників та службовців, а рівно членів їх сімейств на підприємствах фабрично-заводської, гірничої і гірничозаводської промисловості”. Цей Закон поширювався на робітників та службовців приватних підприємств.

Перехід України у 90-х роках минулого століття до ринкових відносин при одночасному функціонуванні застарілої системи соціального забезпечення, коли власник підприємства повинен був відшкодувати шкоду нанесену здоров'ю працівника під час виконання ним професійних обов'язків, а також закриття великої кількості підприємств призвели до зростання заборгованості перед потерпілими на виробництві, безробітними, пенсіонерами.

Перед новою незалежною державою Україна постало нелегке завдання, здійснити реформування системи соціального забезпечення замінивши її на систему соціального страхування.

Система загальнообов'язкового державного соціального страхування, яка створена в Україні базується на вимогах Європейського кодексу соціального забезпечення (1964р.) та рекомендаціях Міжнародної організації праці № 67 (1944 р.).

Базовий Закон визначив три головних завдання Фонду:

проведення профілактичних заходів, спрямованих на усунення шкідливих і небезпечних виробничих факторів, запобігання нещасним випадкам на виробництві, професійним захворюванням.

відновлення здоров'я та працездатності потерпілих на виробництві від нещасних випадків або професійних захворювань.

відшкодування матеріальної та моральної шкоди застрахованим і членам їх сімей.

Страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання є єдиним видом загальнообов'язкового державного соціального страхування, що не передбачає сплати страхових внесків найманими працівниками. Кошти Фонду формуються виключно за рахунок страхових внесків роботодавців.

Фінансування Фонду соціального страхування від нещасних випадків здійснюється за рахунок:

- внесків роботодавців;
- прибутку від розміщення тимчасово вільних коштів Фонду на депозитних рахунках;
- штрафних санкцій за порушення законодавства з безпеки праці;
- добровільних внесків;
- інших надходжень.

Використовуються кошти Фонду соціального страхування від нещасних випадків на:

- виплату пенсії по інвалідності;
- виплату пенсії у зв'язку з втратою годувальника;
- виплати втраченого заробітку;
- виплати одноразової допомоги потерпілому і членам сім'ї потерпілого;
- фінансування витрат на медичну і соціальну допомогу потерпілим.

9.3. Сутність та значення фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття

Кошти Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття використовуються на виплату матеріального забезпечення та надання послуг.

Види матеріального забезпечення:

- допомога по безробіттю, у тому числі одноразова її виплата для організації безробітним підприємницької діяльності;
- матеріальна допомога у період професійної підготовки, перепідготовки або підвищення кваліфікації безробітного;
- допомога на поховання у разі смерті безробітного або особи, яка перебувала на його утриманні.

Види соціальних послуг:

- професійна підготовка або перепідготовка, підвищення кваліфікації та профорієнтація;
- пошук належної роботи та сприяння у працевлаштуванні, у тому числі шляхом надання роботодавцю дотації на створення додаткових робочих місць для працевлаштування безробітних та фінансування організації оплачуваних громадських робіт для безробітних;
- інформаційні та консультаційні послуги, пов'язані з працевлаштуванням.

Впровадження загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття розширило активну політику на ринку праці. Програми активних заходів реалізовувались в значних обсягах та за різними напрямками, що сприяло закріпленню позитивних тенденцій на ринку праці, зокрема збільшенню зайнятості та зменшенню безробіття. Серед цих програм особливого поширення набули інформаційні та профорієнтаційні послуги, створення банку вакансій та пошук належної роботи в автоматизованому режимі.

9.4. Загальна характеристика фонду соціального страхування з тимчасової втрати працездатності

Фонд соціального страхування з тимчасової втрати працездатності (далі - Фонд) створений відповідно до Закону України "Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням та похованням" і є правонаступником Фонду соціального страхування України.

Фонд є юридичною особою, має печатку із зображенням Державного Герба України та своїм найменуванням, а також символіку, що затверджена правлінням Фонду.

У своїй діяльності Фонд керується Конституцією України, Основами законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування, Законом України "Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням та похованням", Кодексом законів про працю України, іншими законодавчими та нормативно-правовими актами, а також Статутом Фонду.

Фонд є органом, який здійснює керівництво та управління загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням та похованням, проводить збір і акумуляцію страхових внесків та інших коштів, призначених для фінансування матеріального забезпечення та соціальних послуг, види яких передбачені Законом України "Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням та похованням", та забезпечує їх надання, а також здійснює контроль за використанням цих коштів. Фонд є некомерційною

самоврядною організацією і належить до цільових позабюджетних страхових фондів. Держава є гарантом надання матеріального забезпечення та соціальних послуг застрахованим особам Фонду, стабільної діяльності Фонду.

За загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням та похованням, Фондом надаються такі види матеріального забезпечення та соціальних послуг:

- допомога по тимчасовій непрацездатності (включаючи догляд за хворою дитиною);
- допомога по вагітності та пологах;
- допомога на поховання (крім поховання пенсіонерів, безробітних та осіб, які померли від нещасного випадку на виробництві);
- забезпечення оздоровчих заходів (оплата путівок на санаторно-курортне лікування застрахованим особам та членам їх сімей, часткове фінансування санаторіїв-профілакторіїв підприємств, установ, організацій, утримання дитячо-юнацьких спортивних шкіл, дитячих оздоровчих таборів і позашкільного обслуговування).

Управління Фондом здійснюється на паритетній основі представниками від держави, застрахованих осіб і роботодавців.

9.5. Особливості формування фонду Пенсійного страхування

Пенсійний фонд є центральним органом державної виконавчої влади. Фонд як самостійна фінансово-банківська система діє в Україні з 1992 року. Він був створений на базі республіканського відділення колишнього Пенсійного Фонду СРСР. З 1995 року бюджет Пенсійного Фонду щорічно затверджується Кабінетом Міністрів України і не входить у Державний бюджет країни. На 2004 рік бюджет Пенсійного Фонду склав 31,5 млрд. грн. При цьому збір на обов'язкове державне пенсійне страхування з підприємств, установ і організацій визначений у сумі близько 22,8 млрд. грн. Майже 1,5 млрд. грн. надійде від збору на пенсійне страхування з фізичних осіб.

Згідно зі статтею 58 Закону України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" Пенсійний фонд є органом, який здійснює керівництво та управління солідарною системою, проводить збір, акумуляцію та облік страхових внесків, призначає пенсії та підготує документи для її виплати, забезпечує своєчасне і в повному обсязі фінансування та виплату пенсій, допомоги на поховання, здійснює контроль за цільовим використанням коштів Пенсійного фонду, вирішує питання, пов'язані з веденням обліку пенсійних активів застрахованих осіб на накопичувальних пенсійних рахунках, здійснює адміністративне управління Накопичувальним фондом та інші функції, передбачені Законом і статутом Пенсійного фонду.

Органами управління Пенсійного фонду є правління та виконавча дирекція Пенсійного фонду.

Відповідно до покладеного на нього завдань Пенсійний фонд України:

1. Організовує і контролює роботу органів Пенсійного фонду по забезпеченню дотримання вимог законодавства про державне страхування, що стосується пенсійного забезпечення, повному і своєчасному обліку платників і надходження зборів і платежів у Пенсійний фонд; перевіряє правильності призначення і виплати пенсій і допомоги; повному і своєчасному фінансуванню витрат на виплату державних пенсій.

2. Розробляє проект бюджету Пенсійного фонду і складає звіт про його використання.

3. Бере участь у підготовці пропозицій по удосконаленню законодавства про соціальне страхування, у тому числі про пенсійне забезпечення.

4. Видає в межах своєї компетенції положення, інструкції, роз'яснення, методичні рекомендації з питань обліку платників збору на обов'язкове державне пенсійне страхування, числення і сплати цих внесків, порядку використання й обліку коштів Пенсійного Фонду.

5. Взаємодіє в питаннях, що знаходяться в його компетенції, з міністерствами, відомствами, іншими органами державної виконавчої влади, об'єднаннями громадян, підприємствами, установами й організаціями і багато чого іншого.

6. Інші завдання згідно із Законом України “Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування”.

Для вирішення поставлених завдань управлінням здійснюються наступні заходи:

контроль і забезпечення підприємствами, установами, організаціями і громадянами вимог законодавства про державне загальнообов’язкове страхування;

планування надходжень і витрат коштів Фонду, забезпечує виконання бюджету Пенсійного фонду;

здійснення реєстрації і ведення обліку платників, забезпечення надходження збору й інших платежів у Пенсійний фонд;

контроль надходження збору й інших платежів у Фонд від підприємств, установ, організацій і громадян, збір у встановленому порядку відповідної звітності, проведення планових і позапланових перевірок фінансово-господарської діяльності платників із приводу правильності нарахування і сплати збору;

призначення і виплата пенсії;

здійснення повного і своєчасного фінансування витрат на виплату державних пенсій у місті, проведення перевірки цільового використання коштів Фонду;

здійснення введення автоматизованих робочих місць, автоматизованої обробки інформації тощо.

У 90-х роках ХХ століття через низький рівень оплати праці, виплату заробітної плати в натуральній формі та заборгованість з її виплати було значно звужено базу нарахування внесків. Практика списання заборгованостей зі сплати пенсійних внесків підривала фінансову базу пенсійної системи і провокувала серед роботодавців ухилення від сплати пенсійних внесків.

Суттєво послаблювали фінансову базу пенсійної системи низькі показники зайнятості населення та поширення практики надання пільг зі сплати пенсійних внесків.

З урахуванням цих чинників було вирішено проводити пенсійну реформу у трьох напрямках: реформування солідарної системи, створення обов’язкової накопичувальної системи і розвиток добровільної накопичувальної системи.

Для успішної реалізації пенсійної реформи необхідні спільні зусилля Верховної Ради і Кабінету Міністрів. Зроблені перші кроки, є перші позитивні здобутки на 39% підвищилась середня пенсія, зросли і надходження в Пенсійний фонд, відбувається прогнозована детінізація економіки, що дає оптимізму і впевненості у майбутньому нової пенсійної системи.

Отже, пенсійне страхування є важливою складовою соціальної політики держави, яка спрямована на задоволення потреб людей, підвищення їх добробуту, забезпечення соціальної справедливості, стабільності і злагоди в суспільстві.

Контрольні питання:

1. Дати коротку характеристику законодавчої бази функціонування державних цільових фондів.

2. Яке призначення Фонду соціального захисту інвалідів?

3. Які особливості формування цільових фондів у структурі державних і місцевих бюджетів?

4. Поясніть необхідність існування окремих державних позабюджетних фондів.

5. Які основні завдання Фонду загальнообов’язкового державного соціального страхування на випадок безробіття?

6. Назвіть джерела формування коштів Фонду соціального страхування з тимчасової втрати працездатності.

7. В яких випадках підприємства повинні перераховувати цільові кошти до Фонду соціального захисту інвалідів?

8. Які суб’єкти беруть участь у недержавному пенсійному страхуванні?

9. Охарактеризуйте специфіку діяльності благодійних фондів?

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 3

ДЕЦЕНТРАЛІЗОВАНІ ФІНАНСИ. ФІНАНСОВА ІНФРАСТРУКТУРА

Тема 10. Фінанси суб'єктів господарювання

План:

- 10.1. Сутність і функції фінансів підприємств
- 10.2. Організаційні основи функціонування фінансів підприємств
- 10.3. Фінансові ресурси підприємств, їх склад і джерела формування
- 10.4. Формування фінансових результатів суб'єктів господарювання

Рекомендована література: [6-11,17,19,24,31,48-50]

Основні терміни і поняття: суб'єкт господарювання, фінанси підприємств, фінансові ресурси, грошові фонди, господарське товариство, акціонерне товариство, товариство з обмеженою відповідальністю, фінансова діяльність, фінансовий механізм.

10.1. Сутність і функції фінансів підприємств

Фінанси підприємств як складова фінансової системи посідають визначне місце у структурі фінансових відносин суспільства. Вони функціонують у матеріальній і нематеріальній сферах виробництва, де створюються валовий внутрішній продукт - основне джерело фінансових ресурсів.

На макроекономічному рівні *фінанси підприємств* забезпечують формування фінансових ресурсів країни через бюджет і позабюджетні фонди.

Фінанси підприємств функціонують на мікрорівні, а тому мають і спільні риси, і певні відмінності від фінансів держави в цілому. Загальною ознакою фінансів підприємств є те, що вони виражають сукупність економічних відносин, пов'язаних з розподілом ВВП. *Специфічні ознаки фінансів підприємств* виражають економічні відносини, які характеризують первинний розподіл вартості ВВП, формування та використання грошових доходів і децентралізованих фондів. *Особливості фінансів підприємств* зумовлені їх функціонуванням у різних галузях економіки, різними організаційно-правовими формами господарювання.

Фінанси підприємств - це сукупність обмінно-розподільних відносин, що виникають на підприємстві у процесі формування, розміщення і використання фінансових ресурсів, здійснення витрат, отримання і розподілу доходів.

Господарська діяльність переважної більшості підприємств має комерційний характер і спрямована на досягнення соціально-економічних результатів та одержання прибутку. *Некомерційне господарювання* - це самостійна систематична господарська діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання, спрямована на досягнення економічних, соціальних та інших результатів, не пов'язана з одержанням прибутку. До некомерційних належать здебільшого добродійні, освітянські, медичні, наукові та інші організації невиробничої сфери економіки.

У процесі підприємницької діяльності підприємства вступають у господарські відносини зі своїми контрагентами: постачальниками і покупцями, партнерами по суспільній діяльності, об'єднаннями й асоціаціями, фінансово-кредитною системою, внаслідок яких виникають фінансові відносини, пов'язані з організацією виробництва і реалізацією продукції, формуванням фінансових ресурсів, здійсненням інвестиційної діяльності, податкових платежів у бюджет і цільові фонди, внутрішньовиробничим розподілом доходів тощо.

Таким чином, *об'єктом фінансів підприємства* є економічні відносини, пов'язані з рухом коштів, формуванням та використанням грошових фондів.

Суб'єктами таких відносин можуть бути підприємства та організації, банківські установи і страхові компанії, позабюджетні фонди, інвестиційні фонди, аудиторські організації, інші суб'єкти господарювання, які є юридичними особами.

Оскільки *фінанси підприємств* безпосередньо пов'язані з рухом грошових коштів, то досить часто поняття "фінанси підприємств" ототожнюється з поняттям "грошові кошти" та "фінансові ресурси". Однак самі кошти чи фінансові ресурси не розкривають поняття "фінанси", якщо не з'ясувати суті економічної природи останніх. Такими суттєвими загальними властивостями, які лежать в основі фінансів, є закономірності відтворювального процесу та грошові відносини, що виникають між учасниками суспільного виробництва на всіх стадіях процесу відтворення. Однак не всі грошові відносини належать до фінансових. Грошові відносини перетворюються на фінансові, коли рух грошових коштів стає відносно самостійним. Це відбувається у процесі формування, розподілу, використання грошових доходів і фондів згідно з цільовим призначенням у формі фінансових ресурсів.

Залежно від економічного змісту фінансові відносини підприємств можна згрупувати за такими основними напрямками (рис. 10.1):

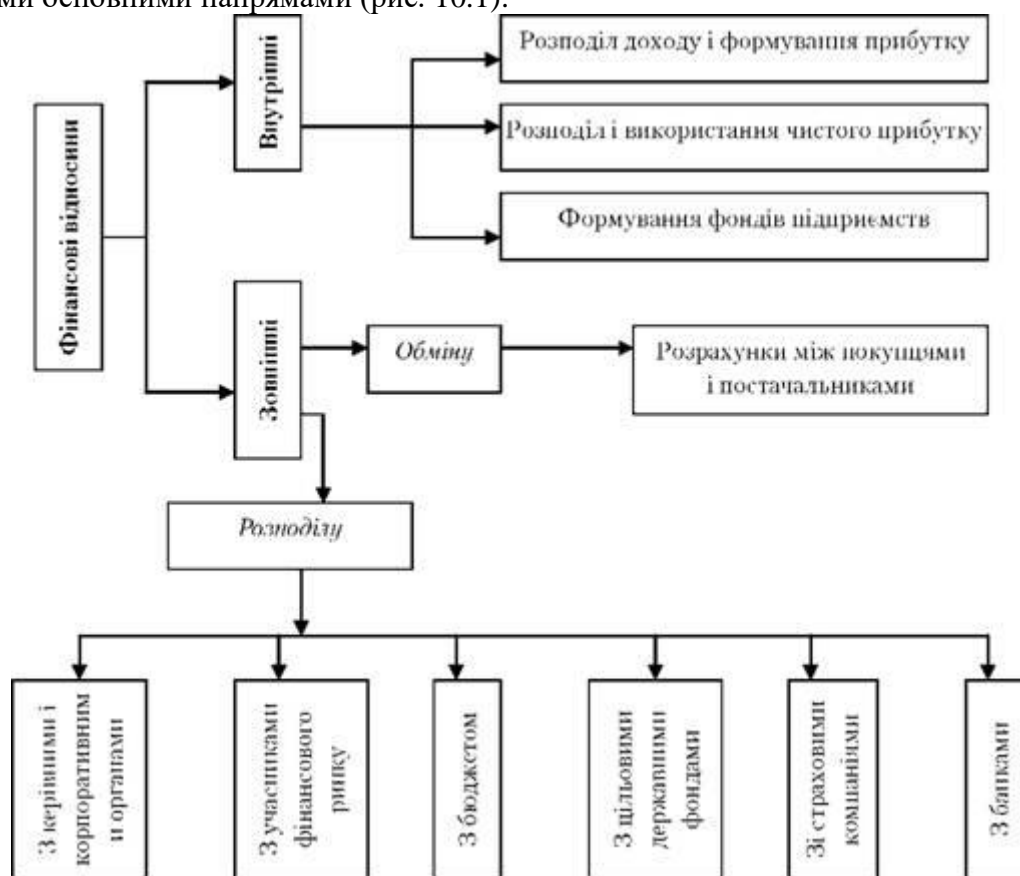

Рис. 10.1– Схема фінансових відносин підприємств

1) відносини з іншими підприємствами та організаціями - найбільша за обсягом грошових платежів група. Це відносини між підприємствами, що пов'язані з виконанням договірних зобов'язань (з постачальниками, покупцями, будівельниками, транспортниками та іншими підприємствами як всередині країни, так і ззовні). Фінансові відносини між підприємствами можуть виникати у зв'язку з реалізацією виробленої продукції; купівлею-продажем товарно-матеріальних цінностей для господарської діяльності; сплатою й отриманням штрафів, пені та інших платежів; перерахуванням коштів у цільові фонди інших підприємств; розподілом прибутку від спільної діяльності. Роль цієї групи первинна, тому що у сфері матеріального виробництва створюється ВВП, підприємства одержують виручку від реалізації продукції і прибуток;

2) фінансові відносини всередині підприємства. Це відносини між окремими

структурними підрозділами підприємства (філіями, цехами, відділами), а також відносини адміністрації з робітниками підприємства. Фінансові відносини всередині підприємства виникають у зв'язку з формуванням статутного фонду, формуванням і розподілом прибутку, фондів спеціального призначення; оплатою праці робітників та службовців, виплатою премій, матеріальної допомоги;

3) фінансові відносини підприємств з вищими організаціями, всередині фінансово-промислових груп. Це відносини, що виникають в умовах концентрації і монополізації виробництва. Вони пов'язані з формуванням і використанням централізованих грошових фондів для фінансування інвестицій, наукових та маркетингових досліджень, поповненням основних та оборотних коштів, фінансуванням імпорتنих операцій;

4) відносини з фінансово-кредитною системою. Ці відносини включають відносини з бюджетною системою (державним та місцевими бюджетами), з позабюджетними фондами, з кредитно-банківськими установами, зі страховими організаціями, з фондовим ринком, з різними фондами та інші відносини. Вони виникають при сплаті податків та інших обов'язкових внесків і платежів у бюджетну систему та позабюджетні фонди, при отриманні з бюджету грошових коштів у вигляді асигнувань, дотацій, субсидій тощо.

Кожна з перелічених груп фінансових відносин має свої особливості і сферу застосування, але матеріальною основою економічних (фінансових) відносин є рух грошових коштів. Саме рухом грошових коштів супроводжується формування статутного капіталу підприємства, починається і завершується кругообіг виробничих фондів, формування і використання грошових фондів і резервів. Звідси можна зробити висновок, що зазначені грошові відносини визначають сутність і зміст фінансів підприємницьких структур.

Об'єктами фінансових відносин між підприємствами і кредитно-банківською системою є організація безготівкових розрахунків, отримання і повернення позик, сплата процентів за отримані кредити, внесення коштів на депозитні рахунки банків та отримання за ними процентів. Банки надають підприємствам різні фінансові послуги: лізингові, факторингові, трастові (довірчі), консультативні та ін. Ця група відносин включає також різноманітні фінансові відносини підприємств з іншими інститутами ринкової економіки: зі страховими організаціями (у зв'язку зі страховими платежами та відшкодуваннями за різними видами страхування); з фондовим ринком (випуск цінних паперів, розміщення їх, купівля-продаж на фондових біржах цінних паперів інших підприємств); з інвестиційними фондами (залучення довгострокових кредитів з метою розширення виробництва) та ін.

Суб'єкти господарювання та інші учасники відносин у сфері господарювання здійснюють свою діяльність у межах чинного законодавства. Так, відносини у сфері господарювання регулюються Конституцією України, Господарським кодексом України, нормативно-правовими актами Президента України та Кабінету Міністрів України, нормативно-правовими актами інших органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також іншими правовими актами.

Правовий господарський порядок в Україні формується на основі оптимального поєднання ринкового саморегулювання економічних відносин суб'єктів господарювання та державного регулювання макроекономічних процесів.

Як економічна категорія фінанси підприємницьких структур проявляються і виражають свою сутність через функції.

До першої функції відносять **формування фінансових ресурсів у процесі виробничо-господарської діяльності.** Формування фінансових ресурсів на підприємствах відбувається при створенні статутного капіталу, а також під час розподілу грошових надходжень внаслідок повернення коштів, авансованих в основні та оборотні засоби, використання доходів на формування резервного фонду тощо. У зв'язку з цим поняття "формування" і "розподіл" доцільно розглядати як єдиний процес у суспільному виробництві. Утворення грошових фондів завжди передбачає розподіл валових доходів. Саме тому більшість економістів визнають за *головні функції фінансів підприємств розподільчу та контрольну*, хоч і дотепер у науковій літературі це питання залишається дискусійним.

Друга функція полягає у розподілі та використанні фінансових ресурсів для забезпечення операційної, фінансової та інвестиційної діяльності, для виконання своїх фінансових зобов'язань перед бюджетом, банками, суб'єктами господарювання. За допомогою **розподільчої функції** відбуваються формування статутного капіталу, розподіл ВВП у вартісному вираженні, визначення основних вартісних пропорцій у процесі розподілу доходів і фінансових ресурсів, забезпечується оптимальне співвідношення інтересів окремих товаровиробників, підприємств, організацій і держави у цілому. Таким чином, через розподільчу функцію фінансів відбуваються формування фінансових ресурсів підприємства, їх розподіл і використання для забезпечення усіх видів діяльності підприємства (операційної, інвестиційної, фінансової).

Сутність останньої функції полягає у **контролі за формуванням та використанням фінансових ресурсів у процесі відтворення**. Контрольна функція фінансів підприємства виявляється у контролі за формуванням і використанням фінансових ресурсів підприємства у процесі відтворення. Об'єктивною основою контрольної функції є вартісний облік витрат на виробництво і реалізацію продукції (виконання робіт, надання послуг), формування доходів і фондів грошових коштів підприємства та їх використання. Контрольна функція реалізується за допомогою фінансових показників діяльності підприємств, їх оцінки і розробки необхідних заходів щодо підвищення ефективності розподільчих відносин.

Функції фінансів тісно пов'язані й виявляються у взаємодії, що можна довести на прикладі. Так, в основі фінансів лежать розподільчі відносини, які забезпечують джерелами фінансування процес відтворення, і таким чином пов'язують в одне ціле всі фази відтворювального процесу: виробництво, обмін і споживання.

Розмір доходів, які одержує підприємство, ефективно і раціональне господарювання визначають можливості його подальшого розвитку. І навпаки, порушення безперервного кругообігу коштів, зростання витрат на виробництво і реалізацію продукції зменшують доходи підприємства і, відповідно, можливості його подальшого розвитку, конкурентоспроможність і фінансову стійкість. У такому разі контрольна функція фінансів сигналізує про недостатній вплив розподільчих відносин на ефективність виробництва, недоліки в менеджменті фінансовими ресурсами, організації виробництва. Ігнорування таких сигналів може призвести до банкрутства і ліквідації підприємства.

10.2. Організаційні основи функціонування фінансів підприємств

Під *організацією фінансів підприємств* розуміють форми, методи, способи формування та використання ресурсів, контроль за їх оборотом для досягнення економічних цілей згідно з чинними законодавчими актами.

В основу організації фінансів підприємств покладено *комерційний розрахунок* - порівняння у вартісній формі витрат і результатів фінансово-господарської діяльності, який базується на таких **основних принципах**: *саморегулювання, самоокупність, самофінансування*.

Усі принципи між собою тісно взаємопов'язані і становлять єдине ціле. Недотримання хоча б одного з них відразу ж зводить нанівець ефективність комерційного розрахунку.

Визначальну роль у формуванні фінансових ресурсів *при комерційному розрахунку* відіграють власні кошти, котрі покривають значну частину витрат, а також є забезпеченням отриманих кредитів. Бюджетні асигнування і надходження з цільових та централізованих фондів виконують допоміжну роль, а збалансування потреб у фінансових ресурсах здійснюється за допомогою кредиту. *Метою діяльності* є отримання прибутку.

Основою вискооефективного функціонування підприємств в умовах ринкової економіки є здійснення фінансової діяльності на засадах комерційного розрахунку.

Комерційний розрахунок є раціональним і вискооефективним методом фінансової діяльності. Він спонукає підприємство до пошуку достатніх і дешевих фінансових ресурсів, раціонального їх розміщення, мінімізації витрат і максимізації доходів та прибутку. Комерційний розрахунок притаманний ринковій економіці. Саме він, а не ринкові відносини

самі по собі, сприяє високоефективному господарюванню.

Визначальний вплив на організацію фінансів підприємств мають: організаційно-правова форма господарювання; галузеві техніко-економічні особливості; форма об'єднання підприємств, якщо підприємство входить до будь-якого об'єднання.

В Україні можуть діяти різні види підприємств, що відрізняються метою і характером діяльності, кількістю власників капіталу, їхніми правами і відповідальністю. *Організаційно-правова форма господарювання підприємств* визначається Господарським кодексом України.

Залежно від форм власності, передбачених законом, в Україні можуть діяти підприємства таких видів: приватні, комунальні, колективні, державні, а також змішані.

Залежно від способу утворення (заснування) та формування статутного фонду в Україні діють унітарні та корпоративні підприємства.

Унітарне підприємство створюється одним засновником, який виділяє необхідне для того майно, формує відповідно до закону статутний фонд, не поділений частки (паї), затверджує статут, розподіляє доходи, безпосередньо або через керівника, який ним призначається, керує підприємством і формує його трудовий колектив на засадах трудового найму, вирішує питання реорганізації та ліквідації підприємства. Унітарними є підприємства державні, комунальні, підприємства засновані на власності об'єднання громадян, релігійної організації або на приватній власності засновника.

Корпоративне підприємство утворюється, як правило, двома або більше засновниками за їх спільним рішенням (договором), діє на основі об'єднання майна та/або підприємницької чи трудової діяльності засновників (учасників), їх спільного управління справами, на основі корпоративних прав, у тому числі через органи, що ними створюються, участі засновників (учасників) у розподілі доходів та ризиків підприємства. Корпоративними є кооперативні підприємства, підприємства, що створюються у формі господарського товариства, а також інші підприємства, у тому числі засновані на приватній власності двох або більше осіб.

Організаційно-правова форма господарювання визначає зміст фінансових відносин у процесі формування статутного капіталу, відповідальності за зобов'язаннями, розподілу і використанню прибутку.

Згідно з Господарським кодексом України *господарськими товариствами* визнаються підприємства або інші суб'єкти господарювання, створені юридичними особами та/або громадянами шляхом об'єднання їх майна й участі в підприємницькій діяльності товариства з метою одержання прибутку.

Господарські товариства створюються і діють на підставі установчих документів (установчого договору, статуту).

Господарські товариства залежно від характеру інтеграції (осіб чи капіталу) та міри відповідальності за зобов'язаннями (повна чи часткова) поділяють: на повні, з обмеженою відповідальністю, додатковою відповідальністю, командитні, акціонерні.

Повне товариство (товариство з повною відповідальністю) - це товариство, всі учасники якого відповідно до укладеного між ними договору здійснюють підприємницьку діяльність від імені товариства і несуть додаткову солідарну відповідальність за зобов'язаннями товариства усім своїм майном.

Товариством з обмеженою відповідальністю є господарське товариство, що має статутний фонд, поділений на частки, розмір яких визначається установчими документами, і несе відповідальність за своїми зобов'язаннями тільки своїм майном. Учасники товариства, які повністю сплатили свої вклади, несуть ризик збитків, пов'язаних з діяльністю товариства у межах своїх вкладів.

Товариством з додатковою відповідальністю є господарське товариство, статутний фонд якого поділений на частки визначених установчими документами розмірів і яке несе відповідальність за своїми зобов'язаннями власним майном, а в разі його недостатності учасники цього товариства несуть додаткову солідарну відповідальність у визначеному установчими документами однаково кратному розмірі до вкладу кожного з учасників.

Командитним визнається товариство, в якому один або декілька учасників здійснюють від імені товариства підприємницьку діяльність і несуть за його зобов'язаннями додаткову солідарну відповідальність усім своїм майном, на яке за законом може бути звернено стягнення (повні учасники), а інші учасники присутні в діяльності товариства лише своїми вкладками (вкладники).

Акціонерним товариством є господарське товариство, яке має статутний фонд, поділений на визначену кількість акцій однакової номінальної вартості, і несе відповідальність за зобов'язаннями тільки майном товариства, а акціонери несуть ризик збитків, пов'язаних із діяльністю товариства, в межах вартості належних їм акцій.

Акціонерні товариства за типом поділяються на публічні акціонерні товариства (ПАТ) та приватні акціонерні товариства (ПрАТ).

Кількісний склад акціонерів ПАТ не може перевищувати 100 акціонерів. При цьому, ПАТ може здійснювати як публічне, так і приватне розміщення акцій. Водночас ПрАТ може здійснювати тільки приватне розміщення акцій. У разі прийняття загальними зборами ПрАТ рішення про здійснення публічного розміщення акцій до статуту товариства вносяться відповідні зміни, у тому числі про зміну типу товариства - з приватного на публічне. При цьому зміна типу товариства з приватного на публічне або навпаки не є його перетворенням¹.

Суб'єкти господарювання мають право самостійно вирішувати, як розпорядитися чистим прибутком, які фінансові ресурси формувати та як їх використовувати в межах чинного законодавства.

Фінансова діяльність підприємства регламентується державою через податкову, амортизаційну, валютну, митну політику. Суб'єкт господарювання несе реальну економічну відповідальність за результати діяльності та своєчасне виконання своїх зобов'язань перед постачальниками, споживачами, державою, банками. За своїми зобов'язаннями підприємство відповідає власним майном і доходами. Свої втрати та збитки підприємство покриває за рахунок фінансових резервів, системи страхування та за розрахунок власного прибутку.

На організацію фінансів підприємств впливають також різні форми об'єднань підприємств.

Згідно з Господарським кодексом в Україні можуть створюватись і функціонувати два типи об'єднань підприємств: *добровільні та інституціональні*.

За умов ринкової економіки підприємства мають право *на добровільних засадах* об'єднувати науково-технічну, виробничу, комерційну та інші види діяльності й створювати добровільні об'єднання, якщо це не суперечить антимонопольному законодавству України.

Крім добровільних об'єднань в Україні створюються й функціонують *інституціональні об'єднання*, діяльність яких започатковується у директивному порядку міністерствами (відомствами), органами самоврядування чи безпосередньо Кабінетом Міністрів України. У національному господарстві України функціонують потужні державні корпорації, створені на базі колишніх галузевих міністерств. Інституціональні міжгалузеві об'єднання підприємств та організацій діють в агропромисловому комплексі, будівництві, інших секторах економіки.

Підприємство, яке входить до інституціонального об'єднання, не має права без згоди об'єднання виходити з його складу, а також об'єднувати на добровільних засадах свою діяльність з іншими суб'єктами господарювання та приймати рішення про припинення своєї діяльності.

Господарські об'єднання утворюються як *асоціації, корпорації, консорціуми, концерни, інші об'єднання підприємств*, передбачені законом.

Асоціації - це договірні добровільні об'єднання, створені з метою постійної координації господарської діяльності підприємств, що об'єдналися шляхом централізації однієї або кількох виробничих та управлінських функцій, розвитку спеціалізації і кооперації виробництва, організації спільних виробництв на основі об'єднання учасниками фінансових та матеріальних ресурсів для задоволення переважно господарських потреб учасників

асоціації. Асоціація не має права втручатись у господарську діяльність будь-якого з учасників.

Корпорацією визнається договірне об'єднання, створене на основі поєднання виробничих, наукових і комерційних інтересів підприємств, що об'єдналися, з делегуванням ними окремих повноважень централізованого регулювання діяльності кожного з учасників органам управління корпорації.

Консорціум - це тимчасове статутне об'єднання підприємств для досягнення його учасниками певної спільної господарської мети (реалізації цільових програм, науково-технічних, будівельних проектів тощо). Учасниками консорціуму можуть бути державні та приватні фірми, а також окремі держави (наприклад міжнародний консорціум супутникового зв'язку). Учасники консорціуму зберігають юридичну і фінансову самостійність. У разі досягнення мети створення консорціуму він припиняє свою діяльність.

Концерн - це статутне об'єднання підприємств, що характеризуються єдністю власності та контролю. Об'єднання відбувається найчастіше за принципом диверсифікації, коли один концерн інтегрує підприємства різних галузей економіки (промисловість, транспорт, торгівля, страхові компанії, банки). Після створення концерну суб'єкти господарювання втрачають самостійність. Учасники одного концерну не можуть бути одночасно учасниками іншого концерну.

Промислово-фінансові групи - це об'єднання юридично та економічно самостійних підприємств різних галузей економіки, що утворюються за рішенням Кабінету Міністрів України на певний строк з метою реалізації державних програм розвитку пріоритетних галузей виробництва і структурної перебудови економіки України. Промислово-фінансова група не є юридичною особою і не підлягає державній реєстрації як суб'єкт господарювання.

Холдинг - це специфічна організаційна форма об'єднання капіталів. Суб'єкт господарювання, що володіє контрольним пакетом акцій дочірнього підприємства (підприємств), визнається холдинговою компанією. Між холдинговою компанією та її дочірніми підприємствами встановлюються відносини контролю-підпорядкування відповідно до вимог Господарського кодексу України. Якщо з вини контролюючого підприємства дочірнім підприємством було укладено (здійснено) не вигідні для нього угоди або операції, то контролююче підприємство повинно компенсувати завдані дочірньому підприємству збитки. Якщо дочірнє підприємство з вини контролюючого підприємства опиниться у стані неплатоспроможності й буде визнане банкрутом, то субсидіарну відповідальність перед кредиторами дочірнього підприємства нестиме контролююче підприємство.

Законом можуть визначатися й інші форми об'єднання інтересів підприємств: союзи, спілки тощо.

10.3. Фінансові ресурси підприємств, їх склад і джерела формування

Матеріальним втіленням фінансових відносин на рівні господарських суб'єктів є фінансові ресурси (рис.10.2).

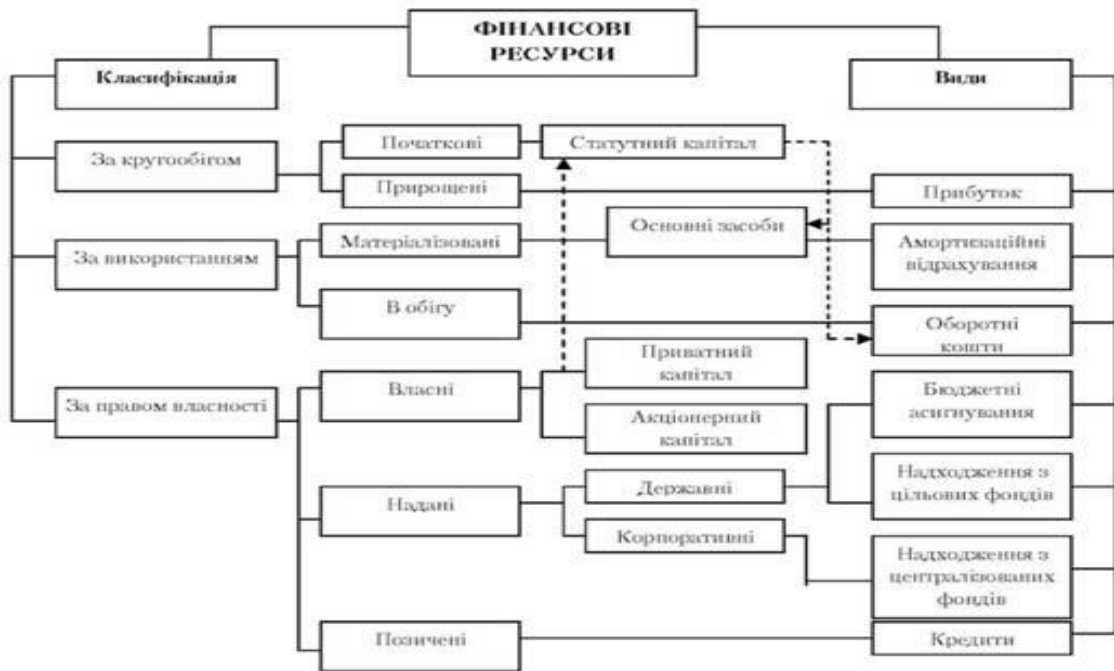

Рис. 10.2– Класифікація та склад формування фінансових ресурсів підприємства

Під **фінансовими ресурсами** розуміють акумульовані підприємством грошові кошти з різних джерел, які надходять у господарський обіг і призначені для покриття його потреб. До фінансових ресурсів належать усі грошові фонди і та частина грошових коштів, яка використовується підприємством у нефондовій формі.

Важливим аспектом фінансової діяльності підприємств є формування та використання різних грошових фондів, через які здійснюється процес розширеного відтворення, фінансування науково-технічних розробок, освоєння та впровадження нової техніки і технологій, економічне стимулювання тощо.

Стабільність функціонування підприємства ґрунтується на достатності фінансових ресурсів та їх стабільному кругообігу.

Загальна сума фінансових ресурсів кожного підприємства складається з таких елементів:

- **статутний капітал** - основне первісне джерело власних коштів підприємства. Статутний капітал становить сукупність коштів засновників, необхідну для функціонування підприємства, які вкладені в активи, а також майнових прав, що мають грошову оцінку. Порядок і джерела формування статутного капіталу залежать від типу підприємства і форми власності. Розміри статутного капіталу характеризують розмір коштів, які були інвестовані у фінансово-господарську діяльність. На основі статутного капіталу формується основний і оборотний капітал, що перебувають у процесі безперервного руху, набуваючи різноманітних форм залежно від стадії кругообігу;

- **резервний фонд** утворюється на підприємстві за рахунок відрахувань від прибутку, використовується для покриття збитків, подолання тимчасових фінансових ускладнень (не менш як 25 % статутного фонду і не менш як 5 % від розміру прибутку);

- **амортизаційний фонд** утворюється в процесі використання основних засобів і нематеріальних активів за рахунок амортизаційних відрахувань, використовується для їх відтворення;

- **фонд розвитку** концентрує кошти, які використовуються для розвитку виробництва;

- **валютний фонд** формується на підприємствах, які одержують виручку у валюті від експортних операцій або купують валюту для імпорتنних операцій;

- **фонд оплати праці** формується на підприємстві для грошових виплат працівникам за виконану роботу згідно з трудовим договором;

- **фонд виплати дивідендів** утворюється на акціонерних підприємствах один раз на рік

для виплати акціонерам дивідендів за акціями.

Крім постійних грошових фондів на підприємствах можуть утворюватися оперативні тимчасові фонди.

Залежно від джерел формування фінансові ресурси підприємства поділяються на:

- створені за рахунок власних і притриманих до власних грошових надходжень (внески засновників у статутний фонд);
- внаслідок здійснення фінансово-господарської діяльності (нерозподілений прибуток, амортизаційний фонд, резервний фонд);
- у результаті операцій на фінансовому ринку (додатковий капітал, позичковий капітал);
- у порядку перерозподілу грошових коштів (бюджетні субсидії, страхові відшкодування, інші види ресурсів).

За правом власності фінансові ресурси поділяють на: власні кошти підприємницької структури; залучені кошти; позикові фінансові ресурси.

Первісне формування фінансових ресурсів відбувається під час створення господарських суб'єктів. На функціонуючих підприємствах фінансові ресурси формуються за рахунок прибутку та амортизаційних відрахувань.

У процесі своєї діяльності підприємство може *додатково залучати фінансові ресурси* через випуск і розміщення акцій та облігацій, з бюджету чи державних фондів цільового призначення, з централізованих корпоративних фондів, через отримання страхових сум за умови настання відповідного страхового випадку.

Залучені фінансові ресурси за характером використання подібні власним, оскільки після їх надходження вони переходять у розпорядження підприємства. Водночас існують певні обмеження у їх використанні, адже такі кошти мають здебільшого цільовий характер.

Бюджетні асигнування можуть надаватися підприємствам (як правило, державним) у таких формах: *бюджетні інвестиції; державні дотації; державні субсидії.*

Бюджетні інвестиції являють собою виділення коштів державного або місцевого бюджетів на розвиток виробництва, насамперед у вигляді капітальних вкладень. Вони спрямовуються у пріоритетні галузі й проекти, які визначають розвиток економіки країни в цілому.

Державні дотації - це виділення коштів з бюджету на покриття збитків підприємства, як правило, у разі, коли збитковість є наслідком певної політики держави, наприклад цінової.

Державні субсидії - це виділення коштів з бюджету суб'єктам підприємницької діяльності на вирішення певних завдань у рамках різного роду державних програм.

Надходження з державних цільових фондів за своїм змістом ідентичні бюджетним асигнуванням. Вони здійснюються у формі державних інвестицій і субсидій. Ці ресурси мають цільовий характер, що впливає із сутності даних фондів.

До *позикових фінансових ресурсів* відносять:

- *банківський кредит*. Його необхідність визначається характером кругообігу основних і оборотних засобів;

- *бюджетний кредит*. Цей кредит діє на тих самих принципах, що й банківський;

- *комерційний кредит* - це придбання товарів чи отримання послуг з відстроченням оплати. Подібна угода оформляється спеціальним борговим зобов'язанням - комерційним векселем.

Кредитування на відміну від бюджетних асигнувань здійснюється з дотриманням принципів поворотності, строковості, платності, забезпеченості.

Забезпеченість підприємства фінансовими ресурсами, як і основними фондами, безпосередньо впливає на його діяльність. Недостатність фінансових ресурсів веде до небезпечності виробничого процесу. Нераціональне і неефективне їх використання звужує виробничі та фінансові можливості підприємства. Втрата чи осідання фінансових ресурсів веде до банкрутства підприємства.

Перехід до господарювання в ринкових умовах потребує нових підходів до формування

фінансових ресурсів підприємств. Так, сьогодні важливе місце в джерелах фінансових ресурсів належить внескам фізичних та юридичних осіб. Водночас значно скорочуються обсяги фінансових ресурсів, які надходять від центральних і місцевих органів державної влади. Збільшується значення прибутку, амортизаційних відрахувань та позикових коштів у формуванні фінансових ресурсів підприємств.

Наявність фінансових ресурсів, їх ефективне використання визначають фінансове благополуччя підприємства, його платоспроможність, ліквідність, фінансову стійкість. Водночас висока питома вага залучених та позикових коштів ускладнює фінансову діяльність підприємства та потребує додаткових витрат на сплату відсотків за банківські кредити, дивідендів на акції, доходів на облигації, зменшує ліквідність балансу підприємства, підвищує фінансовий ризик. Тому в кожному конкретному випадку необхідно детально продумати доцільність залучення додаткових фінансових ресурсів.

10.4. Формування фінансових результатів суб'єктів господарювання

Фінансовими результатами діяльності суб'єктів підприємницьких структур є прибуток або збиток.

Прибуток - це показник, який формується на мікрорівні. Прибуток відображає результати фінансово-господарської діяльності підприємств як суб'єктів господарювання і зазнає впливу багатьох чинників. Так, на формування прибутку як фінансового показника роботи підприємства, що відображається в офіційній звітності суб'єктів господарювання, впливає встановлений порядок визначення фінансових результатів діяльності, обчислення собівартості продукції (робіт, послуг), загальногосподарських витрат, визначення прибутків (збитків) від фінансових операцій та іншої діяльності.

Отже, **прибуток** - це важливий показник, який характеризує фінансовий результат діяльності підприємства.

Зростання прибутку означає збільшення потенційних можливостей підприємства, підвищення ступеня його ділової активності. За прибутком визначаються частка доходів власників підприємств, розміри дивідендів акціонерів, інших доходів. Прибуток визначає також рентабельність капіталу, впливає на вартість усього підприємства в цілому.

Різномічне значення прибутку посилюється з переходом держави до ринкових умов господарювання. Підприємства недержавної форми власності, здобувши фінансову самостійність і незалежність, мають право самостійно визначати напрями використання прибутку після сплати обов'язкових платежів та відрахувань.

Прибуток є джерелом як забезпечення внутрішньогосподарських потреб підприємств, так і формування бюджетних ресурсів держави. Тому успішна, прибуткова діяльність вітчизняних підприємницьких структур є основою економічного розвитку держави.

Облік і визначення фінансових результатів - прибутку (збитку) здійснюються за такими видами діяльності підприємства: звичайна діяльність, у тому числі операційна та інша звичайна діяльність, а також діяльність, пов'язана з виникненням надзвичайних подій.

Підприємство може отримувати прибуток у результаті операційної, фінансової та інвестиційної діяльності.

У результаті реформування бухгалтерського обліку і звітності в Україні з 2000 р. відповідно до міжнародних стандартів відбулися зміни в методиці визначення прибутку підприємств. На рис. 7.3 наведено схему формування прибутку підприємства з урахуванням зазначених змін.

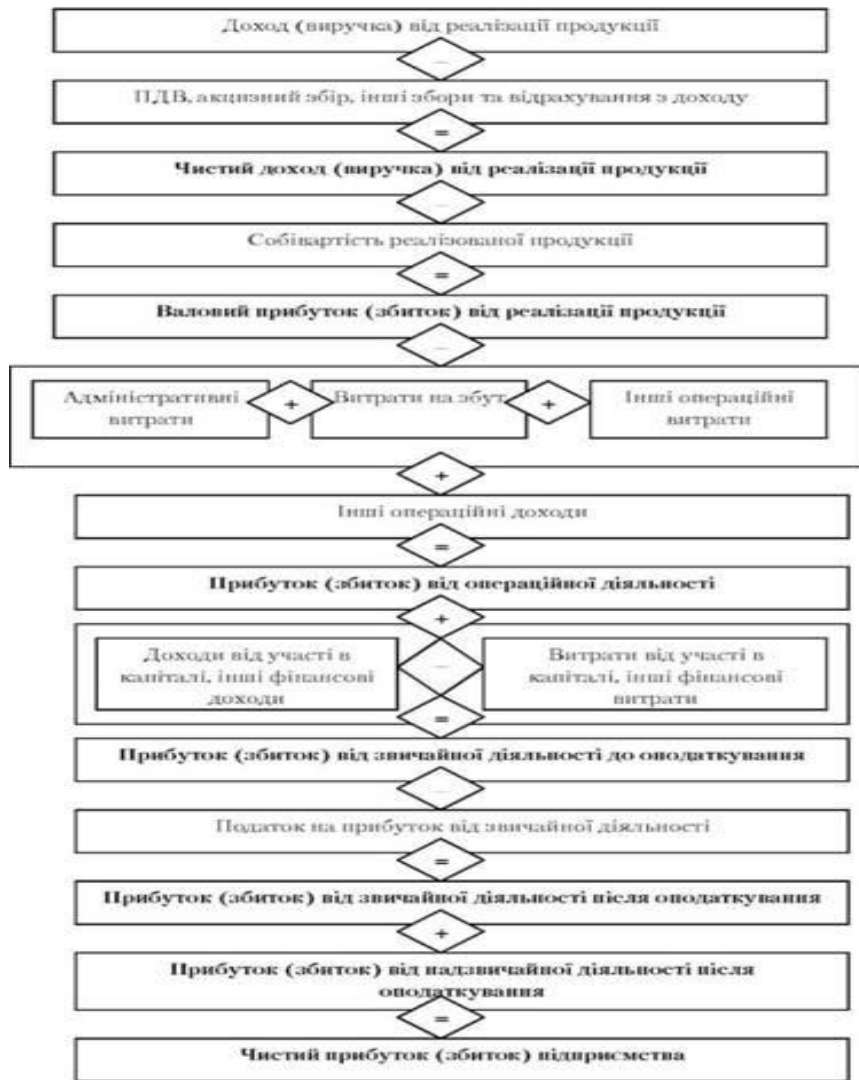

Рис. 10.3 – Структурно-логічна схема формування чистого прибутку (збитку) підприємства

Відповідно до стандартів бухгалтерського обліку прибуток - це сума, на яку доходи перевищують пов'язані з ними витрати.

Збитком вважається перевищення суми витрат над сумою доходів, для отримання яких були здійснені ці витрати.

Діяльність підприємств у сфері фінансових результатів спрямована на забезпечення отримання прибутку та його оптимальний розподіл і використання, а за наявності збитків - на встановлення їх причин та джерел покриття.

Валовий (загальний) прибуток (збиток) розраховують як різницю між чистим доходом від реалізації продукції і собівартістю реалізованої продукції.

Прибуток (збиток) від операційної діяльності визначається як алгебраїчна сума валового прибутку (збитку) та іншого операційного доходу, адміністративних витрат, витрат на збут та інших операційних витрат.

Прибуток (збиток) від звичайної діяльності до оподаткування визначається як алгебраїчна сума прибутку (збитку) від операційної діяльності, фінансових та інших доходів, фінансових та інших витрат.

Прибуток від звичайної діяльності після оподаткування визначається як різниця між прибутком від звичайної діяльності до оподаткування і суми податків з прибутку.

Чистий прибуток (збиток) підприємства (остаточний результат діяльності

підприємства) розраховується як алгебраїчна сума прибутку (збитку) від звичайної діяльності після оподаткування і надзвичайного прибутку (збитку) після оподаткування.

Отриманий підприємством прибуток може бути використаний на задоволення різноманітних потреб. *По-перше*, він спрямовується на формування фінансових ресурсів держави, фінансування бюджетних видатків через вилучення у підприємств частини прибутку в державний бюджет. *По-друге*, прибуток є джерелом формування фінансових ресурсів самих підприємств і використовується ними для забезпечення господарської діяльності.

Отже, отриманий підприємством прибуток є об'єктом розподілу. У розподілі прибутку можна виділити два етапи.

Перший етап - це розподіл загального прибутку. На цьому етапі учасниками розподілу є держава й підприємство. У результаті розподілу кожний з учасників одержує свою частку прибутку. Пропорція розподілу прибутку між державою і підприємствами має важливе значення для забезпечення державних потреб і потреб підприємств. Це одне з принципових питань реалізації фінансової політики держави, від правильного вирішення якого залежить розвиток економіки в цілому.

Пропорції розподілу прибутку між державою (бюджетом) і підприємством складаються під впливом *кількох чинників*. Істотне значення при цьому має податкова політика держави щодо суб'єктів господарювання. Ця політика реалізується в сумі податків, що сплачуються за рахунок прибутку, у визначенні об'єктів оподаткування, ставках оподаткування, у порядку надання податкових пільг. Відповідно до *ст. 133 розділу 3 Податкового кодексу України* платниками податку на прибуток підприємств з числа резидентів є:

- суб'єкти господарювання - юридичні особи, які провадять господарську діяльність як на території України, так і за її межами;

- неприбуткові установи та організації у разі отримання прибутку від неосновної діяльності та/або доходів, що підлягають оподаткуванню відповідно до цього розділу.

Платниками податку на прибуток підприємств з числа нерезидентів є:

- юридичні особи, що створені в будь-якій організаційно-правовій формі, та отримують доходи з джерелом походження з України, за винятком установ та організацій, що мають дипломатичні привілеї або імунітет згідно з міжнародними договорами України;

- постійні представництва нерезидентів, які отримують доходи із джерелом походження з України або виконують агентські (представницькі) та інші функції стосовно таких нерезидентів чи їх засновників.

Другий етап - це розподіл і використання прибутку, що залишився в розпорядженні підприємств після здійснення платежів до бюджету. На цьому етапі можуть створюватися за рахунок прибутку цільові фонди для фінансування відповідних витрат.

Прибуток, що залишається після податків і платежів (тобто чистий прибуток), надходить у повне розпорядження підприємства (рис. 10.4).

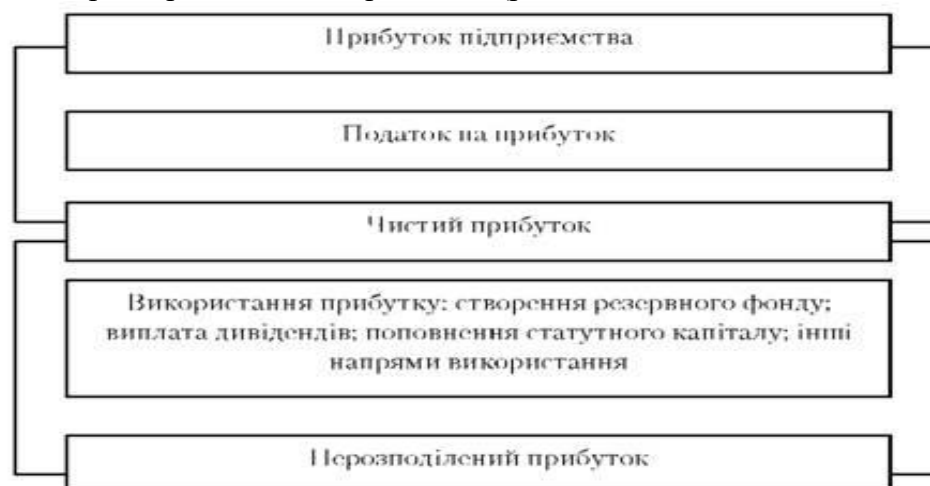

Рис. 10.4 – Структурно-логічна схема розподілу і використання прибутку підприємства

Основні напрями використання прибутку - це виробничо-технічний розвиток підприємства, соціальний розвиток, матеріальне заохочення, включаючи виплату дивідендів в акціонерних товариствах, інші витрати.

Чистий прибуток підприємства спрямовується на формування резервного фонду, виплату дивідендів, поповнення статутного фонду, на інші цілі.

Ефективність роботи підприємства значною мірою залежить від якості управлінських рішень, що стосуються використання прибутку, який залишився у розпорядженні підприємства.

Приймаючи ці рішення, власники (менеджери) повинні враховувати потребу підприємства у фінансових ресурсах, резервах, необхідність виробничого і соціального розвитку підприємства, можливості прибуткових фінансових вкладень тощо.

Контрольні питання:

1. Назвіть та охарактеризуйте основні джерела формування фінансових ресурсів.
2. Розкрийте функції фінансів підприємств.
3. Що таке грошові фонди?
4. Проаналізуйте організацію фінансів підприємств.
5. Що таке фінансова діяльність підприємства?
6. Охарактеризуйте основні напрями фінансової роботи на підприємстві.
7. Назвіть основну мету планування витрат на підприємстві.
8. Назвіть резерви зниження собівартості продукції на підприємстві.
9. Розкрийте зміст поняття «фінансовий механізм»
10. У чому полягають основні завдання фінансового менеджменту

Тема 11. Фінанси домогосподарств

План:

- 11.1. Домогосподарство як суб'єкт фінансових відносин.
- 11.2. Джерела і структура фінансів домогосподарств
- 11.3. Фінансові рішення домашніх господарств
- 11.4. Інвестиційна діяльність населення

Рекомендована література: [1,3-6,24,28,29,31,44,46-50]

Основні терміни і поняття: домогосподарство, фінанси домогосподарства, функції фінансів домогосподарств, фінансові ресурси домогосподарств, бюджет домогосподарства, заощадження домогосподарств, фінансова поведінка домогосподарств.

11.1. Домогосподарство як суб'єкт фінансових відносин

У макроекономічному аналізі під домашнім господарством розуміють групу осіб, які спільно приймають економічні рішення. У системі економічних відносин домашні господарства мають винятково важливе значення, оскільки вони є власниками факторів виробництва, що перебувають у приватній власності. В економічній системі домашні господарства грають наступні ролі:

- а) виступають на ринку як покупці товарів і послуг, вироблених фірмами;
- б) надають вище зазначеним фірмам фактори виробництва;
- в) зберігають частину сформованого в економіці сукупного доходу, здобуваючи реальні й фінансові активи.

Відомо, що фінансові відносини мають, як правило, грошовий характер. Там, де не передбачається рух грошових коштів і (або) їх еквівалентів, немає й фінансових відносин (у цьому випадку ми абстрагуємося від деяких специфічних операцій, наприклад, операцій, які оформлюються договорами міни). Ведення домашнього господарства в умовах ринкової економіки неможливо без використання грошей, тому існує реальна база для виникнення фінансових відносин на рівні домашнього господарства. Однак, відомо, що не всі грошові відносини можна вважати фінансовими. До них навряд можна віднести, наприклад, відносини обміну (Т - Д - Т), у які постійно вступає домашнє господарство.

Домашнє господарство в умовах ринкової економіки не може перебувати поза фінансовими відносинами, воно постійно вступає в такі відносини, що виникають як усередині домашнього господарства, так і зовні щодо ставлення до домашнього господарства ринкових суб'єктів.

До внутрішніх відносин домашнього господарства належать такі, що виникають між його учасниками із приводу формування сімейних грошових фондів, що мають різне цільове призначення: страхового резерву для підтримки рівня поточного споживання; грошового резерву для підвищення рівня капітальних видатків; грошового фонду з метою його подальшого інвестування та ін. Система зовнішніх фінансових відносин домашнього господарства показана на рис. 11.1.

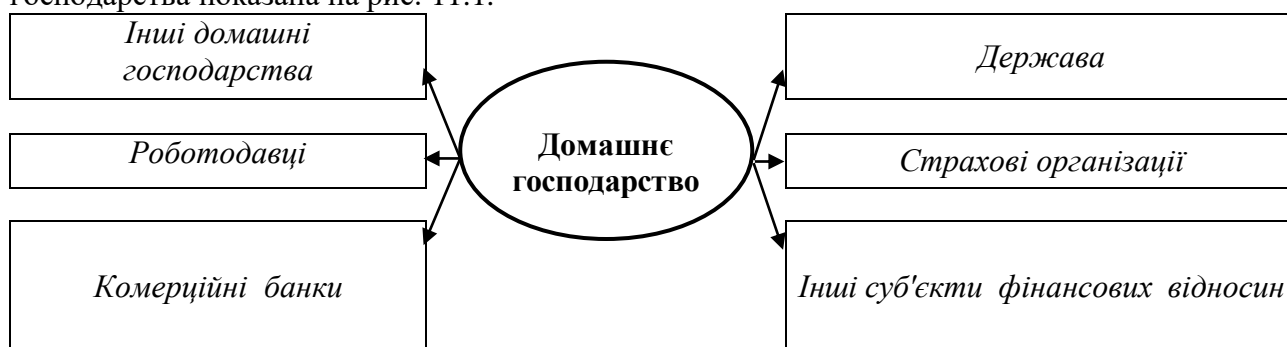

Рис. 11.1– Система зовнішніх фінансових відносин домашнього господарства

Як бачимо, домашнє господарство може вступати у фінансові відносини:

- з іншими домашніми господарствами з приводу формування й використання спільних грошових фондів (до них не належать відносини взаємного обміну, у яких також можуть брати участь домашні господарства);
- з підприємствами, що працюють у різних сферах матеріального виробництва або виробництва послуг і виступають як роботодавці стосовно учасників домашнього господарства з приводу розподілу частини виробленого валового внутрішнього продукту у вартісній формі;
- з банківськими установами з приводу залучення споживчих кредитів, їх погашення; з приводу розміщення тимчасово вільних коштів на банківські рахунки;
- зі страховими організаціями з приводу формування й використання різного роду страхових фондів;
- з державою щодо утворення і використання бюджетних та позабюджетних фондів.

Перераховані вище відносини становлять соціально-економічний зміст категорії «фінанси домашнього господарства». Отже, **фінанси домашнього господарства** – це сукупність грошових відносин із приводу створення й використання фондів коштів, у які вступають домашнє господарство і його окремі учасники в процесі своєї соціально-економічної діяльності.

Соціально-економічна сутність фінансів домашніх господарств проявляється через їх функції. Найважливішою функцією фінансів домашніх господарств є **розподільча функція**.

До числа учасників домашнього господарства входять неповнолітні діти, повнолітні, але не працюючі через різні причини члени родини. Частина національного доходу, що доводиться на частку окремого домашнього господарства, у тій або іншій пропорції

розподіляється між всіма його учасниками саме в рамках розподільчої функції.

Виконуючи розподільчу функцію, фінанси домашніх господарств забезпечують матеріальними ресурсами безперервність процесу відтворення робочої сили як одного з виробничих факторів. Саме через цю функцію фінансів домашніх господарств відбувається забезпечення кожної людини ресурсами, необхідними їй для підтримки життя.

Об'єктом дії розподільчої функції є дохід, що розташовується в домашньому господарстві – частина сукупного доходу, що залишилася в розпорядженні домашнього господарства після виплати податків та інших обов'язкових платежів.

До *суб'єктів розподілу* належать всі учасники домашнього господарства.

Ще однією функцією фінансів домашніх господарств є **контрольна функція**.

Домашнє господарство в умовах ринкової економіки є самостійним господарюючим суб'єктом, тобто рівень життя членів домашнього господарства повністю залежить від величини доходу, що доводиться на його частку. На цю величину впливає цілий ряд факторів. Під їх впливом вона може змінюватися як у бік збільшення, так і в бік зменшення. Тому, маючи за мету підтримку звичайного рівня споживання, домашнє господарство не може обійтися без контролю розподілу отриманого доходу за різними фондами, а також за цільовим використанням коштів цих фондів.

Отже, фінанси домашнього господарства виконують ще одну важливу функцію – **регулюючу**, яка підтримує збалансований розвиток домашнього господарства як єдиного цілого. Досягається це шляхом перерозподілу фінансових ресурсів. Важливо підкреслити, що на рівні домашнього господарства регулювання його розвитку відбувається, в основному, за допомогою саморегулювання. Воля учасників домашнього господарства в цьому процесі не може бути обмежена державою.

Важливою функцією фінансів домашніх господарств у системі суспільного відтворення виступає також **інвестиційна**. Вона полягає в тому, що домашні господарства є одними з основних постачальників фінансових ресурсів для економіки. Зростання доходів домашніх господарств є матеріальною основою для виконання даної функції. Часто інвестиційну функцію домашніх господарств пов'язують тільки з часткою капіталізованих доходів, тобто, використовуваних як заощадження (вкладення коштів у різні фінансові інститути і у реальне виробництво). Але цей підхід є однобічним. Насправді, збільшення частки споживання є чинником, що сприяє росту інвестицій в економіці. На це звертав увагу ще Дж. Кейнс, що розробив концепцію ефективного попиту, який складається зі споживчого й інвестиційного компонентів. Скорочення споживчих видатків, якими б факторами воно не було викликано, природно стримує і розвиток виробництва. Так, у сучасній Україні через низький рівень заробітної плати підприємства не можуть нарощувати виробництво і товарообіг.

11.2. Джерела і структура фінансів домогосподарств

Фінанси населення стосуються економічної категорії “домашнє господарство” (домогосподарство), як це прийнято у світовій практиці - планування фінансів різних рівнів. Фінанси населення формуються доходами і витратами окремих домогосподарств.

Домогосподарство – це економічна одиниця, що складається з однієї людини або кількох людей, які ведуть спільне господарство, що забезпечує економіку факторами виробництва і використовує зароблені кошти для поточного споживання та оплати послуг і заощадження з метою задоволення своїх потреб. *Фінанси домашніх господарств* – це грошові фонди, що формуються у громадян з доходів, одержаних у результаті трудової, господарської та інших видів діяльності.

Фінанси домашніх господарств функціонують у межах фінансової системи країни і мають прямі й зворотні зв'язки з державними фінансами та фінансами підприємств. Фінанси держави та фінанси підприємств спрямовуються на нагромадження або споживання. До нагромаджень належать усі вкладення коштів на розширення виробництва, створення основних фондів усіх видів або нагромадження грошових ресурсів у кредитних установах і фінансових інститутах. Споживанням є вкладення коштів у матеріальні блага та послуги, що

призначені для відтворення робочої сили і споживаються населенням.

Однією з основних ознак розвитку будь-якої країни, якості життя її населення є рівень доходів домогосподарств.

Домогосподарство як суб'єкт фінансових відносин потребує вивчення в межах теорії фінансів. З одного боку, домогосподарства впливають на стан державних фінансів сплачують податкові та неподаткові платежі до бюджетів різних рівнів; домогосподарства впливають на стан фінансів суб'єктів господарювання, купуючи їхні цінні папери; домогосподарства впливають на стан банківського та страхового ринків шляхом купівлі відповідних продуктів. З іншого боку, домогосподарства отримують з бюджету та державних цільових фондів грошові виплати, виплату дивідендів та відсотків від підприємств та страхові відшкодування.

Лише на початку XXI ст. у фінансовій науці України було обґрунтовано виділення фінансів домогосподарств у окрему ланку фінансової системи України.

Під доходом розуміється максимальна кількість засобів споживання, які домогосподарство чи індивід можуть витратити за умови, що капітальна вартість майбутніх надходжень залишиться на попередньому рівні.

Доходи класифікують на первинні, соціальні трансферти, пенсії, приватні трансферти, інші грошові доходи. Відтворення доходів населення є складовою частиною процесу суспільного відтворення. Його стадіями є утворення, первинний розподіл і формування наявних та кінцевих доходів та їх використання на кінцеве споживання та нагромадження.

Дослідженню доходів присвячені роботи багатьох вітчизняних та зарубіжних вчених. Її не могли обійти своєю увагою найвидатніші економісти, соціологи, філософи сучасності та минулого.

Проблеми формування і використання доходів населення розглядаються в різних теоріях, деякі з них наведені в табл. 11.1.

Таблиця 11.1– Теорії, що звертають увагу на роль доходів населення

Назва теорії	Основні положення теорії щодо доходів населення
Теорія споживання	Досліджує вподобання індивідів на основі їхніх власних потреб, аналізує, як домогосподарство обирає той або інший товар, в якій кількості воно може його купити, враховуючи обмежений бюджет споживача і прагнення максимізувати власну вигоду.
Теорія утилітаризму С. Бентама	Згідно з теорією С. Бентама, максимізація корисності і є психологічним принципом поведінки людей, яким вони керуються, намагаючись уникнути страждань і збільшити задоволення або щастя. Він вважав, що суспільство, в тому числі і законодавство, має ґрунтуватися на цьому принципі, щоб забезпечувати "найбільше щастя для найбільшої кількості індивідів".
Концепція "базових потреб" Я. Мінсер, Т. Шульц	Ґрунтується на трьох основних елементах: 1) розширенні, особливо в країнах з надлишком трудових ресурсів, трудомістких виробництв, які навіть за порівняно низької продуктивності праці можуть забезпечити зростання валового внутрішнього продукту (ВВП), підвищення заробітної плати і доходів населення; 2) масштабній державній підтримці масової освіти, охорони здоров'я, соціальної допомоги бідним, здійснення програм громадської санітарії і гігієни, планування сім'ї; 3) залученні найширших верств населення до активної участі в розробці, плануванні та здійсненні соціальних програм, що в країнах, які розвиваються, значною мірою було викликано нестачею дипломованих спеціалістів і необхідністю виплачувати їм порівняно високу зарплату.

	До "базових потреб" було віднесені товари та послуги, що виробляються державним сектором (охорона здоров'я, освіта, в деяких країнах - житло), а також продукти, що зазвичай купуються за рахунок приватних доходів (їжа та одяг).
Концепція людського розвитку (розроблена групою експертів ПРООН і набула поширення в світі з 1990 р.; в Україні з 1992-1993 рр.)	Концепція як особлива теоретична система й орієнтована на практику державного управління методологія виходить із визнання неможливості звести суспільний прогрес до зростання грошового доходу чи примноження матеріального багатства. Вона виходить з первинної самоцінності розвитку людини, з того, що виробництво існує заради розвитку людей, а не люди - заради розвитку виробництва. Концепція людського розвитку, яка сформувалася за останні десятиліття, розглядає вдосконалення людини як основну мету суспільного поступу.
Концепція розширення можливостей вибору людини Амарт'ї Сен	Основна ідея цієї концепції - пропозиція оцінювати добробут за можливостями людей вести такий спосіб життя, який вони вважають належним, а не за рівнем доходу на душу населення чи іншими макроекономічними показниками. Згідно з цією концепцією, дохід має розглядатися не як кінцева мета, а як засіб розширення можливостей вибору людини в таких принципово важливих галузях життєдіяльності, як здобуття освіти, професійний розвиток, зміцнення здоров'я, економічна та громадська діяльність

Загальноекономічним стандартом для вивчення доходів і видатків населення є система національних рахунків (СНР). В основу методології дослідження доходів у СНР, розробленій ООН в 1993 році, покладена концепція Дж. Хікса, згідно з якою під доходом розуміється максимальна кількість засобів, які індивід може витратити протягом певного тижня за умови, що капітальна вартість майбутніх надходжень у грошовому виразі залишиться на попередньому рівні.

У системі національних рахунків *доходи класифікують* на первинні (заробітна плата, доходи від сільськогосподарської праці самозайнятих, доходи від несільськогосподарської праці самозайнятих, доходи від власності без доходів від вартості капітальних активів), соціальні трансферти (виплати з приводу нещасних випадків і короткочасних втрат працездатності; по тривалій втраті працездатності та інвалідності; у зв'язку з виходом на пенсію; на дітей та сімейні виплати; по безробіттю; по догляду за дітьми; на народження дитини; особам, що досягли певного віку; допомога військовим і ветеранам війни; інші), пенсії (державні та приватні), приватні трансферти (дітям на аліменти, інші види регулярних доходів за рахунок приватних осіб), інші грошові доходи.

Фінанси населення стосуються економічної категорії "домашнє господарство" (домогосподарство), як це прийнято світовою практикою планування фінансів різних рівнів. Згідно з рекомендаціями ООН, домогосподарством вважається група осіб, які досягли між собою певних домовленостей щодо забезпечення власного споживання. Якщо воно складається з однієї особи, то вважається, що вона забезпечує своє споживання самостійно. Кілька осіб можуть об'єднувати свої доходи повністю або частково. Домогосподарством можна вважати таку групу осіб, які узгоджують свої споживчі витрати. Але це зовсім не означає, що необхідною є наявність єдиної спільної каси, в якій концентрувався б бюджет домогосподарства.

На мікрорівні найбільш адекватно виражає розмір доходу, так званий, сукупний дохід. Він є статистичним еквівалентом всього обсягу отриманих домогосподарством засобів існування незалежно від джерела їх утворення. Його встановлюють за допомогою вибіркового обстеження бюджетів домогосподарств. Це обстеження дозволяє збирати й

аналізувати дані про рівень життя, доходи і споживання населення.

Дослідження доходів і видатків населення проводиться з метою:

- аналізу динаміки, рівня і складу доходів і видатків домогосподарств;
- вивчення диференціації доходів та споживання;
- моделювання доходів, видатків і споживання домогосподарств;
- визначення взаємозв'язку доходів домогосподарств та їх споживання, їхнього впливу на ефективність виробництва та інші соціально-економічні показники;
- аналізу платоспроможності населення як похідного значення від рівня доходів домогосподарств.

У процесі дослідження грошових доходів населення вивчають загальну масу економічних ресурсів, якими володіють і розпоряджаються домогосподарства. Не менше значення має оцінка потенційних можливостей домогосподарств щодо придбання товарів і послуг.

В Україні *доходи домогосподарств* розглядаються як основна складова сукупних ресурсів. Своєю чергою, сукупні ресурси домогосподарства складаються із загальних доходів, використаних заощаджень, приросту позик, кредитів, боргів, взятих домогосподарством, а також - повернених домогосподарству боргів. Вони поділяються на дві частини: загальні доходи та використані готівкові заощадження, сальдо боргів, позик і кредитів.

Складові сукупних ресурсів показані схематично на рис. 11.2.

11.2 – Складові сукупних ресурсів домогосподарств

Загальні доходи складаються з грошових та натуральних надходжень (у вартісній оцінці). Вони поєднують грошові доходи, вартість спожитої продукції, отриманої з особистого підсобного господарства (за винятком матеріальних затрат на її виробництво), в порядку самозаготівель, вартість грошової допомоги та подарованих родичами та іншими особами продуктів харчування, алкогольних напоїв та тютюнових виробів, суму пільг та субсидій на відшкодування витрат на оплату житлово-комунальних послуг, на придбання скрапленого газу, твердого, рідкого палива, а також - суму пільг на оплату санаторно-курортних путівок, послуг міжміського транспорту та зв'язку.

Грошові доходи домогосподарства складаються:

- з суми грошових та натуральних (в грошовій оцінці) надходжень, одержаних членами домогосподарства у вигляді оплати праці (за винятком податку з доходів фізичних осіб та обов'язкових відрахувань). До оплати праці належить заробітна плата, премії, інші винагороди, виплати і допомоги, отримані за основним і додатковими місцями роботи як у грошовій, так і в натуральній формах оплати відповідно чинного законодавства;

- з доходів від підприємницької діяльності та самозайнятості, до яких належать особисті доходи від підприємницької, фермерської та самостійної господарської діяльності громадян (без урахування видатків, пов'язаних з цією діяльністю);

- з доходів від власності у вигляді процентів, дивідендів, продажу акцій та інших цінних паперів;

- з надходжень від продажу нерухомості, особистого та домашнього майна, худоби, продукції особистого підсобного господарства та продуктів, отриманих в порядку самозаготівель.

Доходи від особистого підсобного господарства мають дві складові:

1) грошові доходи від продажу сільськогосподарської продукції, виробленої в особистому підсобному господарстві та отриманої домогосподарством в порядку самозаготівель;

2) вартість спожитої продукції, отриманої з особистого підсобного господарства та від самозаготівель. При розрахунку цього доходу виключаються матеріальні витрати на виробництво продукції (транспортні витрати, витрати на купівлю кормів, сільськогосподарської техніки та обладнання, насіння, добрива, засобів захисту рослин, ліків для худоби тощо). До цього показника також входить вартість отриманих з особистого підсобного господарства продуктів харчування, алкогольних напоїв та тютюнових виробів, подарованих родичам та іншим особам, а також - вартість спожитих продуктів, отриманих у порядку самозаготівель. Оцінка спожитих натуральних надходжень здійснюється за середніми цінами купівлі відповідних товарів у звітному періоді; - з соціальних допомог, пенсій, стипендій, грошових допомог від родичів і інших осіб та інших грошових доходів.

Пенсії - всі види трудових і соціальних пенсій: за віком, за інвалідністю, через втрату годувальника, соціальні, військовослужбовцям та інші.

Стипендії - всі види стипендій, які виплачуються учням професійно-технічних навчальних закладів, студентам, які навчаються з відривом від виробництва у вищих та середніх спеціальних навчальних закладах, у т. ч. стипендії, які виплачуються підприємствами та організаціями, стипендії та інші виплати аспірантам, ординаторам.

Допомоги - всі види одноразових та щомісячних допомог, отриманих населенням з державного та місцевого бюджетів, фондів соціального захисту, від профспілкових організацій, за рахунок коштів підприємств та з інших джерел. Із загального обсягу допомог розрізняють:

1) допомогу по безробіттю - допомогу, яку отримують непрацюючі громадяни працездатного віку, які мають статус безробітних (зареєстровані в державній службі зайнятості);

2) допомогу малозабезпеченим сім'ям - адресну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям, запроваджену з метою надання матеріальної підтримки найменш соціально захищеним верствам населення;

3) допомога на дітей - одноразова допомога у зв'язку з народженням дитини, допомога по догляду за дитиною у віці до 3 років, допомога сім'ям, які виховують дітей у віці від 3 до 6 років, грошові виплати матерям (батькам), які доглядають трьох і більше дітей віком до 16 років тощо;

4) інші допомоги - допомога сім'ям осіб, які загинули при виконанні службових обов'язків, допомога на поховання, всі види допомог від місцевої влади, допомога по догляду за інвалідами, особами похилого віку тощо.

Допомога від родичів та інших осіб має дві складові:

1) допомогу грошима - гроші, отримані в подарунок від родичів, знайомих, інших осіб;

2) допомогу від родичів та інших осіб продовольчими товарами у вартісній оцінці, яка здійснюється за середніми цінами купівлі відповідних товарів у звітному періоді.

Аліменти - на утримання неповнолітніх дітей, батьків похилого віку тощо. Також по цій статті враховуються допомога, які виплачуються органами соціального забезпечення під час розшуку батьків, які ухиляються від сплати аліментів.

Натуральні надходження у вартісній оцінці містять:

Пільги та субсидії на оплату житлово-комунальних послуг, на придбання скрапленого газу, твердого, рідкого палива - сума грошових нарахувань відповідно відсоткам пільг на оплату окремих житлово-комунальних послуг різним категоріям населення (інвалідам, учасникам Великої Вітчизняної війни, учасникам бойових дій, багатодітним сім'ям, учасникам ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС тощо) та сума нарахованих субсидій на оплату житлово-комунальних послуг, придбання скрапленого газу, твердого, рідкого (побутового) палива.

Пільги на оплату санаторно-курортних путівок, послуг міжміського транспорту, зв'язку - частина вартості путівки на оздоровлення та відпочинок, оплачена підприємством, організацією, органом соціального захисту тощо, сума пільг на оплату телефону та на проїзд в міжміському транспорті окремих категорій населення.

Використання заощаджень, позики та повернені домогосподарству борги - сума використаних в обстежуваному періоді готівкових заощаджень, зменшення вкладів у банківських установах тощо. Також враховуються позичені гроші та гроші, повернені домогосподарству.

Фонд споживання в загальнонаціональному масштабі – це загальна сума споживання населення країни, обмежена розміром ВВП, національним доходом та необхідними відрахуваннями з національного доходу до невиробничої сфери та страхові фонди на непередбачені витрати.

Формуючись за рахунок розподілу і перерозподілу новоствореної вартості у виробничій та невиробничій сферах, а також у сфері державних фінансів, фінанси домашніх господарств збільшуються за рахунок власної господарської діяльності населення та доходів від інвестування на фінансовому ринку.

Обсяг фінансів домашніх господарств і їх структура за джерелами надходжень залежать від впливу низки чинників, основним з яких є рівень розвитку економіки країни. За допомогою цього чинника визначають частку національного доходу, що спрямовується на споживання у вигляді як оплати праці, так і соціального захисту з боку держави непрацездатних членів суспільства.

Структура фінансів домогосподарств за напрямками розподілу коштів формується, виходячи з необхідності першочергового забезпечення розширеного відтворення робочої сили, тобто залежить від обсягу витрат на фізіологічні потреби населення, які є пріоритетними. Таким чином, чим менший загальний фонд споживання країни, тим більша питома вага витрат на життєзабезпечення населення і, відповідно, менші витрати на духовний розвиток людини та інвестиційна спроможність населення.

Витрати - це сума платежів домогосподарств за товари та послуги, отримані у звітному періоді, сума коштів, направлених ними на купівлю акцій, сертифікатів, валюти, нерухомості, на будівництво, допомогу родичам і знайомим, на вклади до банківських установ, на податки (крім прибуткового) та інші внески. Для всебічного аналізу використання ресурсів домогосподарств вивчаються грошові витрати, які відповідають наведеному вище визначенню, їх основна складова - споживчі витрати, а також обраховується зведений показник сукупних витрат.

Структура витрат домашніх господарств:

- придбання матеріальних благ для відтворення робочої сили у її фізичному вигляді;
- витрати на оплату послуг, що забезпечують фізичне відтворення робочої сили (відпочинок, платне медичне обслуговування);
- витрати на духовний розвиток і освіту для відтворення якості робочої сили (як доповнення до безкоштовного бюджетного фінансування);
- податки та збори;
- страхові внески;
- довгострокові вклади населення в цінні папери і банківські депозити;
- витрати на розвиток приватного підприємництва. Матеріальні цінності, які купує

населення, називають матеріальними благами. *Структуру витрат на матеріальні блага*, що споживає населення, утворює співвідношення витрат на окремі види товарів (продукти харчування, одяг). У розвинених країнах сучасна структура споживання, яка визнана оптимальною, приблизно така: продукти харчування - 30%, інші матеріальні блага - 70%.

У розгорнутому вигляді споживчі витрати містять статті, наведені на рис. 11.3.

Структура *витрат* домашніх господарств:

- придбання матеріальних благ для відтворення робочої сили у її фізичному вигляді;
- витрати на оплату послуг, що забезпечують фізичне відтворення робочої сили (відпочинок, платне медичне обслуговування);
- витрати на духовний розвиток і освіту для відтворення якості робочої сили (як доповнення до безкоштовного бюджетного фінансування);
- податки та збори;
- страхові внески;
- довгострокові вклади населення в цінні папери та банківські депозити;
- витрати на розвиток приватного підприємництва.

Рис. 11.3 – Складові споживчих витрат

Соціальний захист населення полягає в забезпеченні мінімального рівня споживання населення. Такий захист передбачає надання кожній людині державою певних гарантій споживання, що закріплені законодавчо. З боку держави в домогосподарства надходять кошти у вигляді безпосередніх виплат та надання послуг з боку сфери охорони здоров'я, освіти та культури, що сплачуються за рахунок фінансових ресурсів бюджетної системи і державних цільових страхових фондів.

Гарантії держави є соціально-економічними: соціальними – з огляду на їх спрямованість на певні групи населення, які особливо потребують державної підтримки, економічними – стосовно визначення розміру гарантій з погляду їх необхідного розміру і, водночас, можливостей держави. Усі види гарантій обов'язково мають фінансові джерела покриття і надаються лише в межах сум, затверджених у бюджеті поточного року.

Соціально-економічні гарантії держави населенню надаються в трьох напрямках.

1. Держава встановлює для повноцінного працівника нормальний рівень споживання через гарантований мінімальний рівень оплати праці, індексацію оплати праці відповідно до рівня інфляції, помірні податки та свободу підприємництва.

2. Держава шляхом бюджетного фінансування в мінімальному розмірі задовольняє пріоритетні потреби суспільства, тобто такі потреби з відтворення населення, які неможливо перекласти на окремих громадян без ризику втрати в майбутньому якості робочої сили.

3. Вирівнювання рівнів життя окремих груп населення, які з об'єктивних причин не

можуть задовольнити свої споживчі потреби власною працею: за станом здоров'я, внаслідок втрати роботи, за умов загальної кризи в економіці. Таким групам населення надається допомога у вигляді прямих виплат (пенсії, допомога, стипендії) і податкових пільг, що збільшують реальні доходи.

Економічна сутність державних гарантій полягає в перерозподілі національного доходу. Через фінансову систему у населення вилучається частина доданого продукту і перерозподіляється за окремими групами населення. Цей перерозподіл обмежується реальними можливостями державного бюджету, тобто розміром податкових надходжень.

Соціально-економічні гарантії населенню надаються державою у вигляді:

- реалізації прав громадян на працю та допомогу з безробіття;
- гарантії виплати заробітної плати та забезпечення її мінімального рівня;
- індексації всіх видів соціальної допомоги в умовах інфляції;
- надання допомоги та пільг малозабезпеченим верствам населення;
- виплати всіх видів пенсійного забезпечення.

До основних принципів соціального захисту населення як джерела поповнення фінансів населення належать:

- адресність надання допомоги, що означає отримання допомоги лише тими, хто її справді потребує;
- залучення до надання соціальної допомоги коштів як державного, так і місцевих бюджетів.

11.3. Фінансові рішення домашніх господарств

Як і будь-яка організація, домашні господарства для забезпечення існування, а також підвищення рівня добробуту своїх членів, приймають численні рішення, що відносяться до різних сторін життєдіяльності.

Однак, є значні відмінності як у механізмі прийняття рішень, так і в їх цільовій спрямованості. Вони значною мірою виникають із того факту, що між членами домашніх господарств існують різноманітні зв'язки, які носять не стільки економічний, скільки соціальний характер. Звичайно, і в організаціях бізнесу існують соціальні відносини, але вони грають підлеглу до економічних відносин роль, оскільки основні їх цілі - економічні, будь то зростання прибутку, добробуту акціонерів або інше. Більше того, в організаціях бізнесу неформальний характер відносин, що виходить за рамки економічних, як правило, є негативним чинником, що знижує ефективність їх функціонування, і тому не заохочується. У домашніх господарствах субординація розглянутих двох типів відносин прямо протилежна. Тому й економічні, і фінансові рішення приймаються, виходячи не тільки з економічних цілей (зростання доходів домогосподарств; економія витрат та ін.), але й соціальних (виховання дітей; підвищення освітнього рівня; забезпечення умов для повноцінного відпочинку й т.д.). Економічні цілі також відіграють підлеглу роль перед соціальними й спрямовані на найбільш повну реалізацію останніх. Не випадково домашні господарства, особливо якщо це родина або інша група людей, пов'язана родинними відносинами, активно вивчаються в соціологічній науці.

Домашнє господарство повинно приймати **два основних типи економічних рішень**:

1) *як формувати структуру своїх майбутніх активів* з обліком наявних у нього, тобто чи треба здобувати нову нерухомість (наприклад, житло, земельні ділянки), спонукувані кошти (наприклад, автомобілі, обстановку у квартирі та ін.) або цінні папери й т.д.; одночасно визначається співвідношення між активами, що здобувають знову;

2) *як формувати фонд робочого часу* (визначення працюючих членів домашнього господарства, місця їх роботи та ін.).

Обидва типи рішень впливають на майбутні доходи домашнього господарства. Перший тип рішень можна назвати *інвестиційним*, а доходи, одержувані від нього, - *інвестиційними*. Разом з тим, будь-які інвестиції вимагають фінансових витрат у тій або іншій формі.

Фінансові рішення домашніх господарств приймаються, насамперед, відносно

використання грошових фондів. З погляду матеріального складу, фінанси домашнього господарства – це сукупність створених ним цільових грошових фондів, іншими словами – це загальний обсяг фінансових ресурсів, що має домашнє господарство. У структуру фінансових ресурсів домашнього господарства входять:

- кошти, призначені для поточних витрат: видатки на придбання продуктів харчування, непродовольчих товарів, що використовуються протягом нетривалого періоду часу (взуття, одяг та ін.), плата за періодично споживані послуги й ін.;

- кошти, призначені для капітальних видатків: придбання непродовольчих товарів, використовуваних протягом досить тривалих проміжків часу (меблі, житло, транспортні засоби й т.ін.), оплата послуг, досить рідко споживаних учасниками домашнього господарства (навчання, медична операція, туристична путівка);

- грошові заощадження;

- кошти, вкладені в спонукуване й нерухоме майно.

Як правило, домашнє господарство починає свою господарську діяльність не на порожньому місці, тобто спочатку володіє деяким накопиченим раніше багатством, що, головним чином, переходить до нього в спадщину, а іноді в результаті дарування. Це багатство може бути представлене в різних формах, насамперед, у формі нерухомості, готівки, а також у деяких випадках – у формі цінних паперів. Крім первісних ресурсів, їх джерелами є:

- а) розташований дохід домашнього господарства;

- б) споживчий кредит;

- в) соціальні трансферти;

- г) інші ресурси (наприклад, це можуть бути виграші в лотерею, доходи від персональних позик іншим фізичним особам (необхідно мати на увазі, що позики, надані фізичними особами, обмежуються частково законодавством. Так, не можна давати валютний кредит, тобто кредит, сума боргу за яким й відсотки виражені в іноземній валюті й ін.).

Всі види економічних рішень домашнього господарства тісно взаємопов'язані між собою. Так, заощадження залежать від того, коли людина вирішує піти на пенсію. Вибір портфеля активів, у свою чергу, залежить від того, як домашнє господарство визначає пріоритети в поточному споживанні й заощадженні, а також від індивідуальних переваг. Одні домашні господарства можуть віддати перевагу споживанню більшої частини поточних доходів споживати, інші, навпаки, зберіганню. Як і в організації бізнесу, структура портфеля активів багато в чому залежить від схильності до ризику.

Економічні й фінансові рішення в домашньому господарстві залежать від багатьох факторів, серед яких основними є:

- 1) поточні й перспективні цілі;

- 2) відносини між членами домашнього господарства;

- 3) рівень доходів домашнього господарства;

- 4) переваги й схильність до ризику членів домашнього господарства;

- 5) зовнішнє середовище, в якому діє домашнє господарство.

Зовнішнє середовище справляє дуже великий вплив на рішення в домашньому господарстві. Найбільш важливими факторами зовнішнього середовища для них є:

- законодавче регулювання доходів і видатків, особливо в сфері зайнятості, оподаткування доходів, соціальної допомоги;

- відносини в колективі, у якому працюють члени домашнього господарства; участь останніх у суспільних і політичних організаціях;

- відносини між самими домашніми господарствами.

Коли мова заходить про домашні господарства як структурні елементи суспільного відтворення, то виникає певне коло питань, які стосуються як їх внутрішньої організації (ролі окремих членів, видів їхньої діяльності, управління ресурсами), так і відносин з навколишнім середовищем: суспільством у цілому, його інститутами (суспільними, політичними, економічними), а також з іншими домашніми господарствами.

Види діяльності домашнього господарства включають:

- а) оплачувані роботи в суспільному й приватному секторі економіки;
- б) неоплачувані роботи в межах самого домашнього господарства;
- в) роботи, що виконуються членами інших домашніх господарств або для них (вони можуть як винагороджуватися, так і здійснюватися безоплатно).

Організації бізнесу, у яких працюють члени домашнього господарства, у рідких випадках беруть до уваги специфіку останніх, тобто не враховують потреби працівників у забезпеченні незайнятих членів родин. У принципі, вони й не зобов'язані це робити. У той же час тільки держава може й повинна через систему соціальної допомоги зм'якшувати нерівномірність у розподілі доходів між домашніми господарствами з різним складом членів і рівнем доходів.

11.4. Інвестиційна діяльність населення

Фінанси населення за джерелами формування належать до сфери споживання, але завжди від споживання у населення залишається частина коштів, що спрямовуються на заощадження, тобто нагромаджуються.

Частина доходу домогосподарства, що не використовується на купівлю товарів і оплату послуг, а також на сплату податків, називається заощадженнями. Найпоширенішою формою заощаджень є використання частини доходу або для створення нагромаджень у вигляді готівки чи вкладів в ощадних банках, або для придбання цінних паперів.

Вільні кошти, що залишаються після всіх витрат на придбання матеріальних благ, оплату послуг та духовний розвиток, населення використовує:

- як резервний фонд у вигляді простого грошового нагромадження без інвестування;
- як інвестиційний фонд для отримання додаткового доходу його власником.

Вибір виду інвестування вільних фінансових ресурсів населення залежить від законодавчих передумов розширення підприємництва у країні й стану фінансового ринку (у тому числі фондового).

Інвестиції населення здійснює:

- у засоби виробництва для індивідуальної підприємницької діяльності в межах законодавства про підприємництво;
- у цінні папери з метою отримання дивідендів за акціями або доходу за облігаціями;
- у банківські депозити (вклади) та ощадні сертифікати;
- у валютні ресурси.

Вибір між вкладеннями в цінні папери і банківські депозити ґрунтується на стандартному підході: за відсутності інфляції вибирається варіант найбільшої доходності шляхом порівняння банківського відсотка закладами і розміру дивідендів за цінними паперами. В умовах інфляції населення переважно обирає інвестування у валютні ресурси.

Контрольні питання:

1. Дайте визначення фінансів домогосподарств.
2. Обґрунтуйте роль домогосподарств у соціально- економічному розвитку суспільства.
3. Розгляньте основні функції фінансів домогосподарств. Наведіть конкретні приклади їх реалізації.
4. Що означає термін "бюджет домогосподарства"?
5. Якою є структура доходів і витрат домогосподарств в Україні?
6. Охарактеризуйте первинні і вторинні доходи населення.
7. Чим зумовлена необхідність управління грошовими потоками домогосподарств?
8. Наведіть приклади мотивованих і немотивованих заощаджень домогосподарств.
9. Охарактеризуйте основні моделі поведінки домогосподарства.
10. Які чинники впливають на ощадну активність домогосподарств у сучасних умовах?

Тема 12. Страхування. Страховий ринок

План:

- 12.1. Сутність і функції страхування. Основні терміни і поняття страхування.
- 12.2. Основні галузі та форми страхування.
- 12.3. Страховий ринок України на сучасному етапі.

Рекомендована література: [1,3-6,13-19,21-28,39,47,48]

Основні терміни і поняття: страховий ринок; страховий захист; страховий випадок; перестраховування; майнове страхування; особисте страхування; страхування відповідальності; аджастер; диспашер; аварійний комісар; цедент; цесіонер; франшиза.

12.1. Сутність і функції страхування. Основні терміни і поняття страхування

Страхування – це вид цивільно-правових відносин щодо захисту майнових інтересів громадян та юридичних осіб у разі настання певних подій (страхових випадків), визначених договором страхування або чинним законодавством, за рахунок грошових фондів, що формуються за рахунок сплати громадянами та юридичними особами страхових платежів (страхових внесків, страхових премій).

Передумовою виникнення страхових відносин є ризик, без наявності якого немає страхування, тому що відсутній страховий інтерес. Зміст ризику і міра його вірогідності визначають межі страхового захисту.

За своїм змістом ризик є подією з негативними, особливо невігідними економічними наслідками, які ймовірно виникнуть у майбутньому.

За своїм складом ризику бувають дуже різноманітними. Залежно від критеріїв, покладених в основу їхньої класифікації, вони поділяються на: природні; антропогенні; економічні; особисті; масові; невеликі тощо. У свою чергу економічні поділяються на майнові, фінансові, спекулятивні тощо.

Саме багатогранність форм прояву ризику, частота й шкідливість наслідків від нього, неможливість абсолютного уникнення його ймовірності викликають необхідність організації страхування.

Економічної сутності страхування відповідають його функції, що виражають суспільне призначення даної категорії. Вони є зовнішніми формами, що дозволяють виявити особливості страхування як ланки фінансової системи. Категорія фінансів виражає свою економічну сутність насамперед через розподільну функцію. Ця функція знаходить конкретний, специфічний прояв у функціях, властивих страхуванню - ризиковій, попереджувальній, ощадній.

Головною є **ризикова функція**, тому що страховий ризик, як можливість збитку, безпосередньо пов'язаний з основним призначенням страхування по наданню грошової допомоги постраждалим.

Ризикова функція пов'язана з ризиком настання страхових подій і проявляється в перерозподілі грошової форми вартості серед учасників страхування в зв'язку з наслідками випадкових страхових подій.

Попереджувальна (превентивна) функція спрямована на фінансування за рахунок частини коштів страхового фонду заходів щодо зменшення страхового ризику.

Ощадна функція страхування пов'язане з заощадженням коштів за допомогою страхування. У страхуванні життя категорія страхування в найбільшій мірі зближається з категорією кредиту при накопиченні по договорах страхування на дожиття обумовлених страхових сум. Заощадження грошових сум за допомогою страхування на дожиття пов'язано з потребою в страховому захисті досягнутого матеріального добробуту. Цим і пояснюється

наявність ощадної функції страхування.

Контрольна функція страхування укладена в строго цільовому використанні коштів страхового фонду. Дана функція впливає з перерахованих вище і виявляється одночасно з ними в конкретних страхових відносинах, в умовах страхування. Відповідно до контрольної функції на підставі законодавчих і інструктивних документів здійснюється фінансовий страховий контроль за правильним проведенням страхових операцій.

Всю сукупність термінів, що визначають страхові відносини можна умовно розділити на три групи.

До першої групи належать терміни, які пов'язані з загальними умовами здійснення страхування (загальні страхові терміни).

Страховик - це юридична особа, любої, визначеної законодавством організаційно-правової форми, що має державний дозвіл (ліцензію) на проведення операцій страхування, що створює і використовує кошти страхового фонду для захисту інтересів страхувальників.

Страхувальник - це юридична або фізична особа, що володіє повною дієздатністю, яка страхує свій власний інтерес, або інтерес третьої сторони; сплачує для цього страхові платежі (премії, внески) і має право за законом або договором страхування одержати страхове відшкодування при настанні страхової події (випадку).

До відзначеної групи належать також наступні терміни:

- страховий захист - це економічна категорія, що відбиває сукупність специфічних розподільних і перерозподільних відносин, пов'язаних із подоланням або відшкодуванням втрат, що наносяться матеріальному виробництву і життєвому рівню населення в результаті непередбачених подій; сукупність перерозподільних відносин із приводу подолання і відшкодування збитку, що наносяться конкретним об'єктам;

- страховий інтерес - економічна потреба або зацікавленість брати участь у страхуванні; страхова сума, у якій оцінюється збиток у зв'язку з можливою загибеллю або знищенням майна;

- застрахований - фізична особа, життя, здоров'я і працездатність якого є об'єктом страхового захисту по особистому страхуванню. Застрахований може одночасно бути страхувальником;

- об'єкти і предмети страхування - матеріальні і нематеріальні цінності, предмети страхуванню;

- страхова відповідальність - обов'язок страховика виплатити страхове відшкодування або страхову суму в результаті настання страхового випадку за певних умов страхування;

- одержувач страхового відшкодування або страхової суми - фізична або юридична особа, якій за умовами страхування надане право на одержання відповідних коштів;

- страхове свідчення - документ, що засвідчує факт страхування майна або особистого страхування.

До другої групи належать терміни, які характеризують страхові відносини, пов'язані з формуванням страхового фонду. Основними термінами в цій групі відносин є такі:

- страхова оцінка - визначення вартості об'єкта для цілей страхування;

- страхове забезпечення - рівень страхової оцінки стосовно вартості майна, прийнятої для страхування. Виражається у відсотках від зазначеної вартості або нормується в грошових одиницях на один об'єкт страхування;

- страхова сума - сума коштів, на якому фактично застраховане майно, життя, здоров'я;

- страховий тариф - виражена в грошових одиницях плата з одиниці страхової суми або процентної ставки від сукупної страхової суми. Є основою для формування страхового фонду (брутто ставка);

- страхова премія (страховий платіж, страховий внесок) – плата за страхування, що сплачується страхувальником страховику за прийняття страховиком на себе зобов'язання здійснити страхову виплату страхувальнику у разі настання страхового випадку, який передбачений договором страхування.

- термін страхування - період часу, протягом якого застраховані об'єкти страхування;
- страхове поле - максимальна кількість об'єктів, що можна застрахувати;
- страховий портфель - фактична кількість застрахованих об'єктів або чинних договорів страхування на даній території;
- страховий вік - вікові групи, у межах яких приймаються на страхування громадяни або підлягає страхуванню поголів'я сільськогосподарських тварин.

У третій групі об'єднані терміни, що характеризують страхові відносини, пов'язані з витратою коштів страхового фонду:

- страховий ризик - можливість нанесення збитку від страхового випадку; конкретний страховий випадок, від якого здійснюється страхування; по їхній страховій оцінці і ступеню можливості нанесення збитку;
- страховий випадок - подія, що фактично відбулася, в зв'язку з негативними або іншими обговореними наслідками якого може бути виплачені страхове відшкодування або страхова сума;
- страховий акт - документ, оформлений у встановленому порядку, що підтверджує факт і причину страхового випадку;
- страховий збиток - вартість цілком загиблої або знеціненої частини ушкодженого майна по страховій оцінці;
- страхове відшкодування - належна до виплати страхувальнику частина або повна сума збитку;
- страхове сторно - число достроково перерваних договорів страхування життя в зв'язку з несплатою чергових внесків;
- страхова рента - регулярний прибуток страхувальника, пов'язаний з одержанням довічної або тимчасової пенсії за рахунок витрати внесеного в страховий фонд одночасного страхового внеску або накопичення визначеної суми коштів регулярними внесками.

12.2. Основні галузі та форми страхування

В системі страхування відокремлюють такі галузі страхування: майнове, особисте, страхування відповідальності і страхування економічних (підприємницьких) ризиків, соціальне страхування.

Майнове страхування захищає інтереси страхувальника, пов'язані з володінням, користуванням, розпорядженням майном і товарно-матеріальними цінностями. У свою чергу виділяють декілька видів позначеного виду страхування. Видом страхування називається страхування конкретних однорідних об'єктів у визначеному обсязі страхової відповідальності по відповідних тарифних ставках. До традиційних і основних видів майнового страхування відносяться сільськогосподарське страхування, транспортне страхування, страхування майна громадян, страхування майна підприємств різноманітних форм власності, морське й авіаційне страхування, страхування вантажів, страхування транспортних засобів від усіх ризиків, страхування від вогневих ризиків.

При демонополізації страхової справи в Україні почали з'являтися нові види страхування, що одержать подальший розвиток. Розширюється сфера застосування універсальних, комплексних видів страхування. Велике значення набувають питання індексації страхових сум і відшкодувань в умовах інфляції, наданні податкових пільг при страхуванні суспільно значимих об'єктів і матеріальних цінностей.

Особисте страхування виступає формою соціального захисту і зміцнення матеріального добробуту населення. Його об'єктами є життя, здоров'я, працездатність громадян. Основна частина операцій по особистому страхуванню здійснюється на добровільній основі. Найбільше поширеними є змішане страхування життя із широким обсягом страхової відповідальності, страхування дітей у зв'язку з досягненням ними повноліття, страхування дітей і школярів від нещасливих випадків, страхування пенсій, ритуальне страхування.

Страхування відповідальності на відміну від майнового й особистого захищає інтереси як самого страхувальника, оскільки збиток за нього відшкодовує страхова організація, так і інших (третіх) осіб, яким гарантуються виплати за збиток, заподіяний унаслідок дії або бездіяльності страхувальника незалежно від його майнового положення. Тим самим страхування відповідальності забезпечує захист економічних інтересів можливих винуватців шкоди й осіб, яким у конкретному страховому випадку заподіяний збиток.

У умовах ринкових відносин широкий розвиток одержує страхування відповідальності позичальника за непогашення кредиту, отриманого в банку. У цьому випадку договір страхування полягає між страховою компанією (страховиком) і підприємством-позичальником (страхувальником). Об'єктом страхування є відповідальність позичальника перед банком, що видав кредит.

Страхування цивільної відповідальності власників транспортних засобів - найбільш поширені у світовій страховій практиці вид страхування відповідальності, що проводиться в обов'язковому, установленому законом порядку. Об'єктом у цьому випадку виступає цивільна відповідальність власників автотранспортних засобів, яку вони несуть перед законом при настанні дорожньо-транспортної події перед потерпілими третіми особами (фізичними і юридичними).

У закордонній страховій практиці широко застосовується **страхування економічних (підприємницьких) ризиків**. Підприємницька діяльність і страхування - тісно пов'язані категорії ринкового господарства. У цьому виді страхування виділяють страхування від комерційних, технічних, правових, політичних ризиків і ризиків у фінансово-кредитній сфері.

Страхування комерційних ризиків охоплює ті види страхування, у яких, насамперед, зацікавлений підприємець. Об'єктом цього страхування є комерційна діяльність страхувальника, під яким розуміється інвестування грошових і матеріальних ресурсів у якийсь вид виробництва або бізнесу й одержання від цих вкладень відповідної фінансової віддачі у виді прибули. Покриття комерційних ризиків здійснюється за допомогою: страхування від втрати прибули (прибутку) унаслідок порушення процесу виробництва, простою, ушкодження або крадіжки майна й інших утрат, пов'язаних із перериванням основної діяльності; страхування від невиконання договірних зобов'язань по постачанню і реалізації продукції.

Необхідність страхування фінансово-кредитних ризиків обумовлена достатньо високим ступенем можливості їхньої появи - страховий ризик впливає зі специфіки прямування фінансових і кредитних потоків. При цьому застосовуються такі види страхування: страхування експортних кредитів; страхування витрат по вступі експортера на новий ринок; страхування банківських кредитів від ризику неплатежу позичальника; страхування комерційного кредиту; страхування заставних операцій; страхування валютних операцій; страхування біржових операцій і угод; страхування від інфляції й ін.

Соціальне страхування – гарантована державою система заходів щодо забезпечення громадян у старості, на випадок захворювання, втрати працездатності, підтримки материнства та дитинства, а також з охорони здоров'я членів суспільства в умовах безплатної медицини.

Необхідність соціального страхування зумовлена такими причинами:

- наявністю осіб, котрі, з огляду на певні обставини, не беруть участі в суспільно-корисній праці, отже, не можуть за рахунок заробітної плати підтримувати своє життя;
- наявністю громадян, котрі є дієздатними, але не мають можливості реалізувати цю дієздатність.

У соціально-політичному аспекті соціальне страхування є способом реалізації конституційного права громадян на матеріальне забезпечення у старості, у випадках хвороби, повної або часткової втрати працездатності або ж за браком такої від народження, при втраті годувальника, при безробітті.

Соціальне страхування покликане виконувати такі функції:

- формування грошових фондів, з яких покриваються затрати, пов'язані утриманням непрацездатних осіб, що, з огляду на обставини, не беруть участі у трудовому процесі;
- забезпечення певною мірою чисельності та структури трудових ресурсів;
- скорочення розриву в рівнях матеріального забезпечення працюючих та непрацюючих громадян;
- сприяння вирівнюванню життєвого рівня різних соціальних груп населення, не залучених до трудового процесу.

Система соціального страхування складається з двох видів:

Перший пов'язаний з відновленням та збереженням працездатності працівників;

Другий має гарантувати матеріальне забезпечення громадянам, котрі втратили працездатність або не мали її.

Матеріальною основою для виконання цих завдань виступають певні фонди з характерними для них напрямками використання коштів.

За формою розрізняють добровільне та обов'язкове страхування.

Обов'язкова форма страхування ґрунтується на тому, що законодавством встановлюється перелік об'єктів, які підлягають обов'язковому страхуванню, та механізм, за яким забезпечується його реалізація. Відповідальність за здійснення обов'язкового страхування покладається на державні страхові органи.

Добровільне страхування здійснюється на основі договору між страхувальником і страховиком.

Страхові послуги можуть бути надані на умовах обов'язковості і добровільності. Відповідно за формою проведення страхування може бути обов'язковим і добровільним.

Обов'язкову форму страхування відрізняють такі принципи:

- обов'язкове страхування встановлюється законом, відповідно до яких, страховик зобов'язаний застрахувати відповідні об'єкти, а страхувальники зобов'язані вносити страхові платежі;
- обов'язкове страхування має суцільне охоплення об'єктів, установлених законом;
- обов'язкове страхування поширюється автоматично на всі об'єкти, зазначені в законі;
- обов'язкове страхування діє незалежно від внесення страхових платежів. У випадках, коли страхувальник не сплатив установлені страхові внески, вони стягуються в судовому порядку;
- обов'язкове страхування діє протягом усього терміна користування страхувальником застрахованим майном, ті. має безстроковий характер;
- по обов'язковому страхуванню здійснюється нормування страхового забезпечення.

Добровільне страхування проводиться в силу закону і на добровільній основі. Законом визначаються найбільше загальні умови страхування, а конкретизація здійснюється на основі правил, розроблених страховиком. Ця форма не носить примусового характеру і надає можливість вільного вибору послуг на страховому ринку. Добровільне страхування має вибірковий характер, у залежності від бажання страхувальників, а для деяких категорій осіб встановлюються обмеження для висновку договору.

Для добровільної форми страхування характерні такі принципи:

- воно діє й у силу закону і на добровільних початках, законом визначаються об'єкти, прийняті до добровільного страхування і загальні умови;
- добровільна участь у страхуванні характерно для страхувальника, страховик не має права відмови, якщо страхувальника влаштовують умови страхування;
- добровільне страхування має вибіркоче охоплення, тому що не всі потенційні страхувальники бажають брати участь у страхуванні й існують визначені обмеження для деяких категорій осіб при висновку договорів страхування;
- воно діє тільки при дотриманні умови надходження разового або періодичних страхових внесків, несплата чергового страхового внеску по довгостроковому страхуванню спричиняє за собою припинення дії договору страхування;
- страхове забезпечення по добровільному страхуванню залежить від бажання

страхувальника, по майновому страхуванню страхувальник може визначити розмір страхової суми в межах страхової оцінки майна, а по особистому - відповідно до угоди сторін.

12.3. Страховий ринок України на сучасному етапі

Страховання як об'єктивно необхідний атрибут ринкової економіки забезпечує надійні гарантії відновлення порушених майнових прав та інтересів у випадках втрат, заподіяних вогнем, стихійними лихами, техногенними аваріями, транспортними аваріями та іншими непередбаченими обставинами.

У той же час страхування не лише звільняє державу від витрат на відшкодування збитків при появі страхових подій, а й суттєво впливає на зміцнення фінансів держави, є ефективною формою накопичення коштів громадян і значним стабільним джерелом довгострокових інвестицій.

За роки незалежності в Україні, в основному, створено законодавчу та нормативну базу страхування. Це дало можливість розбудовувати страховий ринок на засадах конкуренції, що сприяє підвищенню якості надання страхових послуг.

У сучасних умовах розвитку України, зареєстровано понад 310 страхових компаній, з яких майже третина працює масштабно і ефективно.

Проте рівень розвитку страхового ринку в Україні покриває ще не більше 10% потенційних ризиків, тоді як в більшості розвинутих країн це не менше 90-95%.

Страховий ринок - це система фінансово-економічних відносин, де об'єктом купівлі-продажу виступає страхова послуга, формуються попит і пропозиція на неї. Необхідність забезпечення безперервності відтворювального процесу у випадку непередбачених несприятливих обставин обумовлює розвиток страхового ринку.

Страховий ринок є також формою організації фінансових відносин у формуванні та розподілі страхового фонду для забезпечення страхового захисту.

Обов'язковою умовою існування страхового ринку є наявність суспільної потреби на страхові послуги і наявність страховиків, спроможних задовольнити ці потреби. Перехід вітчизняної економіки до ринку істотно змінює роль і місце страховика в системі економічних відношень. Страхові компанії перетворюються на повноправних суб'єктів господарського життя.

Страховий ринок, що функціонує, являє собою складну, інтегровану систему, яка включає різноманітні структурні ланки.

Базова ланка страхового ринку - *страхове товариство* або *страхова компанія*. Саме тут здійснюється процес формування і використання страхового фонду, формуються й з'являються інші економічні відносини, особисті, групові, колективні інтереси.

Страхова компанія - історично визначена суспільна форма функціонування страхового фонду, є відособленою структурою, що здійснює укладання договорів страхування та їх обслуговування. Страхові компанії властива техніко-організаційна єдність. Економічна відокремленість страхової компанії полягає в повній відокремленості її ресурсів, їх самостійному повному обсягу. Економічно самостійні страхові компанії будують свої відносини з іншими страховиками на основі перестрахування і співстрахування.

Страховий ринок формується в процесі становлення товарного господарства і є його невід'ємним та важливим елементом. Умовою виникнення того чи іншого типу ринку є суспільний поділ праці та існування різноманітних власників - відокремлених товаровиробників. Реальне співвідношення даних умов визначає ступінь розвитку ринкових відносин. Страховий ринок припускає самостійність суб'єктів, їх рівноправне партнерство з приводу купівлі-продажу страхової послуги, розвиток системи горизонтальних і вертикальних зв'язків.

Структура страхового ринку може бути охарактеризована в інституціональному та територіальному аспектах.

В інституціональному аспекті вона представлена акціонерними, корпоративними,

взаємними і державними страховими компаніями. У територіальному аспекті можна виділити місцевий (регіональний) страховий ринок, національний (внутрішній) і світовий (зовнішній) страхові ринки. Розвиток ринкових відносин знищує територіальні перепони на шляху суспільно-економічного прогресу, посилює інтеграційні процеси, веде до включення національних страхових ринків у світовий. Прикладом такої інтеграції може служити створення загальноєвропейського страхового ринку країн - членів ЄЕС.

У залежності від масштабів попиту та пропозиції на страхові послуги можна виділити внутрішній, зовнішній і міжнародний страхові ринки.

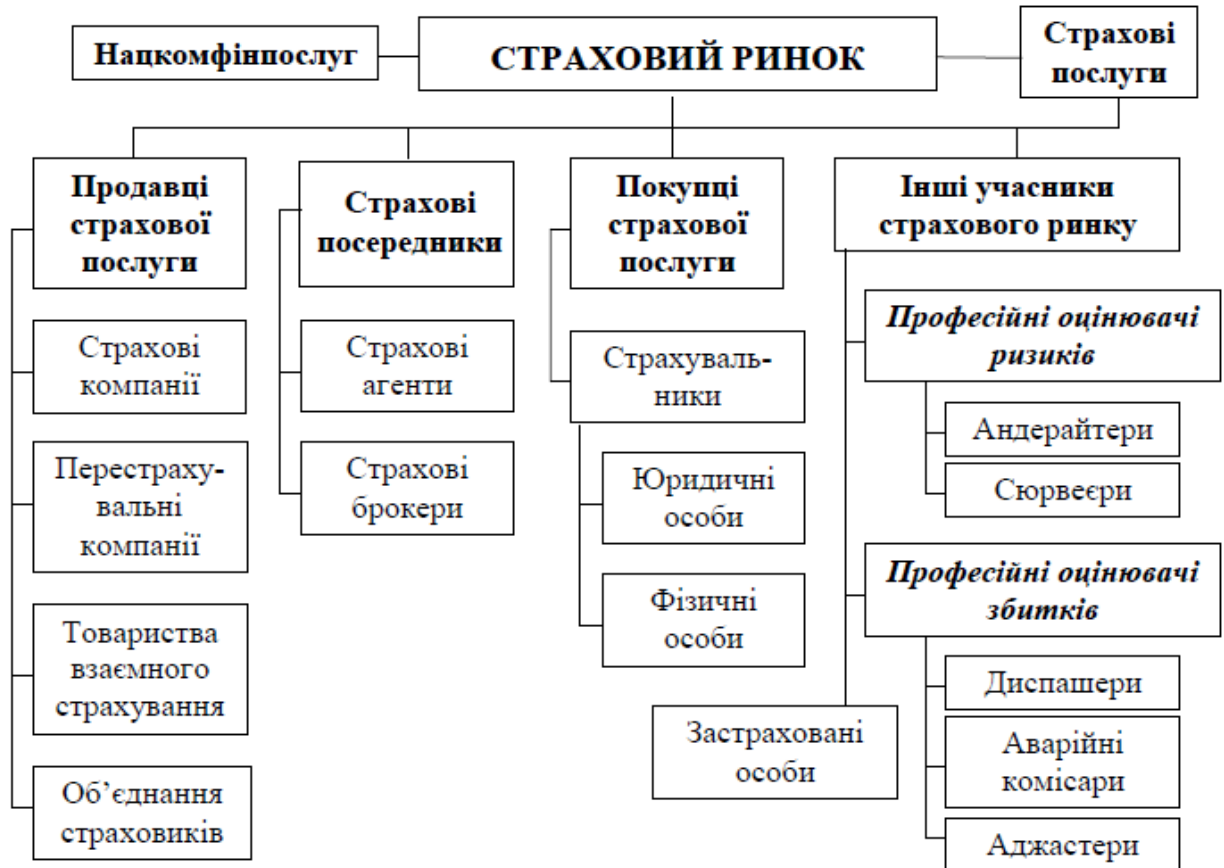

Рис. 12.1 – Структура страхового ринку

Андерайтер має право від імені страховика брати на страхування запропоновані ризики, визначати тарифні ставки та умови договору страхування на основі норм страхового права, висновків експертів (наприклад, сюрвеєра), економічної доцільності прийняття конкретних ризиків на страхування.

Сюрвеєр – незалежний експерт, який здійснює огляд майна, що приймається на страхування, визначає ймовірну ступінь настання страхового випадку, складає сюрвеєрський звіт.

Аджастер представляє інтереси страховика у вирішенні та врегулюванні заявлених претензій страхувальника, пов'язаних зі страховим випадком.

Диспашер – офіційний експерт, уповноважений здійснити диспашу; спеціаліст у галузі морського права, який здійснює розрахунки втрат у загальній аварії, що розподіляються між судновласником і вантажовласником пропорційно до вартості судна, вантажу і фрахту. Функції диспашера може виконувати аджастер.

Аварійний комісар встановлює причини, характер і розмір збитку в результаті страхового випадку, як правило, ДТП.

Особливі завдання на страховому ринку виконують **актуарії**, діяльність яких

пов'язана з розрахунком страхових тарифів.

Представником держави на страховому ринку є **Національна комісія**, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг (Нацкомфінпослуг), яку було утворено згідно з Указом Президента України «Про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг» № 1070/2011 від 23 листопада 2011 р.

Основними завданнями Нацкомфінпослуг є проведення єдиної та ефективної державної політики у сфері надання фінансових послуг; розробка й реалізація стратегії розвитку ринків фінансових послуг; здійснення державного регулювання та нагляду за наданням фінансових послуг і додержанням законодавства в цій сфері; захист прав споживачів фінансових послуг шляхом застосування заходів впливу з метою запобігання порушенням законодавства на ринках фінансових послуг та їх припинення; узагальнення практики застосування законодавства України з питань функціонування ринків фінансових послуг, розробка і внесення пропозицій щодо його вдосконалення; запровадження визнаних на міжнародному рівні правил розвитку ринків фінансових послуг; сприяння інтеграції в європейський та світовий ринки фінансових послуг.

Внутрішній страховий ринок - місцевий ринок, в якому є безпосередній попит на страхові послуги та який тяжіє до задоволення конкретними страховиками.

Зовнішнім страховим ринком називають ринок, який перебуває за межами внутрішнього ринку і тяжіє до суміжних страхових компаній як у даному регіоні, так і за його межами.

Під *світовим страховим ринком* варто розуміти пропозицію і попит на страхові послуги в масштабах світового господарства.

Страхова послуга - специфічний товар, запропонований на страховому ринку. Вона може бути надана фізичній або юридичній особі на основі договору (у добровільному страхуванні) або закону (в обов'язковому страхуванні). У тих випадках, коли надання страхового захисту необхідно з позицій суспільних інтересів, страхування носить обов'язковий характер. Акт купівлі-продажу страхової послуги оформляється укладанням договору страхування, на підтвердження чого страхувальнику видається страхове посвідчення (поліс). Перелік видів страхування, яким може скористатися страхувальник, становить *асортимент страхового ринку*.

Перестраховання є системою економічних відносин, у процесі яких страхувальник (цедент, перестраховальник) з метою створення збалансованого портфеля договорів страхування, забезпечення фінансової стійкості й рентабельності страхових операцій, беручи на страхування ризики, певну частку відповідальності за них (з урахуванням своїх фінансових можливостей) передає на узгоджених умовах іншим страхувальникам (перестраховикам) у частині, що перевищує допустимий розмір власного утримання.

Наочно процедуру перестраховання подано на рис.12.2.

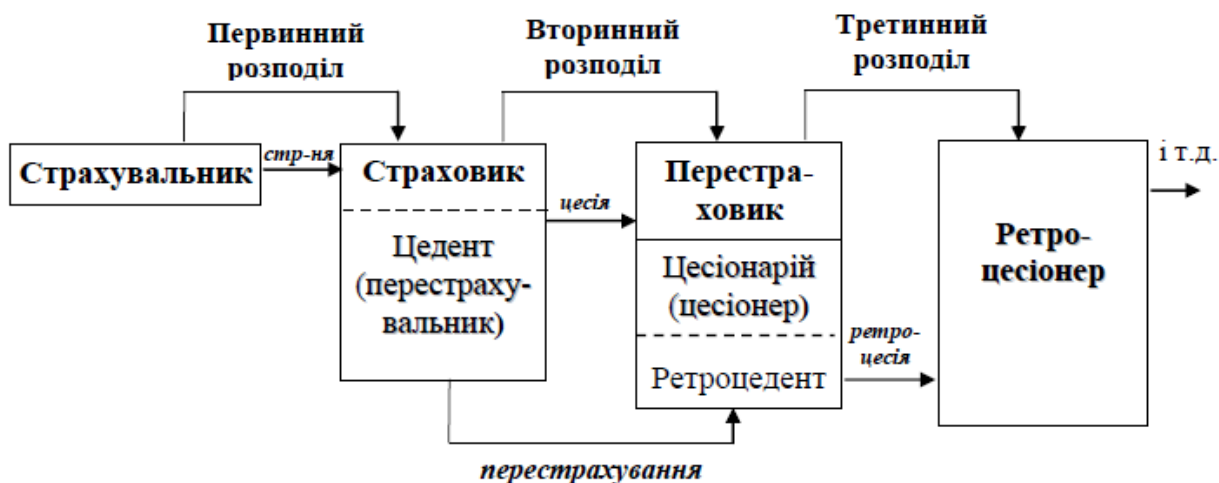

Рис. 12.2 – Процедура перестраховання

Цедент – страховик, що передає за плату частину прийнятого за договором зі страхувальником ризику на перестраховання іншому страховикові або професійному перестраховикові.

Цесіонер у страхуванні – страхова компанія, яка приймає ризик у перестраховання.

Цедент продовжує нести перед своїм страхувальником відповідальність у повному обсязі договору страхування.

Однією з форм перестраховання є **факультативне перестраховання** – індивідуальна угода, яка стосується тільки одного ризику. Цей договір дає сторонам, що його підписали, повну незалежність: цеденту – щодо питання, яку частину ризику залишити собі (власне утримання) і на яких умовах передавати іншу частину ризику; перестраховику (цесіонарію) – щодо питання про взяття ризику в повному обсязі.

На відміну від факультативного перестраховання існують договірні відносини, які мають обов'язковий, тобто облігаторний характер. Облігаторне перестраховання зобов'язує цедента передати перестраховику в межах певної частини всі ризики одного виду.

Якщо участь перестраховика в кожному переданому йому ризику визначається заздалегідь і зумовлена часткою участі цедента в цих ризиках, то таке перестраховання називають пропорційним. У практиці пропорційного перестраховання розрізняють квотні, ексцедентні й квотно-ексцедентні договори.

Непропорційне перестраховання використовується за договорами страхування цивільної відповідальності власників транспортних коштів за збитки, заподіяні третім особам, а також в усіх видах страхування, коли немає верхньої межі відповідальності перестраховальника. Різновидами договорів є ексцедент збитку та ексцедент збитковості, тобто покриття поширюється на абсолютний та відносний рівень збитків як недоотримання доходів.

Співстрахування – особливий вид спільної діяльності страховиків, коли одночасно два або кілька страховиків за угодою про співстрахування приймають на страхування великі страхові ризики одного страхувальника з дотриманням принципу пропорційної відповідальності.

Страховий ринок становить складну багатофакторну динамічну систему. Під системою варто розуміти групу регулярно взаємодіючих і взаємно пов'язаних окремих складових частин, які утворюють єдине ціле. Групою цих частин, що взаємодіють у ринковій системі страхових послуг, є: страхові продукти, система тарифів, інфраструктура страховиків, засоби взаємодії з клієнтурою тощо. Це система взаємодії із навколишнім середовищем за допомогою зовнішніх зв'язків, що характеризують як вплив оточення на систему, так і вплив системи на середовище. Слід зауважити, що виділення системи і середовища є чисто умовним методологічним прийомом, що дозволяє більш точно визначити місце і цільову функцію конкретного ринку в більш загальній ринковій системі.

Таким чином, страховий ринок становить діалектичну єдність двох систем - внутрішньої системи і зовнішнього оточення. Внутрішня система цілком підлягає керуванню з боку страховика. Зовнішня система, або зовнішнє оточення, складається з елементів, на які страховик може надавати управлінський вплив, а також з елементів, не керованих із боку страховика. При цьому зовнішнє середовище оточує внутрішню систему й обмежує її.

До **внутрішньої системи** належать керовані зміни, що становлять ядро ринкової системи страхової компанії. Основні з них: страхові продукти (умови конкретних договорів страхування даного виду), система організації продажу страхових полісів і формування попиту, гнучка система тарифів, власна інфраструктура страховика.

До внутрішньої системи належать також керовані страховиком змінні, що не входять у ядро ринкової системи, спрямовані на досягнення мети щодо оволодіння ринком: матеріальні, фінансові і людські ресурси страхової компанії, що визначають положення даного страховика на ринку. Особливе значення має фінансовий стан страхового товариства і довіра до нього з боку фінансових інститутів, ліквідність страхових резервів. Важлива також наявність підготовленого кваліфікованого персоналу страховика, який спроможний

здійснювати ефективну фінансово-організаційну роботу. Багато чого залежить від компетентності керівного складу страхового товариства.

Зовнішнє оточення ринку - це система взаємодіючих сил, що оточують внутрішню систему ринку і впливають на неї. Страховик планує і проводить свою ринкову роботу в умовах зовнішнього оточення; останнє у свою чергу складається з керованих змінних, на які страховик може мати визначений вплив, і некерованих складових, на які страховик впливати не може.

Ринок - система незамкнута, оскільки світовий страховий ринок практично необмежений.

До основних елементів зовнішнього оточення, на які страхова компанія може надавати частково керуючий вплив, належать: ринковий попит, конкуренція, ноу-хау страхових послуг, інфраструктура страховика.

Важливою складовою зовнішнього оточення, на яку спрямований керуючий вплив страхової компанії, є конкуренція. Страхові компанії відчують жорстку конкуренцію в боротьбі за страховий ринок як з боку інших страховиків, так і з боку фінансово-банківських інститутів, які включаються у продаж страхових продуктів, як додаткових послуг своїм клієнтам.

Технічний рівень страхової компанії - оснащення комп'ютерною технікою, телефаксами, каналами електронного зв'язку - значною мірою впливає на розвиток страховика.

Державне законодавство, політичні сили впливають на діяльність страховиків. Це здійснюється шляхом видання відповідних нормативних актів.

Діяльність в умовах ринку супроводжується різноманітного роду ризиками. Тому принципово змінюються характер і функції страхування в Україні, зростає його значення як ефективного, раціонального, економічного і доступного засобу захисту майнових інтересів господарюючих суб'єктів, виробників товарів і послуг, а також громадян.

Макроекономічна і структурна державна політика є суттєвою передумовою стабільності системи страхування. У сучасних умовах перед державою і органами державного нагляду постало завдання розв'язати ті проблеми, які заважають нормальному розвитку і функціонуванню страхового ринку і, як наслідок, не сприяють формуванню дієвого вітчизняного страхового ринку, підвищенню його ефективності та впливу на розвиток економіки країни.

Страховики, які отримали ліцензію на страхування життя, не мають права займатися іншими видами страхування. Ліцензії на проведення страхування життя видаються без зазначення в них строку дії. Кабінет Міністрів України встановлює розмір плати за видачу ліцензій на проведення конкретних видів страхування.

Керівниками страховика (голова виконавчого органу та головний бухгалтер страховика) мають бути дієздатні фізичні особи. Голова виконавчого органу страховика або його перший заступник повинен мати вищу економічну або юридичну освіту, а головний бухгалтер страховика повинен мати вищу економічну освіту.

Для одержання ліцензії страховик подає до Уповноваженого органу заяву, до якої додаються:

- копії установчих документів та копія свідоцтва про реєстрацію;
- довідки банків або висновки аудиторських фірм (аудиторів), що підтверджують розмір сплаченого статутного фонду;
- довідка про фінансовий стан засновників страховика, підтверджена аудитором (аудиторською фірмою), якщо страховик створений у формі повного чи командитного товариства або товариства з додатковою відповідальністю;
- правила (умови) страхування;
- економічне обґрунтування запланованої страхової (перестраховальної) діяльності;
- інформація про учасників страховика, голову виконавчого органу та його заступників, копія диплома голови виконавчого органу страховика або його першого

заступника про вищу економічну або юридичну освіту, копія диплома головного бухгалтера страховика про вищу економічну освіту, інформація про наявність відповідних сертифікатів у випадках, передбачених Уповноваженим органом.

Уповноважений орган зобов'язаний розглянути заяву страховика про видачу йому ліцензії у строк, що не перевищує 30 календарних днів з часу одержання всіх передбачених цією статтею документів. Про внесення змін у зазначені у цій статті документи страховик зобов'язаний повідомити Уповноважений орган в десятиденний строк з часу реєстрації цих змін у встановленому порядку.

Підставою для відмови у видачі юридичній особі ліцензії на здійснення страхової діяльності може бути невідповідність документів, що додаються до заяви, вимогам чинного законодавства України.

Про відмову у видачі ліцензії Уповноважений орган повідомляє юридичну особу в письмовій формі з зазначенням причини відмови.

Спори про відмову у видачі або відкликанні ліцензії розглядаються у судовому порядку.

Контрольні питання:

1. У чому полягає сутність поняття страхування?
2. Розкрити сутність основних принципів страхування.
3. За якими ознаками відбувається класифікація страхування?
4. Опишіть організаційну структуру страхового ринку України.
5. Визначте особливості галузей страхування.
6. Назвіть види страхування в кожній з галузей страхування.
7. Які основні види доходів страховика.
8. З чого складаються витрати страховика?
9. Якими чинниками забезпечується фінансова надійність страховика?

Тема 13. Фінансовий ринок

План:

- 13.1. Економічна сутність фінансового ринку та його структура
- 13.2. Класифікація фінансових ринків
- 13.3. Інструменти фінансового ринку
- 13.4. Цінні папери як основний інструмент фінансового ринку

Рекомендована література: [1,3-6,34-36,39-44,46,50]

Основні терміни і поняття: фінансовий ринок, гроші, товар, ринок цінних паперів, емітент, інвестор, ринок позичкових капіталів, кредитор, позичальник, валютний ринок, страховий ринок, страховик, страхувальник, ринок нерухомості, фінансові інститути, обліковий ринок, міжбанківський ринок, акція, облігація, фондова біржа, реєстратори.

13.1. Економічна сутність фінансового ринку та його структура

Фінансовий ринок вважається невід'ємним атрибутом сучасної ринкової економіки. У *політико-економічному значенні* - це ринок, на якому визначаються попит і пропозиція на різноманітні фінансові ресурси. Це ринок, на якому є продавці й покупці, є товар, який продається та купується. Але цей товар особливий - гроші, надані у тимчасове або постійне користування.

Фінансовий ринок є винятково складною структурою з великою кількістю учасників-

фінансових посередників, споживачів фінансових послуг - юридичні, фізичні особи, держава, які вступають в економічні відносини, оперуючи різноманітними фінансовими інструментами.

Характерною особливістю фінансового ринку є те, що ці відносини реалізуються на етапах розподілу й перерозподілу фінансових ресурсів і коштів здійснюваного процесу розширеного відтворення. Тому фінансовий ринок слід розглядати як специфічну сферу грошових відносин, що виникають у процесі руху фінансових фондів між державою, юридичними та фізичними особами за допомогою спеціалізованих фінансових інститутів.

Основне завдання фінансового ринку полягає у забезпеченні переміщення фінансових ресурсів від тих, хто має їх надлишок, до тих, хто потребує інвестицій. При цьому, зазвичай, вони спрямовуються від тих, хто не може ефективно використовувати кошти, до тих, хто використовує їх продуктивно. Це сприяє не тільки підвищенню ефективності та продуктивності економіки загалом, а й поліпшенню економічного добробуту кожного члена суспільства. Так, для сучасної ринкової економіки фінансовий ринок є центром господарського організму. За станом фінансового ринку можна судити про стан економіки, впливаючи на фінансовий ринок, можливо керувати економічною активністю суспільства.

Фінансовий ринок виконує такі функції.

1. *Функція ціноутворення.* Фінансовий ринок встановлює ціни на фінансові ресурси, які врівноважують попит і пропозицію на них. Ціною фінансових ресурсів є дохід, який сплачує покупець (емітент) продавцю (інвестору або власнику фінансових ресурсів) - банківський відсоток, купонна ставка за облігаціями, дивіденди по акціях.

2. *Функція забезпечення ліквідності.* Чим ефективніше функціонує фінансовий ринок, тим вищою є ліквідність фінансових ресурсів, які обертаються на ньому, оскільки будь-який інвестор може швидко й майже без витрат у будь-який момент перетворити фінансові ресурси на готівку.

3. *Функція економії на витратах.* Фінансовий ринок зменшує витрати на проведення операцій та інформаційні витрати. Фінансові посередники, здійснюючи великі обсяги операцій з інвестування та залучення коштів, зменшують для учасників ринку витрати й відповідні ризики від проведення операцій із фінансовими ресурсами. Фінансові посередники зменшують витрати через здійснення економії на масштабі операцій і вдосконалення процедур оцінювання фінансових ресурсів, запропонованих до продажу.

Структура фінансового ринку може залежити від таких ознак:

- строку обігу фінансових ресурсів;
- інституційного складу;
- характеру руху фінансових ресурсів.

За першою ознакою структура фінансового ринку наведена на рис. 13.1, де фінансовий ринок поділяється на два основних сектори: ринок грошей і ринок капіталів. *На ринку грошей* обертаються короткострокові фінансові ресурси (терміном до 1 року); *на ринку капіталів* - середньо- та довгострокові фінансові ресурси (терміном понад 1 рік).

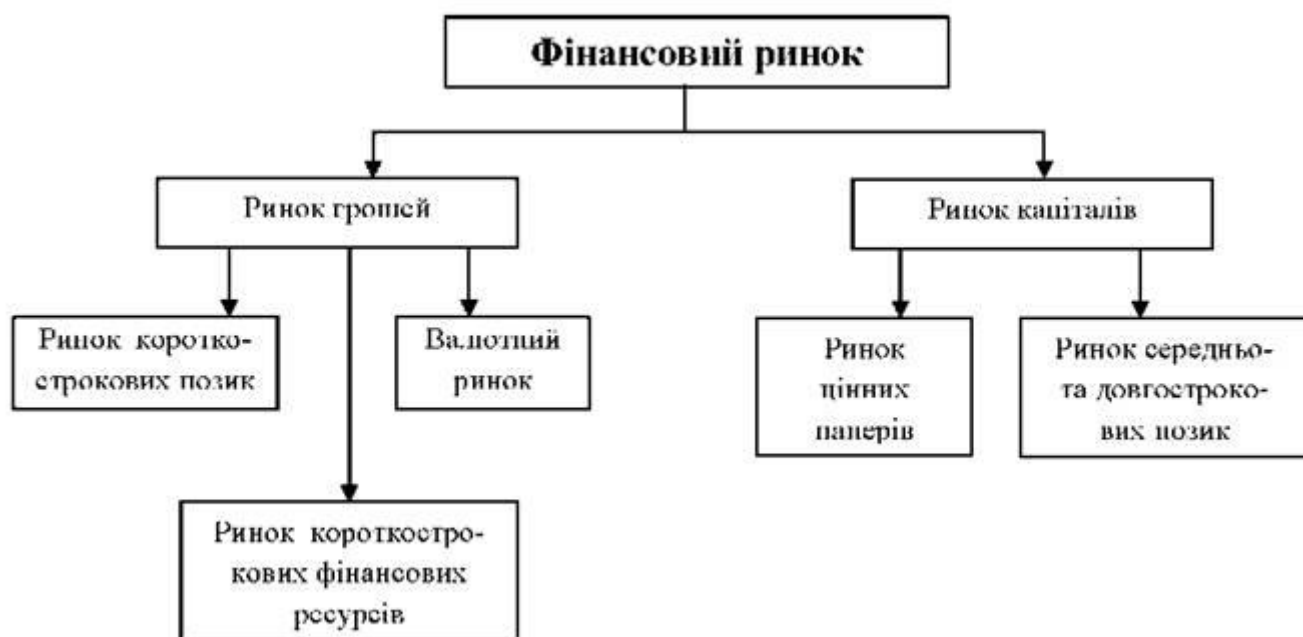

Рис. 13.1– Структура фінансового ринку залежно від строку обігу фінансових ресурсів

За інституційним складом структуру фінансового ринку формують такі учасники: інститути позафінансової сфери, держава, населення, **професійні учасники** ринку - фінансові інститути та інститути інфраструктури, а також іноземні учасники ринку.

Держава виступає на фінансовому ринку позичальником, який регулярно розміщує на зовнішньому та внутрішньому ринках свої боргові зобов'язання. Крім цього вона виконує специфічну й дуже важливу функцію - регулювання фінансового ринку. Іноді держава виступає як інвестор, здійснюючи фінансову підтримку тих чи інших суб'єктів господарювання.

Основними **видами діяльності фінансових інститутів** - посередників на фінансовому ринку є:

- трансформація фінансових ресурсів (тобто придбання одних активів і перетворення їх на інші);
- торгівля фінансовими ресурсами за свій рахунок;
- купівля-продаж фінансових ресурсів від імені клієнта;
- консультування учасникам ринку тощо.

Інститути інфраструктури фінансового ринку створюються для його обслуговування, для забезпечення нормального функціонування. Фондові й валютні біржі, клірингові центри, які обслуговують взаєморозрахунки між суб'єктами фінансового ринку; депозитарії, реєстратори (обслуговують операції із цінними паперами); інформаційні та рейтингові агентства забезпечують необхідну інфраструктуру фінансового ринку.

Інститути позафінансової сфери - це юридичні особи, резиденти, які займаються виробництвом товарів й наданням послуг, у т. ч. фінансові послуги. Разом з іноземними учасниками ринку вони виступають або інвесторами, або емітують і розміщують на ринку власні фінансові активи.

Населення виконує на ринку роль інвестора, купуючи цінні папери або отримуючи кредити. У країнах із розвинутою економікою більша частина населення вкладає власні кошти в різноманітні фінансові активи. Відповідні процеси активізуються і в країнах колишнього соцтабору. Так, у Польщі відбувається масове вкладання грошей фізичними особами в інвестиційні фонди. В Україні тільки незначна частина населення займається інвестуванням в цінні папери.

Залежно від характеру руху відповідних фінансових потоків фінансовий ринок поділяється на ринок прямого фінансування, де купівля-продаж фінансових ресурсів

відбувається безпосередньо між продавцем і покупцем, та ринок *непрямого фінансування* - де купівля-продаж здійснюється через фінансових посередників.

Суб'єктами ринку прямого фінансування є юридичні особи, населення, держава, іноземні учасники ринку, комерційні банки. Крім цього важливу роль у прямому фінансуванні відіграють брокери, які виконують технічну функцію.

Брокер - це посередник ринку прямого фінансування, який виконує технічну функцію (допомагає зустрітися продавцю з покупцем фінансових ресурсів). Брокер отримує комісійну винагороду за укладання фінансової угоди, при цьому умови купівлі-продажу коштів продавець і покупець узгоджують безпосередньо один з одним.

На ринку *непрямого фінансування роль фінансових посередників* - дилерів - зовсім інша. **Дилери** спочатку акумулюють у себе фінансові ресурси, призначені до продажу, а потім продають їх від свого імені, висуваючи власні вимоги та пропозиції. Дилери стають основними учасниками ринку *непрямого фінансування*. Однією з основних умов діяльності дилерів є формування власного стартового капіталу. Наприклад, Банківські установив Україні (основні фінансові посередники вітчизняного фінансового ринку), плануючи надавати фінансові послуги на території одного міста, згідно із законодавством, повинні сформувати власний капітал обсягом 3 млн. євро.

Фінансовий ринок є складною різноманітною структурою, тому існують й інші способи його класифікації.

13.2. Класифікація фінансових ринків

Залежно від того, з яких позицій розглядаються фінансові угоди, фінансові ринки поділяються за певними ознаками.

За принципом оборотності розрізняють ринок боргових зобов'язань і ринок власності. На ринку *боргових зобов'язань* (основними інструментами якого є облігації) гроші купуються в обмін на зобов'язання повернути їх у визначений строк із виплатою відсотка.

На ринку *власності* (основними інструментами якого є акції) гроші купуються в обмін на право участі у власності емітента. Покупець, який отримав це право, стає співвласником підприємства, має право брати участь у зборах акціонерів й одержувати дивіденди від прибутків підприємства.

За характером руху цінних паперів фінансовий ринок поділяється на *первинний і вторинний*. На *первинному ринку* продаються й купуються папери нових випусків, на *вторинному* - обертаються раніше випущені цінні папери.

Первинний ринок сприяє збільшенню капіталу й раціональному розподілу джерел нового інвестування. *Вторинний ринок* забезпечує гнучкість переміщення фінансових коштів, постійно підтримує раціональну структуру мережі інвесторів.

Вторинний ринок цінних паперів має особливе значення для економіки. Він забезпечує вільне переливання фінансових ресурсів між суб'єктами ринку.

За формою організації фінансові ринки поділяються на *організовані й розподільні* (вуличні).

Прикладом першого є біржі, де брокери - члени біржі, зустрічаються у торговому залі та укладають угоди. На біржах, зазвичай, продаються цінні папери обмеженого кола великих і фінансово надійних підприємств, які введені до біржового списку. Зокрема, акції із цього списку називають обліковими.

Бути внесеним до відповідного списку - велика честь для компаній, для цього вони повинні відповідати певним вимогам щодо складу активів та біржової поведінки. Тому широке коло компаній торгує через *другий тип ринку* - "вуличний". Він є розподіленою компютеризованою сіткою брокерів і дилерів. Пошук клієнтів й укладання угод здійснюється, зазвичай, телефоном. Фінансові посередники цього ринку спеціалізуються на конкретному виді цінних паперів.

13.3. Інструменти фінансового ринку

Для певного розуміння, як фінансовий ринок забезпечує перетік фінансових ресурсів від кредиторів до позичальників, доцільно розглядати інструменти, якими торгують на фінансових ринках.

Фінансовими інструментами ринку грошей є: *казначейські векселі, депозитні сертифікати, комерційні папери, банківські акцепти, угоди про зворотний викуп.*

Перелічені зобов'язання є ліквідними внаслідок короткого строку погашення, найменш ризиковими і прибутковими інструментами фінансового ринку. Їх основна перевага полягає у високій ліквідності, тобто можливості перетворюватися на готівку із найменшими витратами.

Казначейські векселі є короткостроковими зобов'язаннями держави, які випускаються терміном 3-6-9-12 місяців. Звичайно, казначейський вексель приносить дохід власнику через початковий продаж зі знижкою (дисконтом), тобто при погашенні векселя буде отримана сума більша, ніж витрачена на його купівлю. Вважається, що це надійніший інструмент фінансового ринку, оскільки держава завжди знайде можливість виконати свої зобов'язання. Наприклад, провести додаткову емісію казначейських векселів, за рахунок якої погасити попередні емісії або підвищити податки.

В Україні випуском казначейських зобов'язань займається Міністерство фінансів. Їх емісія відбувається у бездокументарній формі - в електронному вигляді, а основними покупцями є комерційні банки. Операції фізичних осіб із казначейськими зобов'язаннями не проводяться через нерозвиненість вітчизняного фінансового ринку.

Депозитні сертифікати є борговим інструментом, який банк продає вкладникам - юридичним особам. По ньому сплачується відсоток, а при погашенні повертається вихідна ціна купівлі.

Цей інструмент є високоліквідним, оскільки за необхідності власник депозитного сертифікату може перепродати його на вторинному ринку. Для фізичних осіб Банківські установипропонують ощадні сертифікати. Ці інструменти видаються на певний строк або до запитання. Вони можуть бути іменними чи на пред'явника.

Як депозитні, так і ощадні сертифікати активно випускались вітчизняними банківськими установами : Приватбанк, Аваль тощо. Термін дії сертифікатів різний - 30, 90, 180, 270 та 360 днів. Багато банків дозволяли використовувати відповідні інструменти як заставу під надання кредитів.

Комерційні папери - це короткострокові зобов'язання, що випускаються корпораціями з метою залучення коштів для фінансування поточних операцій. Обіг відповідного інструмента відбувається на фінансових ринках розвинених країн.

Банківські акцепти є векселем на банк, що випущений фірмою, яка оплатить його на певну майбутню дату, і гарантується за певну винагороду банком, який акцептував його. Банківські акцепти покликані обслуговувати міжнародну торгівлю, експортно-імпортні операції. У розвинених країнах ці акцептовані векселі часто перепродаються на вторинному ринку зі знижкою і подібні за своїми функціями до казначейських векселів.

Угоди про зворотний викуп є фінансовою інновацією, в якій казначейські векселі або інші державні цінні папери є заставою. Ці угоди укладаються на короткий і надкороткий термін, навіть на одну ніч. Саме вони є важливим джерелом фінансових ресурсів для комерційних банків. Цей інструмент успішно використовується на фінансовому ринку, оскільки застава, яка надається за позику, є високоліквідною й низько ризиковою, що за неповернення боргу дасть змогу кредиторів компенсувати витрати. На вітчизняному фінансовому ринку угоди про зворотний викуп укладає Національний банк України із найбільшими та великими банками у вигляді операцій РЕПО.

Фінансовими інструментами ринку капіталів є: *акції, облигації, муніципальні облигації, заставні.* Усі перелічені інструменти випускаються в обіг на термін більше одного року. Вони є більш ризиковими, ніж інструменти ринку грошей і відповідно прибутковішими.

13.4. Цінні папери як основний інструмент фінансового ринку

Цінні папери - це свідоцтва про участь їх власників у капіталі акціонерного товариства або надані позики, які передбачають зобов'язання емітентів сплачувати їхнім власникам доходи у вигляді дивідендів або процентів.

В юридичному розумінні, **цінні папери** - це майнове право, яке засвідчується певним документом і реалізується в порядку, що вказується у цьому документі.

Із розвитком електронних систем торгівлі цінними паперами змінюється зовнішня форма їх існування. Цінні папери, операції з якими здійснюються через електронні системи, не мають речового титулу, тобто це не документи. Вони існують як одиниці обліку в комп'ютерній системі й обертаються лише у формі переказів із рахунків одних учасників ринку на рахунки інших.

Цінні папери є капіталом, тому що їх власники одержують доходи. Проте капітал цей фіктивний, оскільки цінні папери не мають вартості, хоча продаються й купуються на ринку.

Цінні папери прийнято поділяти на три види: акції; облігації та похідні, або вторинні. Широкий діапазон цінних паперів пояснюється тим, що причини, які спонукають випустити цінні папери й купувати їх, дуже різноманітні.

Основні характеристиками цінних паперів такі:

1. *Ліквідність* - спроможність фінансового активу перетворитися у гроші (по агрегату М1). При визначенні міри ліквідності зазвичай враховують тривалість часу та витрати на проведення операції. Наприклад, для конверсії ощадного рахунку в готівку необхідно відвідати банк або надіслати прохання поштою; реалізація казначейського зобов'язання потребує часу й виплат брокерського процента); акції - витрати часу, брокерський процент, можливі витрати від зниження курсової ціни акцій тощо.

2. *Ризик* як характерна ознака цінних паперів пов'язаний безпосередньо з можливістю не отримати вкладених у фінансові активи грошей. Розрізняють два види ризику: ризик невиконання платіжних зобов'язань позичальником, тобто коли позичальник є ненадійним; та ринковий ризик, пов'язаний із коливаннями ринкових цін фінансових інструментів.

Так, ощадний вклад менш ризиковий, ніж облігація. Наприклад, у США вклади до 100 тис. дол. застраховані, і тому ризик по таких вкладах дорівнює нулю.

3. *Дохідність* визначається у вигляді річного процента віддачі від вкладеної у фінансовий інструмент суми грошей. Для ощадного рахунку дохідність фактично дорівнює річному проценту, який виплачується банком. Для облігації (або привілейованої акції) дохідність залежить від розміру оголошеного (купонного) процента та ринкової ціни облігації. Якщо відомий купонний процент, то чим вища ринкова ціна облігації, тим нижча дохідність облігації для її майбутнього покупця. Дохідність цінних паперів змінюється внаслідок коливання їх ринкових цін.

Усі три названі характеристики фінансових інструментів тісно взаємопов'язані. Чим більший ризик мають цінні папери, тим більша їх дохідність, оскільки інвестори згодні вкласти гроші тільки під великий відсоток. Проте, чим ліквідніші фінансові інструменти, тим під нижчий процент згодні придбати їх покупці на фінансовому ринку.

Докладніше охарактеризуємо такі *цінні папери*, як *акції та облігації*. Так, **акції** - цінні папери без установленого строку обігу, що засвідчують майнову участь її власника в капіталі акціонерного товариства.

Власники акцій стають пайовиками акціонерного товариства, його співвласниками, тому вони не можуть вимагати від товариства повернення вкладених коштів. Проте вони можуть продавати акції, але в цьому випадку втрачають право співвласника.

Власники акцій як співвласники товариства мають право на одержання частини прибутку товариства пропорційно своїй участі, а також на участь у розділі майна при ліквідації акціонерного товариства.

Дохід, який одержує акціонер, називають *дивідендом*. Розмір дивіденду залежить від маси прибутку, співвідношення між його нагромадженою та споживчою частинами,

інституційної політики акціонерного товариства, виду й кількості акцій та інших факторів.

Товариства намагаються підтримувати дивідендні платежі на високому рівні, тому що значною мірою через ринкову ціну акцій визначають репутацію (рейтинг) товариства, які, своєю чергою, визначають спроможність цього товариства залучати позичковий капітал або додатковий випуск акцій.

Крім дивідендів власники акцій можуть отримувати дохід у вигляді курсової різниці, якщо вони продають акції дорожче, ніж купили їх.

Випуск акцій дає засновникам акціонерного товариства необмежені можливості консолідувати значний капітал на основі об'єднання безліч індивідуальних капіталів і заощаджень.

Акціонерне товариство (*компанія, корпорація*) - це домінуюча форма комерційної організації у країнах з ринковою економікою. Важливою перевагою акціонерної форми, порівнянно з іншими формами комерційної організації (індивідуальний бізнес, партнерство, кооперативи), є обмежена відповідальність за зобов'язаннями. Власники акцій несуть відповідальність за зобов'язаннями товариства (ризикують) тільки капіталом, вкладеним в акції.

З'явившись на початку розвитку приватного підприємництва, акціонерна форма виявилася надзвичайно гнучкою й життєздатною.

Акціонерна форма комерційної організації сприяє демократизації управління, розширенню громадського контролю за діяльністю організацій, стимулює якісну працю акціонерів-пайовиків.

Акціонерне товариство випускає акції у таких випадках: коли воно створюється; із злиттям з іншим акціонерним товариством; із розширенням масштабів своєї діяльності та збільшенням статутного фонду. На купівлю акцій припадає близько 30 % фінансування підприємницької діяльності у провідних країнах світу. Акція є неподільною. Якщо одна акція належить кільком особам, усі вони визнаються за одного власника і можуть здійснювати свої права через одного з них. Мінімальна номінальна вартість акції не може бути меншою за 1 коп.

Розміщення цінних паперів - це відчуження цінних паперів емітентом первинним власником через укладання громадсько-правових угод. Розміщення, зазвичай **має форму передплати** - *закритої або відкритої*.

Закрита передплата - розміщення цінних паперів серед заздалегідь визначених інвесторів без публічного (тобто використанням засобів масової інформації) оголошення пропозицій.

Відкрита передплата - розміщення цінних паперів серед потенційно необмеженого кола інвесторів через оголошення публічної пропозиції та укладання громадсько-правових угод.

Під час відкритого продажу акцій забороняється надавати будь-кому будь-які привілеї щодо придбання цінних паперів. Це правило не застосовується у разі емісії державних цінних паперів, а також щодо використання акціонерами відкритих акціонерних товариств свого переважного права викупу нової емісії акцій.

На цьому етапі випуску цінних паперів перше слово належить андеррайтеру (від англ. *underwriter* - переплатник). *Андеррайтер* - це торговець цінними паперами, який виступає від імені й за дорученням емітента, відповідно до укладеного з ним договору або викупає в емітента цінні папери для їх подальшого розміщення за передплатою.

Андеррайтери можуть розмістити й меншу кількість цінних паперів, ніж зазначено в проспекті. Частку нерозміщених цінних паперів, яка є достатньою, щоб визнати емісію такою, що не відбулася, визначає держава.

Протягом усього періоду відкритого продажу цінні папери не можуть продаватися за ціною, нижчою їх номінальної вартості або вартості, встановленої комісією, з урахуванням ринкової вартості цінних паперів цього емітента на фондових біржах або в позабіржових торгово-інформаційних системах.

Існують два **види акціонерних товариств**. *Закриті* - акції яких розподіляються між акціонерами й не надходять у відкритий продаж. *Відкриті* - акції яких вільно продаються й купуються.

Вищий орган управління акціонерного товариства - загальні збори акціонерів. Керівництво поточною діяльністю доручається Правлінню, Спостережній Раді або Раді директорів.

Акціонери, які придбали акції з правом голосування на зборах, мають право на контроль за діяльністю корпорації, а саме:

- голосують на зборах акціонерів;
- обирають членів ради;
- розподіляють прибуток;
- вирішують питання об'єднання з іншими корпораціями та ліквідації бізнесу.

Проте, права в акціонерів різні, тому що голоси розподіляються пропорційно кількості придбаних акцій. На практиці діяльність корпорацій контролюється групою акціонерів, яка володіє відносно невеликим контрольним пакетом акцій. Теоретично контрольний пакет повинен становити 50 % усіх випущених акцій плюс 1 акція. При сучасному розподілі акцій серед великої кількості дрібних акціонерів для реального контролю достатньо володіти 5-20 % усіх випущених акцій.

Акції, що випускаються в обіг, **класифікуються** за різними ознаками.

За характером розпорядження розрізняють акції іменні й на пред'явника. Іменні реєструються в акціонерних книгах корпорацій на ім'я власника. Передавання їх іншій особі вимагає дозволу правління корпорації. Акції на пред'явника емітуються без зазначення власника. З розвитком та поширенням акціонерного підприємництва ці акції стали об'єктом купівлі-продажу на ринку цінних паперів, істотно потіснивши іменні.

Залежно від порядку виплат дивідендів права участі в управлінні корпорацією акції поділяються на *привілейовані (преференційні) та прості (звичайні)*. Привілейовані надають їхнім власникам певні переваги, порівнянно з власниками простих акцій. Так, за привілейованими акціями встановлюється фіксований дивіденд, який виплачується раніше, ніж його визначають для власника простих акцій. Фіксований дивіденд виражається або в проценті від номінальної вартості або в грошах з розрахунку на одну акцію. Під час ліквідації корпорації, насамперед, задовольняються претензії власників привілейованих акцій, а потім - простих.

Привілейована акція, зазвичай, не надає власнику право голосу на загальних зборах акціонерів. Це вигідно контролюючій групі акціонерів, яка не бажає втручання акціонерів у справи корпорації. Однак, якщо корпорація не сплачує дивіденди кілька разів поспіль, то власники акцій одержують право голосу.

Привілейовані акції з фіксованим дивідендом за своїм значенням близькі до облігацій. Такі акції надійні, але вони майже не дають змогу підвищити дивіденди.

Різновид привілейованих акцій - це акції за участю, за якими передбачається додатковий дохід до фіксованого дивіденду. Він оплачується за умови, що дивіденд по простій акції досяг свого максимального рівня, передбаченого статутом корпорації, і в розпорядженні компанії ще залишився нерозподілений прибуток.

Привілейовані акції поділяються на *зворотні й незворотні*. Коли фірма випускає *зворотні акції*, вона залишає за собою право їх викупу на певних умовах. Зворотність вигідна для корпорації, але не для власників акцій. Ціна викупу не повинна перевищувати їх номінальної вартості та премій, що є свого роду компенсацією за викуп. *Незворотні акції* не можуть бути оплачені доти, доки існує корпорація, що їх випустила.

Проста акція дає власнику право голосу на загальних зборах акціонерів. З точки зору дохідності, *прості акції* є найбільш ризикованим видом цінних паперів, оскільки розмір дивідендів по них не фіксується, він залежить від фінансового стану корпорації, й оплачуються з прибутку останньою чергою, тобто після сплати процентів, податків, фіксованих дивідендів.

Проте, в умовах сприятливої економічної кон'юнктури власники простих акцій мають шанс одержати дивіденди, що значно перевищують фіксовані, й швидко збільшити свій капітал.

Облігація - це свідоцтво про надання позички, яке дає право на одержання, зазвичай, щорічного доходу у вигляді відсотків. Привабливість облігацій для власників полягає в одержанні фіксованого доходу. На відміну від акцій, облігації після закінчення визначеного строку підлягають викупу, до того ж емітент повинен сплатити номінальну вартість облігацій і дохід у вигляді відсотка.

Облігації випускаються іменні та на пред'явника, причому останні переважають. Залежно від емітента облігації поділяються на державні й корпоративні. **Державні облігації** - це свідоцтва про надання їх власникам позички державі в особі національного уряду та місцевих органів управління. Випуск облігацій здійснюється державою з метою мобілізації грошового капіталу для фінансування державних витрат, якщо недостатньо бюджетних коштів. Держава гарантує викуп державних облігацій, через це вони вважаються першокласними цінними паперами з високим ринковим рейтингом.

Державні цінні папери характеризуються значною різноманітністю і можуть бути класифіковані за рядом ознак. Залежно від порядку обігу на ринку облігації бувають *ринкові й неринкові*. Ринкові більш поширені, їм притаманна вища ліквідність, їх можна швидко реалізувати на ринку. Проте власники цих облігацій не можуть претендувати на їх погашення до визначеного строку.

На відміну від них, *неринкові облігації* не підлягають відкритому продажу, вони, звичайно, реалізуються через спеціальні фінансові інститути - пенсійні, ощадні фонди. Їх можна пред'явити до сплати в будь-який час, проте при достроковій оплаті розмір доходу різко зменшується.

Випуск в обіг *неринкових облігацій*, наприклад, ощадних банків, має на меті залучити до фінансування державного боргу навіть невеликі заощадження населення.

Слід зазначити, що частина *неринкових облігацій* індексується, тобто їх погашення та сплата процентів по них здійснюється з урахуванням індексу роздрібних цін.

Відповідно до **методів розміщення**, розрізняють облігації, що розміщуються на добровільній основі або примусово. Передплата на державні цінні папери проводиться на добровільній основі, тому що примусове розміщення облігацій підриває довіру до них.

Облігації, які розміщуються примусово - порівняно нечасте явище. Зазвичай, вони випускаються під час війни, в умовах складного стану державних фінансів, коли держава відчуває гостру потребу в коштах.

За строком погашення державні цінні папери бувають *поточні, короткострокові, середньострокові, довгострокові, безстрокові*. Межі між ними досить умовні: *поточні* - від кількох тижнів до 1 року; *короткострокові* - від 1 до 2-3 років; *середньострокові* - від 3-5 до 10 років; *довгострокові* - понад 10 років.

Згідно зі способом виплати доходів, облігації поділяються на *лотерейні (виграшні), процентні з виплатою доходів на дисконтній основі*. По лотерейних облігаціях періодично розігруються виграші на різну суму, яка виплачується залежно від номінальної вартості облігацій.

Процентні облігації забезпечують власникам фіксований, або "плаваючий", "мінливий" дохід, що визначається процентною ставкою. Облігації з "плаваючим" доходом виникли порівняно нещодавно. Дохід по них коливається залежно від зміни рівня позичкового відсотка. Випуск такого роду цінних паперів дає змогу уникнути додаткових витрат у випадку зниження процентних ставок, водночас робить їх досить привабливими в період їх підвищення.

Для кожної країни характерна своя специфіка в емісії та розповсюдженні державних цінних паперів, зумовлена особливостями історичного й економічного розвитку країни та ринку позичкових капіталів, повноваженнями різних рівнів державного управління.

Корпоративні облігації - це свідоцтва про надання їх власниками довгострокової

позики корпорації, фірмі, підприємству, тобто це облігації, емітовані юридичними особами. Випуск облігацій - вигідніший спосіб формування додаткового капіталу, ніж випуск акцій, оскільки процент по облігаціях сплачується з прибутку до виплати податків. Корпоративні облігації більше підлягають ризику, ніж державні облігації, проте доходи по них значно вищі.

Залежно від характеру забезпечення облігацій вони поділяються на *заставні та беззаставні*.

Заставні облігації - це юридичний документ, що підтверджує згоду корпорації заставити під свій борг землю, споруду та інше майно, яке їй належить, і дає право кредитору на оволодіння заставленими активами несплати боргу.

Облігації під заставу інших цінних паперів забезпечуються не майном, а іншими акціями та борговими зобов'язаннями фірми. За несплати боргу заставні цінні папери стають власністю того, хто володіє заставними облігаціями.

Забезпеченням *беззаставних облігацій* є загальна платоспроможність корпорації. Такі облігації випускають, зазвичай, фінансово сталі корпорації, які мають високий кредитний рейтинг.

Облігації також бувають з *правом дострокового відкликання; без такого права; конвертовані (передбачають обмін на прості акції тієї самої фірми); неконвертовані, відсотки по яких менші, ніж у конвертованих*.

Крім розглянутих видів цінних паперів існують також *похідні цінні папери*, вартість яких залежить від вартості інших цінних паперів (опціони, варранти). Можна стверджувати, що *похідні фінансові інструменти* - це контракти, які укладаються з метою перерозподілу фінансових ризиків і передбачають проведення в майбутньому певної операції (купівлі, продажу, обміну, емісії) з базовим інструментом, який є предметом угоди.

Похідні фінансові інструменти називають ще деривативами (від англ. derivative - похідний), оскільки їхня вартість є похідною від вартості тих інструментів, які покладені в основу угоди й які називають *базовими*. *Базовим інструментом* у подібних контрактах можуть бути як окремі види первинних фінансових інструментів, так і власне деривативи.

Слід звернути увагу не тільки на фінансові інструменти, а й на біржові товари, відповідно до чого розрізняють *фінансові та товарні деривативи*.

Таким чином щодо створення, обігу й використання деривативів специфічні виникають економічні відносини, або *ринок деривативів*. За економічним змістом - це сукупність економічних відносин із приводу перерозподілу ризиків, які виникають у процесі обміну товарами та фінансовими інструментами. Операції з *фінансовими деривативами*, укладені з метою зниження ризиків, називають хеджуванням цінних ризиків.

Прикладами похідних цінних паперів можуть бути:

Варрант - *свідоцтво (сертифікат), яке надає право власнику на купівлю цінних паперів за визначеною ціною, у визначений строк або ж додаткове свідоцтво, яке видається разом із цінним папером та надає його власнику право на додаткові пільги по закінченню визначеного строку*. Різновидом цього інструменту є *варрант віконний (window warrant)*, який використовується тільки у визначені дні або період.

Варрант підписний - цінний папір, який надає право власнику акцій придбати певну кількість простих акцій того самого емітента.

Поширеним у використанні деривативом є **опціон** - право або зобов'язання за угодою купити - продати певний вид цінностей (акції, процентні цінні папери, валюта, товар) за визначеною ціною протягом обумовленого строку. З іншого боку, *опціон* можна розглядати як право, яке надає компанія своїм найвищим службовцям придбати акції за твердою ціною.

Контрольні питання:

1. Дайте визначення терміну «фінансовий ринок». Яку роль він відіграє?
2. Які функції виконує фінансовий ринок?
3. Охарактеризуйте структуру фінансового ринку.

4. З'ясуйте хто є суб'єктами й об'єктами фінансового ринку. Дайте їх класифікацію.
5. Що являє собою ринок грошей?
6. Що входить до ринку капіталів?
7. Яка основна роль емітентів та інвесторів на фінансовому ринку?
8. Як функціонує кредитний ринок?
9. У чому полягає структуризація фінансового ринку? За якими критеріями вона здійснюється?
10. Проаналізуйте роль та основні функції фондової біржі.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 4

Фінанси зарубіжних країн та фінансова безпека держави

Тема 14. Фінансовий менеджмент

План:

- 14.1. Теоретичні основи фінансового менеджменту
- 14.2. Організаційні основи фінансового менеджменту
- 14.3. Система інформаційного забезпечення фінансового менеджменту
- 14.4. Системи і методи внутрішнього фінансового контролю

Рекомендована література: [1, 5-9,19,22,26-31,40,44,45-48]

Основні терміни і поняття: фінансовий менеджмент, функції фінансового менеджменту, інформаційне забезпечення, організаційне забезпечення, фінансовий контроль.

14.1. Теоретичні основи фінансового менеджменту

Ринкові реформи в Україні певним чином змінюють форми і методи керування підприємствами, і зокрема, радикально змінюють підходи і методи в управлінні фінансами. В умовах ринку виникає необхідність більш активного використання методів фінансового менеджменту, обумовлена високим рівнем невизначеності зовнішнього середовища, що впливає на збільшення ризиків і втрат при прийнятті фінансових рішень, кризовим фінансовим станом більшості підприємств, необхідністю оптимізації використання наявних фінансових ресурсів, підвищення точності прогнозування і планування фінансово-господарської діяльності.

Менеджмент (англ. management - керування) узагальнено можна визначити як систему економічного керування виробництвом, що включає сукупність принципів, методів, форм і прийомів керування.

Ефективність управління фінансовою діяльністю підприємства забезпечується шляхом використання ряду принципів, основними з яких є:

- інтегрованість із загальною системою керування підприємством;
- комплексний характер формування управлінських рішень;
- високий динамізм керування;
- варіантність підходів до розробки окремих управлінських рішень;
- орієнтованість на стратегічні цілі розвитку підприємства.

З урахуванням змісту і принципів фінансового менеджменту формуються його мети і задачі.

Головною метою фінансового менеджменту є забезпечення максимізації добробуту власників підприємства в поточних і перспективному періодах. Ця мета одержує своє конкретне вираження в забезпеченні максимізації ринкової вартості підприємства, що реалізує кінцеві фінансові інтереси його власників. Однак, варто підкреслити, що досягнення максимального прибутку ще не свідчить про

високу ринкову вартість підприємства.

У процесі реалізації своєї головної мети фінансовий менеджмент спрямований на рішення наступних основних задач:

- забезпечення формування достатнього обсягу фінансових ресурсів відповідно до задач розвитку підприємства в майбутньому періоді;
- забезпечення найбільш ефективного використання сформованого обсягу фінансових ресурсів у розрізі основних напрямків діяльності підприємства;
- оптимізація грошового обігу;
- забезпечення максимізації прибутку підприємства при рівні фінансового ризику, що передбачається;
- забезпечення мінімізації рівня фінансового ризику при рівні прибутку, що передбачається;
- забезпечення постійної фінансової рівноваги підприємства в процесі його розвитку.

Усі розглянуті задачі фінансового менеджменту між собою тісно взаємозалежні, хоча окремі з них носять різнонаправлений характер. Наприклад, забезпечення максимізації суми прибутку при мінімізації рівня фінансового ризику; забезпечення формування достатнього обсягу фінансових ресурсів і постійної фінансової рівноваги підприємства в процесі його розвитку і т.п.

Тому в процесі фінансового менеджменту окремі задачі повинні бути оптимізовані між собою для найбільш ефективного реалізації її мети.

Варто підкреслити, що сутність тієї або іншої категорії відбиває у виконуваних функціях. Варто відрізнити функції фінансів і фінансового менеджменту. Функції фінансового менеджменту підрозділяють на дві основні групи:

- функції фінансового менеджменту як керуючої системи (склад цих функцій у цілому характерний для будь-якого менеджменту - облік, аналіз, планування, регулювання, контроль);
 - функції фінансового менеджменту як спеціальної області керування підприємством.
- Функції фінансового менеджменту як керуючої системи:
- розробка фінансової стратегії підприємства (планування);
 - формування ефективних інформаційних систем, що забезпечують обґрунтування альтернативних варіантів управлінських рішень (облік);
 - здійснення аналізу різних аспектів фінансової діяльності підприємства (аналіз);
 - здійснення планування фінансової діяльності підприємства по основних її напрямках (планування);
 - розробка діючої системи стимулювання реалізації прийнятих управлінських рішень в області фінансової діяльності (регулювання);
 - здійснення ефективного контролю за реалізацією прийнятих управлінських рішень в області фінансової діяльності (контроль).

Схематичне представлення функцій фінансового менеджменту як керуючої системи приведене на рис. 10.1. Здійснення усіх функцій підлегло реалізації фінансової стратегії підприємства, розроблювальної в процесі стратегічного фінансового планування. Фінансове планування, контроль і регулювання реалізації фінансових планів неможливі без фінансового аналізу діяльності за попередній період. За допомогою аналізу можна установити, спираючись на фактично отримані результати, ефективність того або іншого варіанта управлінського рішення, вибрати з декількох альтернативних варіантів найбільш ефективний, одержати об'єктивну оцінку фінансів підприємства (як поточного, так і планованого фінансового стану), його прибутку і збитків, змін у структурі активів і пасивів, у розрахунках з дебіторами і кредиторами.

Функції фінансового менеджменту як спеціальної області керування підприємством:

- керування активами;
- керування капіталом;

- керування інвестиціями;
- керування грошовими потоками;
- керування фінансовими ризиками;
- антикризове фінансове керування при погрозі банкрутства.

Основні функції фінансового менеджменту як спеціальної області керування підприємствами розглянуті в найбільше агрегованому вигляді. Кожна з цих функцій може бути конкретизована більш цілеспрямовано з урахуванням спеціалізації підприємства як об'єкта фінансового керування й основних форм його фінансової діяльності.

Функції фінансового менеджменту як спеціальної області керування підприємством:

1. Керування активами:

- а) керування оборотними активами;
- б) керування необоротними активами;
- в) оптимізація складу активів.

2. Керування капіталом:

- а) керування власним капіталом;
- б) керування позиковим капіталом;
- в) оптимізація структури капіталу.

3. Керування інвестиціями:

- а) керування реальними інвестиціями;
- б) керування фінансовими інвестиціями.

4. Керування грошовими потоками:

- а) керування грошовими потоками по операційній діяльності;
- б) керування грошовими потоками по інвестиційній діяльності;
- в) керування грошовими потоками по фінансовій діяльності.

5. Керування фінансовими ризиками:

- а) керування складом фінансових ризиків;
- б) керування профілактикою фінансових ризиків;
- в) керування страхуванням фінансових ризиків.

6. Антикризове фінансове керування при погрозі банкрутства:

- а) керування усуненням неплатоспроможності;
- б) керування відновленням фінансової стійкості;
- в) керування забезпеченням фінансової рівноваги;
- г) керування санацією.

Фінансова стратегія - це формування системи довгострокових цілей фінансової діяльності і вибір найбільш ефективних шляхів їхнього досягнення.

Основними етапами формування фінансової стратегії є:

1. Визначення загального періоду формування необхідних активів;
2. Формування стратегічних цілей фінансової діяльності. Досягнення цілей фінансової стратегії забезпечується за умови:
 - а) достатність капіталу для формування необхідних активів;
 - б) оптимальність якісної структури активів і фінансів структури капіталу;
 - в) зниження рівня фінансових ризиків;
 - г) фінансові інновації.
3. Розробка фінансової політики по окремих аспектах фінансової діяльності;
4. Конкретизація показників фінансової стратегії по періодах її реалізації.
5. Оцінка розробленої фінансової стратегії.

Тактика фінансового менеджменту полягає в маркетингових дослідженнях, прийнятті фінансовим менеджером цінних рішень, правильної орієнтації на ті або інші сегменти ринку, інтенсивних умовах по просуванню товару, контролю за реалізацією і своєчасним коректуванням маркетингової політики.

Керування фінансовою діяльністю підприємства здійснюється за допомогою визначеного механізму.

Механізм фінансового менеджменту являє собою систему основних елементів, що регулюють процес розробки і реалізації управлінських рішень в області фінансової діяльності. У структуру механізму фінансового менеджменту входять наступні елементи:

1. Державне нормативно-правове регулювання фінансової діяльності підприємства.

Прийняття законів і нормативних актів, що регулюють фінансову діяльність підприємств усіх форм власності являє собою один з напрямків реалізації внутрішньої політики держави. Законодавчі і нормативні основи цієї політики регулюють фінансову діяльність підприємств.

2. Ринковий механізм регулювання фінансової діяльності підприємства.

Цей елемент механізму формується насамперед у сфері фінансового ринку в розрізі окремих його видів і сегментів. Попит та пропозиція на фінансовому ринку формують рівень цін (ставки відсотка) і котирувань по окремих фінансових інструментах, визначають доступність кредитних ресурсів у національній і іноземній валютах, виявляють середню норму прибутковості капіталу, визначають систему ліквідності окремих фондів і грошових інструментів, використовуваних підприємством у процесі своєї фінансової діяльності. В міру поглиблення ринкових відносин роль ринкового механізму регулювання фінансової діяльності підприємств буде зростати.

3. Внутрішній механізм регулювання окремих аспектів фінансової діяльності підприємства.

Механізм такого регулювання формується в рамках самого підприємства, відповідно регламентуючи ті або інші оперативні управлінські рішення з питань його фінансової діяльності. Так, ряд аспектів фінансової діяльності регулюється вимогами статуту підприємства. Окремі з аспектів регулюються розробленими на підприємстві фінансовою стратегією і цільовою фінансовою політикою по окремих напрямках фінансової діяльності. Крім того, на підприємстві може бути розроблена і затверджена система внутрішніх нормативів і вимог по окремих аспектах фінансової діяльності.

4. Система конкретних методів і прийомів здійснення керування фінансовою діяльністю підприємства.

У процесі аналізу, планування і контролю фінансової діяльності використовується велика система методів і прийомів, за допомогою яких досягаються необхідні результати. До числа основних з них відносяться методи: техніко-економічних розрахунків, балансового, економіко-статистичного, економіко-математичний, порівняння й інші.

Ефективний механізм фінансового менеджменту дозволяє в повному обсязі реалізувати мети, що коштують перед ним, і задачі, сприяє результативному здійсненню функцій фінансового керування підприємством.

14.2. Організаційні основи фінансового менеджменту

Фінансовий менеджмент є невід'ємною частиною загальної системи керування підприємством. Тому його організаційне забезпечення повинне бути інтегроване з загальною структурою керування підприємством. Таке об'єднання дозволяє забезпечити координацію грошової системи фінансового менеджменту з іншими управлінськими системами підприємства і підвищити ефективність контролю за реалізацією прийнятих по фінансових аспектах рішень.

Система організаційного забезпечення фінансового менеджменту являє собою взаємопов'язану сукупність внутрішніх структурних служб і підрозділів підприємства, що забезпечують розробку і прийняття управлінських рішень по окремих напрямках його фінансової діяльності і несуть відповідальність за результати здійснення цих рішень.

Загальні принципи формування організаційної системи керування підприємством передбачає створення двох центрів керування - по ієрархічних і функціональних ознаках.

Ієрархічне створення центрів керування підприємством передбачає виділення різних рівнів керування.

В даний час є дві або трьох рівневі системи керування, де перший рівень

представлений апаратом керування підприємства в цілому, а наступні - управлінськими службами його окремих структурних одиниць і підрозділів.

Функціональне створення центрів керування підприємством базується на диференціації по функціях керування або видах діяльності. При функціональній будівлі центрів керування підприємством обоє ці підходу можуть бути використані окремо або в комплексі. Але досвід показує, що найбільша ефективність організаційної системи фінансового менеджменту досягається за умови використання функціональної будівлі центрів керування.

Існує два підходи до функціонального поділу центрів керування: перший - принцип незалежної діяльності функціональних центрів керування; другий - принцип взаємозалежної діяльності функціональних центрів керування.

А) Принцип незалежної діяльності функціональних центрів керування:

1. Центр керування виробничою діяльністю;
2. Центр керування персоналом;
3. Центр керування збутовою діяльністю;
4. Центр керування фінансовою діяльністю.

Б) Принцип взаємозалежної діяльності функціональних центрів керування передбачає їхнє взаємопроникнення по окремих напрямках:

1. Центр керування виробничою діяльністю;
2. Центр керування персоналом;
3. Центр керування збутовою діяльністю;
4. Центр керування фінансовою діяльністю.

Поряд із традиційною інтеграцією системи фінансового керування з загальною системою керування підприємством у рамках єдиної інтегрованої організаційної структури останнім часом у практиці використовуються й інші, більш прогресивні форми такої інтеграції. Однією з таких форм є концепція керування окремими напрямками фінансової діяльності підприємства на основі "центрів відповідальності".

Центр відповідальності являє собою структурний підрозділ підприємства, що цілком контролює ті або інші напрямки фінансовою діяльністю, а його керівник самостійно приймає управлінські рішення й у рамках цих напрямків несе повну відповідальність за досягнення планових або нормативних показників, що характеризують стан фінансової діяльності цього підрозділу.

Розходження у функціональній спрямованості таких структурних підрозділів, їхнього місця в організаційній структурі фінансового керування надає можливість виділити 4 типи центрів відповідальності: центр витрат, центр доходів, центр прибутку і центр інвестицій.

14.3. Система інформаційного забезпечення фінансового менеджменту

Ефективність кожної управлінської системи значною мірою залежить від інформаційного забезпечення.

Інформаційна система (або система інформаційного забезпечення) фінансового менеджменту підприємства являє собою процес цілеспрямованого безперервного підбора відповідних інформаційних показників, необхідних для здійснення аналізу, планування і підготовки ефективних оперативних управлінських рішень по всіх аспектах фінансової діяльності підприємства.

Зміст системи інформаційного забезпечення фінансового менеджменту, її широта і глибина визначаються галузевими особливостями діяльності підприємства, їхньою організаційно-правовою формою функціонування, обсягом і ступенем диверсифікованості фінансової діяльності і поруч інших умов.

Система показників інформаційного забезпечення фінансового менеджменту, сформованих за рахунок зовнішніх джерел, підрозділяється на 4 групи:

1. Показники, що характеризують загальний економічний розвиток країни, що поділяються на:

- а) показники макроекономічного розвитку;
- б) показники галузевого розвитку.
- 2. Показники, що характеризують кон'юнктуру фінансового ринку:
 - а) показники кон'юнктури ринку цінних паперів;
 - б) показники кон'юнктури ринку грошових інструментів.
- 3. Показники, що характеризують діяльність контрагентів і конкурентів, серед яких виділяють 5 груп:
 - а) банки;
 - б) страхові компанії;
 - в) постачальники продукції;
 - г) покупці продукції;
 - д) конкуренти.
- 4. Нормативно-регулюючі показники, що формуються в розрізі наступних блоків:
 - а) нормативно-регулюючі показники по різних напрямках фінансової діяльності підприємства;
 - б) нормативно-регулюючі показники з питань функціонування елементів фінансового ризику.

Система показників інформаційного забезпечення фінансового менеджменту, що формуються з внутрішніх джерел, підрозділяються на три групи:

1. Показники, що характеризують фінансовий стан і результати фінансової діяльності підприємства в цілому. До складу цієї групи показників включаються:
 - а) показники, що в обов'язковому порядку відбивають у балансі підприємства;
 - б) показники, що відбивають у звіті про фінансові результати;
 - в) показники, що відбивають у звіті про власний капітал і в звіті про рух грошей.
2. Показники, що характеризують фінансові результати діяльності окремих структурних підрозділів підприємства. Формування показників цієї групи базується на даних управлінського обліку, що повинний бути організований на підприємстві. Показники групуються по таких ознаках:
 - а) сферою діяльності підприємства (операційна, інвестиційна, фінансова);
 - б) центрами відповідальності;
 - в) географічним розташуванням;
 - г) видом кінцевої продукції.

3. Нормативно-планові показники, зв'язані з фінансовим розвитком підприємства, що формуються безпосередньо на підприємстві по таких блоках:

- а) система внутрішніх нормативів, що регулюють фінансовий розвиток підприємства;
- б) система планових показників фінансового розвитку підприємства.

Використання всіх розглянутих показників, що впливають із зовнішніх і внутрішніх джерел, дозволяє створити на підприємстві цілеспрямовану систему інформаційного забезпечення фінансового менеджменту, орієнтовану як на прийняття стратегічних фінансових рішень, так і на ефективне поточне керування фінансами підприємства.

14.4. Системи і методи внутрішнього фінансового контролю

У механізмі фінансового менеджменту важлива роль належить системам і методам внутрішнього фінансового контролю.

Внутрішній фінансовий контроль являє собою організований на підприємстві процес перевірки виконання і забезпечення реалізації всіх управлінських рішень в області фінансової діяльності з метою реалізації фінансової стратегії і попередження кризових ситуацій, що приводять до його банкрутства.

У практиці країн з розвинутою ринковою економікою широкий розвиток одержала нова комплексна система внутрішнього контролю, застосовуваний у великих компаніях з розгалуженою мережею або в холдингових компаніях, називана "контролінг".

Сьогодні система контролінгу поступово починає впроваджуватися і на вітчизняних

підприємствах.

У загальній системі контролінгу виділяється один з основних його блоків - фінансовий контролінг.

Фінансовий контролінг - це контролююча система, що забезпечує концентрацію контрольних дій за основними напрямками фінансової діяльності підприємства, своєчасним виявленням відхилень фактичних показників від нормативних (планових) і визначення факторів, що обумовили ці відхилення, прийняття управлінських рішень по нормалізації процесу керування фінансами підприємства.

Основними функціями фінансового контролінгу є:

- спостереження за ходом реалізації фінансових завдань, установлених системою планових фінансових показників і нормативів;
- вимір ступеня відхилення фактичних результатів фінансової діяльності від передбачених;
- діагностування по розмірах відхилень серйозних погіршень у фінансовому стані підприємства й істотного зниження темпів його фінансового розвитку;
- розробка оперативних управлінських рішень по нормалізації фінансової діяльності підприємства відповідно до передбачених цілей і показників;
- коректування при необхідності окремих цілей і показників фінансового розвитку в зв'язку зі зміною зовнішньої фінансовий середовища, кон'юнктури фінансового ринку і внутрішніх умов здійснення господарської діяльності підприємства.

Побудова системи фінансового контролінгу базується на наступних основних принципах:

- " спрямованість системи фінансового контролінгу на досягнення фінансової стратегії підприємства;
- " багатофункціональність фінансового контролінгу;
- " орієнтованість фінансового контролінгу на кількісні показники;
- " відповідність методів фінансового контролінгу специфіці методів фінансового аналізу і фінансового планування;
- " своєчасність, простота і гнучкість побудови системи фінансового контролінгу на підприємстві.

Фінансовий контролінг на підприємстві будується по наступних основних етапах:

1. Визначення об'єкту контролінгу. Це загальна вимога до побудови будь-яких видів контролінгу на підприємстві з позиції цільової його орієнтації. Об'єктом фінансового контролінгу є управлінські рішення по основних аспектах фінансової діяльності підприємства.

2. Визначення видів і сфер контролінгу. Контролінг підрозділяється на наступні основні види: стратегічний, поточний і оперативний. Кожному з перерахованих видів контролінгу повинна відповідати визначена його сфера і періодичність здійснення його функцій.

3. Формування системи пріоритетів контрольованих показників.

Уся система показників, що входять у сферу кожного виду фінансового контролінгу, ранжирується по значимості. У процесі такого ранжирування на початку в систему пріоритетів першого рівня відбираються найбільш важливі з контрольованих показників даного виду контролінгу; потім формується система пріоритетів другого рівня, показники якого знаходяться у фінансовому зв'язку з показниками пріоритетів першого рівня. Аналогічним образом формується система пріоритетів третього і наступного рівнів.

4. Розробка системи кількісних стандартів контролю. Після ранжирування переліку контрольованих показників, виникає необхідність установлення кількісних стандартів по кожному з них. Вони можуть установлюватися як в абсолютних, так і у відносних показниках. Такі кількісні стандарти можуть носити стабільний або рухливий характер. Стандартами виступають цільові стратегічні нормативи, показники поточних планів і бюджетів, система державних або розроблених підприємством норм, нормативів і т.п.

5. Побудова системи моніторингу показників, що включаються у фінансовий контролінг. Система моніторингу (або як її часто перекладають "следующая система") складає основу фінансового контролінгу, саму активну частину його механізму.

6. Формування системи алгоритмів дій по усуненню відхилень є заключним етапом побудови фінансового контролінгу на підприємстві. Принципова система дій менеджерів підприємства в цьому випадку полягає в трьох алгоритмах:

а) "Нічого не починати". Ця форма реагування передбачається в тих випадках, коли розмір негативних відхилень значного нижче передбаченого "критичного" критерію.

б) "Усунути відхилення". Така система дій передбачає процедуру пошуку і реалізації резервів по забезпеченню виконання цільових, планових і нормативних показників. При цьому резерви розглядаються в розрізі різних аспектів фінансової діяльності й окремих фінансових операцій.

в) Змінити систему планових або нормативних показників. Така система дій починається в тих випадках, якщо можливості нормалізації окремих аспектів фінансової діяльності обмежені або узагалі відсутні. У цьому випадку за результатами фінансового моніторингу вносяться пропозиції по коректуванню системи цільових стратегічних нормативів, показників, що течуть фінансових планів або окремих бюджету. В окремих критичних випадках може бути обґрунтована пропозиція про припинення окремих виробничих, інвестиційних і фінансових операцій і навіть діяльності окремих центрів витрат і інвестицій.

Упровадження на підприємстві системи фінансового контролінгу дозволить підвищити ефективність усього процесу керування його фінансовою діяльністю.

Контрольні питання:

1. На основі чого відбувається управління фінансовою діяльністю підприємства?
2. Які особливості та функції фінансового менеджменту відокремлюють?
3. Назвіть етапи формування фінансової стратегії.
4. У чому полягає зміст центрів управління?
5. Які групи системи показників інформаційного забезпечення фінансового менеджменту Ви знаєте?
6. У чому полягають відмінності між державним, відомчим, корпоративним і незалежним фінансовим контролем?

Тема 15. Фінансова безпека держави

План:

- 15.1. Фінансова безпека як складова економічної безпеки держави
- 15.2. Сутність і складові фінансової безпеки держави
- 15.3. Види загроз фінансовій безпеці держави
- 15.4. Система показників оцінки фінансової безпеки держави

Рекомендована література: [6,7,11,16-21,38,39,48,50]

Основні терміни і поняття: економічна безпека, фінансова безпека, соціальна безпека, екологічна безпека, демографічна безпека, політична безпека, військова безпека, індикатори фінансової безпеки

15.1. Фінансова безпека як складова економічної безпеки держави

Перше згадування про безпеку було зроблено ще в 28 главі Біблії. У перекладі з грецької термін «безпека» означає «володіти ситуацією». У спеціальній літературі наводиться визначення безпеки як стану, при якому який-небудь суб'єкт знаходиться в

положенні надійної захищеності і не підпадає під негативний вплив яких-небудь факторів. У широкому науковому розумінні під безпекою розуміється захищеність природно-фізіологічних, соціально-економічних, ідеально-духовних і ситуативних потреб у ресурсах, технологіях, інформації і моральних ідеалах, необхідних для життєдіяльності і розвитку населення.

Таблиця 15.1 – Аналіз дефініції «фінансова безпека держави»

Автор	Зміст категорії
М. Єрмошенко	Фінансова безпека – це такий стан фінансово-кредитної сфери, який характеризується збалансованістю та якістю системної сукупності фінансових інтересів, достатністю обсягів фінансових ресурсів для всіх суб'єктів господарювання населення в цілому, що забезпечує ефективне функціонування національної економічної системи і соціальний розвиток
О. Барановський	Фінансова безпека розглядається як ступень захищеності фінансових інтересів; рівень забезпеченості суб'єктів усіх рівнів управління фінансовими ресурсами; стан складових фінансового ринку; якості фінансових інструментів і послуг; стан фінансових потоків в економіці, що дозволяє вважати її одним з найважливіших системоутворюючих елементів економічної безпеки держави
О. Василик	Фінансова безпека – це надійна захищеність фінансової системи від внутрішніх та зовнішніх загроз
О. Власюк	Фінансова безпека стає основним економічним гарантом стабільності, забезпечуючи виробничий базис інфраструктурними інститутами розподілу фінансових та інвестиційних ресурсів
В. Гесць	Фінансова безпека – це стабільний розвиток фінансової системи країни та її стійкість до потенційно негативного впливу зовнішніх і внутрішніх шоків
О. Головченко	Фінансова безпека держави – це її здатність здійснювати самостійну фінансово-економічну політику відповідно до своїх національних інтересів

Таким чином, аналіз дефініції «фінансова безпека» свідчить про багатофакторність даної категорії та наявність єдності у поглядах науковців щодо внутрішньої складової фінансової безпеки в забезпеченні відповідних умов формування й використання інвестиційно-фінансових ресурсів країни.

Для розробки засад фінансової безпеки необхідна не лише її категоріальна змістова, а й оптимальна структура. Так, відповідно до Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України № 1277 від 29 жовтня 2013 року до складу фінансової безпеки входить: банківська безпека, безпека небанківського фінансового сектору, боргова безпека, бюджетна безпека, валютна безпека, грошово-кредитна безпека.

За внутрішньою будовою фінансова безпека являє собою сукупність відносно відособлених взаємопов'язаних складових, дія яких спрямована на виявлення, попередження, нейтралізацію, уникнення та ліквідацію загроз в сфері грошово-кредитних, бюджетних відносин, сфері небанківського фінансового сектору економіки (рис 15.1).

Важливість і необхідність визначення та забезпечення належного рівня інвестиційної безпеки країни полягають у можливості запобігання зовнішнім та внутрішнім загрозам національним інтересам, які виникають в інвестиційній сфері. Як відомо, Україна є достатньо відкритою економікою. Це підтверджують і показники платіжного балансу України. І як наслідок підвищуються ризики негативного впливу зовнішніх факторів на безпеку країни. Тому за формування інвестиційної політики постає важливе завдання

ідентифікації можливих загроз, виявлення причин їхньої появи та визначення можливостей і способів протидії їм.

Головним критерієм інвестиційної безпеки є конкурентоспроможність економіки як процесу реалізації економічної безпеки у динаміці. Виділення певних критеріїв пов'язане з існуванням порогових граничних значень допущення певного ймовірного порушення безпеки. Тобто визначення інвестиційної безпеки має бути пов'язана з мірою, що виражає органічну єдність якісної та кількісної визначеності явища інвестиційної безпеки.

До показників інвестиційного процесу в державі належать такі: норма (рівень) інвестицій (обсяг інвестицій у % до ВВП); загальний обсяг інвестицій у вартісному вираженні; рівень приватних інвестицій; рівень заощаджень населення та ін. За цими показниками набуто певного досвіду; є їх рекомендовані обсяги, які мають національні особливості в кожній державі.

індикатори процесу, кількісно-якісні характеристики об'єкту

Рис. 15.1 – Складові фінансової безпеки, побудовано автором

Що стосується складу економічної безпеки, то його також визначають по-різному, але однією з найважливіших складових усі зазначають її фінансову безпеку (рисунок 15.5).

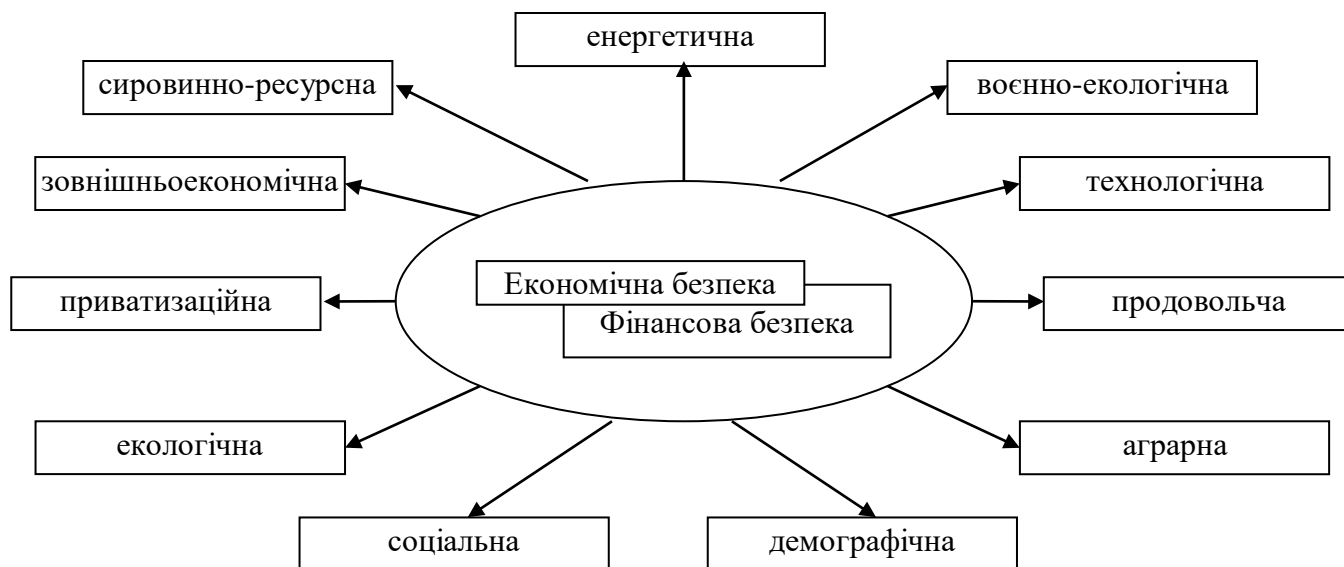

Рис. 15.2 – Структура економічної безпеки

Структура поняття «безпека» включає два рівні: міжнародний (глобальний і регіональний) і національний (держави, регіону, приватний). У свою чергу приватна безпека поділяється на безпеку фірми і безпеку особи.

Зазначимо, що необхідно визначити поняття «економічна безпека», тому що воно є базовим відносно поняття «фінансова безпека». При цьому поняття категорії «економічна безпека» науковці тлумачать по-різному, але бажано зупинитися на наступному: економічна безпека є ніщо інше, як такий стан економічного механізму країни, який характеризується збалансованістю і стійкістю до негативного впливу внутрішніх і зовнішніх загроз, його здатністю забезпечувати на основі реалізації національних економічних інтересів сталий і ефективний розвиток вітчизняної економіки і соціальної сфери.

Це пояснюється тим, що на фінансах базується економіка будь-якої країни, фінанси – це «кров» економічної системи держави, без якої економіка будь-якої країни в сучасних умовах не може функціонувати. Тим більше, що фінанси виступають як сукупність економічних відносин, що виникають у процесі обігу грошових коштів. При цьому фінансово-кредитна система, що є об'єктом фінансової безпеки, забезпечує коштами розширене відтворення – основу економіки будь-якої держави. Фінансові ресурси служать сполучною ланкою між іншими елементами економічної безпеки, а саме матеріальними, трудовими, виробничими, інформаційними й енергетичними ресурсами. Без забезпечення фінансової безпеки практично неможливо вирішити ні одну з проблем, що постають перед Україною.

15.2. Сутність і складові фінансової безпеки держави

Проблема оцінки інвестиційної безпеки на загальнодержавному рівні знайшла своє практичне втілення порівняно недавно у вигляді Методики розрахунку рівня економічної безпеки України, затвердженої наказом Міністерства економіки України від 02.03.2007 р. № 60. Відповідно до цієї Методики інвестиційна безпека розглядається як складова економічної безпеки і як такий рівень національних та іноземних інвестицій (за умови оптимального їх співвідношення), який здатен забезпечити довгострокову позитивну економічну динаміку при належному рівні фінансування науково-технічної сфери, створення інноваційної

інфраструктури та адекватних інноваційних механізмів. Для визначення стану інвестиційної безпеки запропоновано брати за основу 5 індикаторів та допустимі порогові значення для них (табл. 15.2)

Таблиця 15.2 – Індикатори та порогові значення інвестиційної безпеки України

№	Індикатор, одиниця виміру %	2013 рік	2014 рік	2015 рік	Порогове значення
1.	Ступінь зносу основних засобів	77,3	83,5	60,1	Не більше 35
2.	Відношення обсягу інвестицій до вартості основних засобів	10,5	9,0	8,2	Не менше 6
3.	Відношення обсягу інвестицій в основний капітал до ВВП	16,2	12,4	11,8	Не менше 25
4.	Відношення чистого приросту прямих іноземних інвестицій до ВВП	1,8	0,3	1,2	5-10
5.	Приріст прямих іноземних інвестицій за рік, млн.дол.США	3507,7	1998,7	-12987,6	-

Проведені розрахунки показали, що не один із індикаторів стану інвестиційної безпеки в Україні не відповідає пороговим значенням. Знос основних виробничих засобів суттєво перевищує темпи їх відтворення, а відсоток ВРП на накопичення значно менший від рівня забезпечення сталого соціально-економічного розвитку регіону. Приріст прямих іноземних інвестицій на початок 2016 р мав від'ємне значення, що пояснюється значними скороченнями притоку іноземних інвестицій через економічну кризу, воєнні події, політичну нестабільність в Україні. До десятки основних країн-інвесторів, на які припадає 83,0% загального обсягу прямих інвестицій, входять: Кіпр, Нідерланди, Німеччина, Російська Федерація, Австрія, Велика Британія, Віргінські Острови (Брит.), Франція, Швейцарія та Італія. До десяти регіонів: Дніпропетровської, Донецької, Харківської, Київської, Луганської, Львівської, Одеської, Запорізької, Полтавської, Івано-Франківської областей та до м. Київ надійшло найбільше всього інвестицій – 93,9 відсотка всіх залучених прямих іноземних інвестицій. Таке спрямування прямих іноземних інвестицій та капітальних інвестицій в регіональному розрізі не сприяє рівномірному соціально-економічному розвитку регіонів та посилює подальше збільшення розриву у їх розвитку.

Результати аналізу інвестицій до валового внутрішнього продукту різних країн в розрізі 2010-2015 років наведено в табл. 15. 3

Таблиця 15.3 – Оцінка інвестиційної відкритості країн світу за 2010-2015 рр.

Країна	2010 р. %	2011 р. %.	2012 р. %	2013 р. %	2014 р. %	2015 р. %
Німеччина	19,44	20,27	20,11	19,71	20,01	19,91
Франція	22,07	22,41	22,48	22,06	21,77	21,51
Італія	19,94	19,65	18,36	17,24	16,62	16,64
Люксембург	17,59	19,53	20,56	19,45	19,46	18,98
Латвія	19,39	22,21	25,41	23,23	22,61	22,58
Великобританія	15,62	15,67	15,93	16,11	16,60	16,94
Польща	20,29	20,69	19,79	18,82	19,63	20,07
Іспанія	23,03	21,48	19,80	18,76	19,13	19,72
Данія	18,26	18,30	18,95	18,90	19,08	19,03

Чехія	26,96	26,45	25,91	25,06	25,13	26,31
Україна	16,73	18,56	19,45	17,05	13,83	13,80

Слід зазначити, що інвестиційна відкритість характеризує частку участі іноземного капіталу до ВВП. Отже від значення показника інвестиційної відкритості залежить: конкурентоспроможність національної економіки, економічна безпека, відкритість економіки. Співвідношення інвестицій до ВВП мало найбільше значення по Україні у 2012 році – 19,45%, а найнижче спостерігається у 2015 році – 13,8%. Якщо розглядати інвестиції до ВВП у розрізі різних країн світу, то слід зазначити, що на поточний рік даний показник був найбільшим у Чехії (26,31%), на другому місці – Латвія (22,58%), на третьому – Франція (21,51), а найнижчим цей показник спостерігається в Україні (13,8%).

Показовим щодо стану інноваційно-інвестиційної діяльності країни є також її місце у Глобальному рейтингу конкурентоспроможності, який щорічно складає Світовий економічний форум із метою порівняння розвитку країн у глобальному масштабі. Відповідно до цього звіту, у 2015–2016 рр. Україна посіла 79-е місце серед 140 країн світу, опустившись на три сходинки нижче порівняно з попереднім роком. Найнижчу оцінку отримав показник надійності банків, які визнані найменш надійними у світі. Проблемними сферами залишаються прямі іноземні інвестиції та технологічні трансфери (117-е місце), проникнення технологій на рівні компаній (100-е), наявність венчурного капіталу (102-е) та доступність останніх технологій (96-е місце) [12]. Найгіршу динаміку мають показники інфляції (падіння на 59 місць), що пов'язане з девальвацією гривні, високим рівнем долларизації економіки, підвищенням тарифів, а також показники державного боргу (мінус 44 позиції). При цьому позитивно оцінюється інноваційний потенціал (52-е місце), система вищої освіти та тренінгів (34-е місце), що є конкурентними перевагами України. Країна посіла 29-е місце у рейтингу за наявністю наукових та інженерних кадрів, 43-тє – за якістю науково-дослідних закладів та 50-е – за кількістю патентів на винаходи [13]. Очевидно, що інновації є потенціалом для зростання економіки, але для цього необхідні спільні зусилля держави і бізнесу. Згідно з іншим рейтингом, що формується компанією BDO International Business Compass спільно з Гамбурзьким інститутом світової економіки і характеризує економічну і фінансову привабливість різних країн світу на підставі економічних, політичних і соціокультурних умов, інвестиційна привабливість України у 2015 р. покращилась: наша країна за рік перемістилася з 109-го на 89-е місце і входить до переліку країн, що показали найкраще зростання за рік, нарівні з Білоруссю та Латвією [14].

При розробці інвестиційної політики необхідно враховувати останні тенденції та потреби світової економіки. Концептуальні засади інвестиційної політики нового покоління було вперше ґрунтовно розглянуто та сформульовано на Конференції ООН з торгівлі та розвитку (UNCTAD) у 2012 році. Метою такої політики на національному рівні є прискорення економічного зростання та підвищення конкурентоспроможності національного виробництва шляхом досягнення синергетичного ефекту від проведення інвестиційної політики та реалізації стратегій розвитку окремих галузей економіки. На міжнародному рівні метою є встановлення балансу в питаннях розподілу прав та обов'язків іноземних інвесторів та приймаючої країни, вдосконалення інвестиційних угод, що гарантували б економічну безпеку країни, до якої спрямовується іноземний капітал, та забезпечували право власності інвесторів.

Інвестиційна політика нового покоління ґрунтується на кількох принципах: спрямування інвестиційних потоків до ключових галузей національної економіки з метою підвищення її конкурентоспроможності; відповідальність суб'єктів за наслідки інвестиційної діяльності; посиленій інституціональний вплив на реалізацію інвестиційної політики. На міжнародному рівні вперше обговорюються питання інвестиційного протекціонізму. При цьому в міжнародній практиці відсутнє однозначне тлумачення терміну «інвестиційний протекціонізм». Однак здебільшого це поняття передбачає нейтралізацію таких загроз з боку іноземних інвесторів, як монополізація національних ринків; монополізація ринку

фінансових послуг; залежність національних виробників від іноземних кредиторів; відтік кваліфікованого персоналу до материнських компаній; перетворення національної промисловості на сировинну базу розвинених країн; контроль з боку іноземних компаній над стратегічно важливими національними галузями, що забезпечують економічну та продовольчу безпеку країни.

Серед основних інтересів України в сфері економічних відносин необхідно виділити:

підвищення ефективності фінансової системи на основі підтримання державних витрат у відповідності з наявними ресурсами і бюджетними асигнуваннями за дотриманням таких пріоритетів, як цільове інвестування в сферу наукоємного і високотехнологічного виробництва, посилення стримування інфляційних процесів, протидія «втечі» українського капіталу за кордон, стимулювання іноземних довгострокових капітальних вкладень у виробничу сферу;

створення правової основи, що забезпечує ефективне формування та функціонування фінансово-кредитної системи, а також правоохоронного механізму з її захисту від кримінальних процесів і зазіхань.

Логічним при розгляді фінансової безпеки вбачається виділення макроекономічного (на рівні держави) і мікроекономічного (на рівні суб'єктів господарювання) аспектів.

Значимо, що в Україні функціонує трирівнева система фінансування: бюджетне фінансування, банківські кредити і прямі інвестиції через механізми ринку капіталів. Тому особливої уваги потребує безпека усіх цих рівнів. Взагалі Україні потрібна надійна фінансова система, яка б забезпечувала оперативність розрахунків між підприємствами, збереження заощаджень, притік інвестицій в економіку.

У цілому фінансова безпека охоплює: фінансову безпеку окремого громадянина, домашніх господарств, населення в цілому, підприємців, підприємств, організацій, установ та їх асоціацій, галузей господарського комплексу, регіонів, окремих секторів економіки, держави (у свою чергу фінансова безпека держави складається з таких складових, як бюджетна, валютна, інвестиційна, інфляційна, цінова, курсова та боргова безпека) та різноманітних міждержавних утворень, а також світового співтовариства в цілому.

Фінансовій безпеці держави в цілому, безумовно, сприяє організація нормального обміну фінансовими ресурсами між галузями, регіонами, країнами.

Фінансова безпека України має як внутрішній, так і зовнішній аспекти. Що стосується зовнішнього, то це, насамперед, фінансовий суверенітет країни, незалежність національної фінансової системи від утручання міжнародних фінансово-кредитних організацій. Безпека внутрішньої фінансової сфери України визначається досконалістю правової, організаційної, інституціональної бази, а також політичною стабільністю, ступенем ризиків ринкових коливань, масштабами тіньової економіки і рівнем корупції в державі.

Створення дієвої системи фінансової безпеки передбачає чітке визначення джерел потенційної загрози у тій чи іншій сфері, а також наявних і необхідних ресурсів для їх нейтралізації.

Слід зазначити, що взагалі рівень бюджетної безпеки у нашій країні досить низький. При цьому серед основних загроз, що впливають на рівень бюджетної безпеки, виділяють:

- падіння виробництва в основних галузях народного господарства;
- зменшення рентабельності і зростання збитковості господарюючих суб'єктів;
- недостатнє або несвоєчасне наповнення джерел покриття бюджетного дефіциту;
- незаконне підприємництво та угоди з валютою та валютними цінностями;
- невиконання юридичними особами-резидентами зобов'язань за іноземними кредитами, одержаними під гарантії Кабінету Міністрів України;
- несвоєчасне прийняття Державного бюджету та затвердження звітів щодо його виконання;

неефективність діючої податкової системи (низький рівень збирання податків, порушення принципу розмірності: підвищення ставок після граничного рівня для сумлінних платників податків призводить до скорочення податкових доходів);

заниження господарюючими суб'єктами оподаткованої бази;
 невиключення окремих надходжень у об'єкт оподаткування (відсотки по позиках, отримані плати за кредитні ресурси, кошти від продажу іноземної валюти тощо);
 неправильне застосування пільг з податків;
 відкриття розрахункових та інших рахунків особам без довідок податкових органів;
 ухилення від подання декларацій доходів;
 невиконання вимог податкових органів з метою несплати податків;
 погіршення платіжно-розрахункової дисципліни;
 неефективність системи контролю за витратами бюджетних коштів;
 невідповідність судових органів щодо розгляду справ у податковій сфері.

Тісний зв'язок з бюджетною безпекою держави має боргова безпека. При цьому боргова безпека держави – рівень внутрішньої і зовнішньої заборгованості з урахуванням вартості її обслуговування та ефективності використання внутрішніх і зовнішніх запозичень й оптимального співвідношення між ними, що не загрожує втратою суверенітету та руйнуванням вітчизняної фінансової системи.

Державний борг, що являє собою заборгованість по кредитних операціях, підрозділяється на внутрішній і зовнішній, капітальний і поточний. Управління державним боргом передбачає здійснення сукупності фінансових заходів, пов'язаних з погашенням позик, організацією виплат доходів по них, проведенням конверсії та консолідації позик. При цьому можлива реструктуризація, рефінансування, списання або поєднання цих варіантів по відношенню до частини несплаченого боргу.

Розмір державного боргу залежить від безлічі факторів, що впливають на нього далеко неоднозначно. Так, якщо випуск державних боргових зобов'язань як у вартісній, так і товарній формах, відновлення і захист заощаджень громадян однозначно збільшують державний борг, то конкурентоспроможність національних сировинних ресурсів і товарів, а також послуг, навпаки, дозволяє зменшити заборгованість. У цьому зв'язку слід враховувати також небезпеку збільшення державного зовнішнього боргу внаслідок невиконання зобов'язань по валютних кредитах з боку національних об'єднань і асоціацій.

Звичайно, управління такою складною і неоднозначною категорією, як державний борг, потребує наявності і повноцінного правового забезпечення як відповідних структур, покликаних його обслуговувати, так і дієвого механізму його погашення.

Не підлягає сумніву вплив характеру формування грошової маси як одного з найважливіших елементів фінансової системи на рівень фінансової безпеки будь-якої держави.

Взагалі грошова маса – це увесь обсяг випущених в обіг металевих монет і паперових грошових знаків (казначейських і банківських білетів).

Водночас грошова маса в обігу є кількісною характеристикою руху грошей на певну дату і за певний період і означає всю сукупність грошових коштів, що знаходяться у розпорядженні юридичних і фізичних осіб.

Для нормального соціально-економічного розвитку необхідно знайти оптимальне співвідношення між кількістю грошей в обігу та розміром валового внутрішнього продукту.

Існує тісний взаємозв'язок між обсягом грошової маси в обігу, темпами її зростання та рівнем інфляції. Так, уповільнення темпів зростання грошової маси в обігу сприяє зниженню темпів інфляції. Разом з тим, стримування темпів інфляції та реальне перевищення обмінного курсу національної і грошової одиниці забезпечує збільшення питомої ваги коштів у іноземній валюті.

У свою чергу зниження темпів інфляції викликає збільшення реального рівня відсоткових ставок та зменшення інфляційних очікувань.

Взагалі інфляція є порушенням процесу суспільного відтворення внаслідок перенасичення сфери обігу грошовими знаками понад реальні потреби господарського комплексу та їх знецінення. Інфляційні процеси викликають стрімке зростання цін, зниження життєвого рівня населення, позбавлення підприємців стимулів, викривлення економічних

орієнтирів, загострення економічних і соціальних суперечностей.

Інфляція має багатофакторний характер. Вона пов'язана не лише з грошово-кредитною і бюджетною політикою держави, але й процесами, що відбуваються на мікрорівні, до яких, наприклад, можна віднести розвиток конкурентного середовища. Впливають на інфляцію і суто політичні та соціальні фактори. Причому зважена монетарна політика призупиняє перш за все поверхневі, вторинні причини інфляції. Глибинні ж інституційні її фактори (структура власності та виробництва, тотальний монетаризм) залишаються. Внаслідок цього виникає явище так званої ендогенної інфляції – підвищення цін без зв'язку з кількісними показниками грошової маси.

Про здоров'я економіки красномовно свідчить рівень інфляції. Інфляція на різних етапах економічного розвитку у різних країнах коливається від помірної до гранично високої. Існують і такі види інфляції, як вибухова. При цьому за темпами знецінення грошей звичайно виділяють такі види інфляції:

повзучу, що характеризується прискореним зростанням маси грошей в обороті без помітного підвищення чи з незначним зростанням цін – до 5% на рік;

помірну, відкриту, яка проявляється у прискоренні знецінення грошей у формі зростання цін, що коливається в межах від 5-20% на рік;

галопуюча інфляція, коли зростання цін досягає 20-50%, а інколи 100% на рік. Для цього виду інфляції характерне стрибкоподібне, вкрай нерівномірне зростання цін, яке важко передбачити і яке не піддається регулюванню. Від такої інфляції важко захиститися, і вплив її на економіку різко негативний;

гіперінфляція, що характеризується надзвичайно високими темпами зростання цін – більш як 100% на рік. На цій стадії гроші починають втрачати свої функції, купюри низьких номіналів та розмінна монета зникають з обігу, падає роль грошей в економіці, поширюється бартер. Порушується кредитний механізм, посилюються стихійні процеси в економіці тощо.

Саме галопуюча інфляція та гіперінфляція негативно позначаються на соціально-економічному стані держави, регіону і суб'єктів господарювання, оскільки відбувається значне знецінення грошей. Зазначимо також, що зростання готівки в грошовому обігу призводить до таких наслідків:

погіршення фінансового стану підприємств і організацій, а відтак – поглиблення платіжної кризи в Україні;

уповільнення швидкості обігу грошової маси;

зменшення ліквідності та послаблення кредитного потенціалу вітчизняних комерційних банків.

Також варто підкреслити, що основними причинами зростання питомої ваги готівки в обігу є:

зростання номінальних грошових доходів (передусім, заробітної плати) населення;

відсутнє зниження темпів інфляції, що спричиняє затримку певної частини готівки на руках у населення;

намагання багатьох господарюючих суб'єктів з метою ухилення від оподаткування здійснювати розрахунки готівкою;

вкрай низький рівень безготівкових розрахунків населення за придбані товари та надані послуги.

Визначимо також, що являє собою інвестиційна безпека.

Зазначимо, що гроші інвесторів не в останню являють собою гарант безпеки і розвитку будь-якої держави. Причому передусім саме внутрішні інвестиції мають слугувати головним джерелом економічного зростання як окремих складових вітчизняного господарського комплексу, так і економіки країни в цілому. Їх постійному зростанню повинні сприяти грошово-кредитна, бюджетна, податкова, інвестиційна політика України.

Однією з головних причин кризового стану як підприємництва, так і виробництва є дефіцит інвестицій, оскільки він призводить, по-перше, до падіння; по-друге, до нетехнологічності, неекономічності продукції, що виробляється; по-третє, до зменшення

зайнятості; по-четверте, до фізичної зупинки підприємств через катастрофічний рівень зношення основних фондів. Все це робить неможливим забезпечення необхідного для повноцінного розвитку рівня фінансової безпеки господарюючих суб'єктів, галузей народного господарства країни в цілому.

Водночас, з точки зору забезпечення фінансової безпеки держави, формування системи інвестиційної безпеки в Україні обов'язково слід здійснювати з урахуванням необхідності дотримання виваженої антиінфляційної політики, досягнення скорочення бюджетного дефіциту.

Забезпечення інвестиційної безпеки повинно будуватися з урахуванням різкого скорочення експорту українського капіталу за межі України, високого ступеня пов'язання міжнародних капіталів, відсутності великих мас вільного іноземного капіталу, гострої конкуренції між сферами його вкладання і країнами, які залучають іноземний капітал. І вже зовсім не слід мати ілюзій з приводу того, що якщо Україні потрібні інвестиції, то вони автоматично потрібні і світовому ринку. Іноземні інвестори твердо дотримуються правила: вкладати капітал туди, де низький ступінь ризику і висока вірогідність повернення коштів.

Водночас великого значення для забезпечення високого рівня інвестиційної безпеки держави набуває добросовісна поведінка інвесторів.

І, нарешті, інвестиційна безпека визначається чіткою інвестиційною політикою, розрахованою на тривалу перспективу.

Серед загроз інвестиційній безпеці України:

- загострення платіжної і бюджетної кризи;
- недостатня мотивація до інвестиційної діяльності у різних груп економічних агентів;
- зменшення частки прибутку у джерелах фінансування інвестицій;
- обмеженість доступних фінансових коштів;
- підтримання високої дохідності фінансових операцій;
- відсутність ефективних механізмів трансформації заощаджень населення в інвестиції;
- збереження високих інвестиційних ризиків;
- недостатній контроль рядом міністерств і відомств виконання галузевими підприємствами зобов'язань із погашення іноземних кредитів, отриманих під гарантії уряду;
- невміння вітчизняних бізнесменів реально оцінити ринок, розробити грамотну схему маркетингу, гарантувати повернення затрат, та ще й у короткий строк;
- відсутність перспективної інвестиційної стратегії;
- нестабільність політичної ситуації;
- ризикованість довгострокових вкладень у реальний сектор;
- значна «недооціненість» українських акцій.

Варто також визначити, що являє собою безпека фондового сектору. На нашу думку, фінансова безпека фондового ринку – це оптимальний обсяг його капіталізації (з огляду на представлені на ньому цінні папери, їх структуру та рівень ліквідності), здатний забезпечити стійкий фінансовий стан емітентів, власників, покупців, організаторів торгівлі, торговців, інститутів спільного інвестування, посередників (брокерів), консультантів, реєстраторів, депозитаріїв, зберігачів і держави в цілому.

При цьому основними загрозами виступають:

відсутність логічно завершеної законодавчої бази (чинне законодавство, зокрема, не містить чіткої системи функціонування інститутів фондового ринку і обслуговуючої їх інфраструктури; обмежує або повністю блокує розвиток цілих сегментів і інструментів ринку цінних паперів; не визначає правового забезпечення функціонування інформаційного ринкового простору);

невідповідність окремих елементів вітчизняного фондового ринку стандартам Міжнародної організації стандартизації (ISO);

нерозвиненість вторинного ринку;

незначні обсяги продажів цінних паперів на фондових біржах;

відсутність належної інфраструктури фондового ринку;

фактична відсутність відповідних суб'єктів фондового ринку, функціональним призначенням яких повинно бути забезпечення чіткого обліку, оформлення та виконання угод з купівлі-продажу цінних паперів і своєчасне переоформлення прав на них;

тощо.

Що стосується довірчих товариств, то в цілому в їх діяльності останніми роками простежувався ряд негативних (а інколи і загрозливих) тенденцій:

зниження обсягів залучення і запасів приватизаційних сертифікатів;

незадовільний стан маркетингової діяльності;

відсутність диверсифікації об'єктів управління;

значне погіршення фінансового стану більшості довірчих товариств;

порушення прав довіритель.

Що стосується безпеки страхового сектору, то під фінансовою безпекою ринку страхових послуг в цілому і конкретної страхової організації зокрема слід розуміти такий стан забезпеченості страхових компаній фінансовими ресурсами, який дозволив би їм у разі потреби відшкодувати обумовлені у договорах страхування збитки їх клієнтів і забезпечити ефективне функціонування.

У свою чергу до системи стратегічних індикаторів фінансово-кредитної сфери (баз стратегічних даних) доцільно віднести наступні (таблиця 15.4).

Таблиця 15.4 - Індикатори фінансово-кредитної сфери

Сектори	Індикатори фінансово-кредитної сфери
1. Бюджетний	доходи бюджету; видатки бюджету (по укрупнених статтях); дефіцит (профіцит) бюджету; зовнішні та внутрішні джерела фінансування дефіциту Державного бюджету; формування і використання позабюджетних фондів по надходженнях і видатках; боргове навантаження на бюджет за рахунок виплат по внутрішньому боргу та за рахунок виплат по зовнішньому боргу; темп зростання державного боргу відносно до темпу зростання ВВП; рівень перерозподілу ВВП через зведений бюджет.
2. Грошово-кредитний	стан обігових коштів підприємств; баланс грошових доходів і витрат населення; рух грошової маси; стан кредитного обслуговування; розмір інфляції в цілому по країні; зростання цін на продовольчі та непродовольчі товари, послуги, а також оптових цін підприємств.
3. Валютний	стан валютного сектору; стан платіжного балансу.
4. Страховий	кількість страхових організацій; обсяг сплачених ними статутних фондів; розмір сплаченого статутного фонду на одну страхову організацію; обсяг надходжень страхових платежів; обсяг страхування кредитів та депозитів; сукупний розмір балансового прибутку страхових організацій.
5. Інвестиційний	обсяг капітальних вкладень вітчизняних підприємств; обсяг іноземних інвестицій.
6. Фондовий	національний індекс акцій; обсяг продажу цінних паперів та їх похідних; обсяг купівлі цінних паперів та їх похідних; обсяг емісії цінних паперів;

	<p>частка іноземних портфельних інвестицій на ринку цінних паперів; кількість довірчих товариств; обсяг сплачених ними статутних фондів; розмір сплаченого статутного фонду на одне довірче товариство; загальна вартість активів, що управляється довірчими товариствами; обсяг балансового прибутку довірчих товариств.</p>
7. Банківський	<p>кількість банків; частка іноземних капіталів у загальному статутному фонді банківської системи України; кількість ліквідованих банків через порушення банківського законодавства та з інших причин; кількість банків на санації; обсяг сплаченого статутного фонду банків; обсяг резервного фонду комерційних банків; оборот комерційних банків; обсяг виданих кредитів; розмір балансового прибутку банків.</p>

В цілому до проблем формування ринку страхових послуг в Україні можна віднести: організаційно-правові (відсутність чіткої державної політики в сфері страхування і Концепції розвитку страхової діяльності в Україні; недосконалість розробленої Програми розвитку страхового ринку; неповну і часом неузгоджену нормативно-правову базу; недостатній рівень державного регулювання і контролю за страховим ринком тощо);

економічні (низький платоспроможний попит на страхові послуги; вкрай незначні обсяги мінімального розміру статутного фонду, фінансових активів страхових організацій і сукупних страхових резервів; недосконалість діючого порядку оподаткування страхових організацій та ін.);

функціональні (порівняно вузький асортимент страхових послуг, що надаються клієнтам; малу частку перестраховувальних операцій; розбалансованість страхових портфелів; низьку технологічність здійснення страхових операцій тощо);

інформаційні (недосконала статистична база в галузі страхування; неналежне інформаційне та консалтингове забезпечення страхової діяльності; недостатня кількість спеціалізованих видань з проблематики страхування; відсутність досконалих страхових рейтингів страхових організацій);

кадрові (недостатній професійний рівень спеціалістів, що працюють у страхових організаціях; відсутність жорстких кваліфікаційних вимог до них).

Крім цього, необхідно також визначити, що являє собою безпека банківського сектору як найважливіша складова фінансової безпеки.

Взагалі фінансову безпеку банківської системи в цілому та її окремих складових слід розглядати в двох аспектах. По-перше, з точки зору фінансових наслідків її (їх) діяльності для країни в цілому та окремих клієнтів і контрагентів. По-друге, з точки зору недопущення та відвернення явних потенційних загроз фінансовому стану усієї банківської системи країни, НБУ та вітчизняних комерційних банків.

Слід зазначити, що для забезпечення фінансової безпеки держави, безумовно, важливого значення набуває аналіз кожної з цих складових. У цьому випадку доцільно розрахувати індикатори фінансово-кредитної сфери у вигляді абсолютних та відносних величин, що характеризують процеси та явища, що відбуваються в ній на макрорівні.

15.3. Види загроз фінансовій безпеці держави

У сучасній літературі існує безліч підходів до класифікації загроз фінансовій безпеці.

Окремі автори зазначають, що основні загрози фінансовій безпеці (або ж загрози національним інтересам держави у фінансово-кредитній можна кваліфікувати як внутрішні

та зовнішні, існуючі та можливі. На думку інших, перелік джерел загроз можна поділити на три групи: антропогенні, техногенні та стихійні. При цьому, як зазначається, критерієм розподілу загроз на існуючі та потенційні повинно бути досягнення або недосагнення порогового значення за тим чи іншим індикатором, що характеризує ту чи іншу загрозу. Ті загрози, по яких вже перевищені порогові значення, слід вважати існуючими або наявними, а ті, по яких такі значення не досягнуті, – потенційними.

Існує думка, що до внутрішніх загроз відносяться: недосконалість і незавершеність національного законодавства у фінансово-кредитній сфері; відсутність достатнього золотовалютного запасу і алмазного фонду держави; низький рівень інвестиційної діяльності; неефективність податкової системи, масове ухилення від сплати податків; недосконалий рівень бюджетної системи, низький рівень бюджетної дисципліни і надмірні державні витрати та дефіцит державного бюджету; високий рівень інфляції; зростання тіньової економіки, посилення її криміналізації, нелегальний перетік валютних коштів вітчизняних підприємств за кордон; штучність курсу національної грошової одиниці; платіжна криза; значна заборгованість у виплаті заробітної плати, пенсій та інших соціальних виплат; неповноцінність фондового ринку; нерозвиненість системи довірчого управління майном; слабкість банківської системи; зростання внутрішнього боргу країни.

До зовнішніх загроз відносяться: значне від'ємне зовнішньоторговельне сальдо; залежність реформування економіки країни від отримання іноземних кредитів та іншої зарубіжної допомоги; зростання зовнішнього боргу і нераціональне використання зарубіжних кредитів; нерегульований приплив іноземного капіталу та надання йому переваги порівняно з вітчизняним; втручання міжнародних фінансових організацій у національну фінансово-кредитну сферу; залежність вітчизняного фінансового ринку від світового; дефіцит платіжного балансу країни.

Серед загроз фінансовій безпеці іншими фахівцями виділяються фінансова нестійкість економіки, масова взаємна заборгованість, дефіцит коштів для інвестицій, недостатні валютні резерви, слабкість національної валюти.

На наш погляд, основним внутрішнім викликом фінансовій безпеці усіх її об'єктів залишається правова, організаційна, інституційна незавершеність реформування фінансово-кредитної сфери.

Загрозу фінансовій безпеці можуть нести у собі і прояви сепаратистських настроїв, які можуть привести до порушення цілісної системи фінансово-кредитної, податкової і митної систем.

15.4. Система показників оцінки фінансової безпеки держави

Система фінансової безпеки неможлива без критеріальних вимог до неї. Найважливішим інструментом її забезпечення служать граничні значення індикаторів фінансової безпеки.

На наш погляд, граничне значення фінансової безпеки – це граничний показник, значні відхилення від якого означають наявність тієї або іншої загрози фінансової безпеки. Іншими словами, граничне значення – це кількісний параметр, що окреслює границю між безпечною і небезпечними зонами у фінансово-кредитній сфері.

Граничні значення фінансової безпеки не отримують конкретного значення доти, поки вони не будуть співставлені з фактичними показниками, що характеризують фінансово-кредитну сферу. Наближення до їх гранично припустимої величини свідчить про наростання загроз економічній стабільності суспільства, а значне відхилення від граничних значень – про перехід суспільства з критичної зони в зону нестабільності фінансової системи і соціальних конфліктів, тобто про реальний підрив фінансової безпеки.

Індикатори фінансової безпеки – це реальні статистичні показники розвитку країни, які найбільш повно характеризують явища і тенденції у фінансовій сфері.

Залежно від специфіки досліджуваного явища визначаються порогові значення індикаторів, які не можуть бути визначені точними розрахунками, а визначаються експертно

на основі досвіду.

Порогові значення індикаторів – це кількісні величини, порушення яких викликає несприятливі тенденції в економіці.

Порогові значення індикаторів визначаються залежно від специфіки досліджуваного явища. Вони, звичайно, не можуть бути визначені точними розрахунками, а визначаються експертно на основі досвіду. При визначенні порогових значень фінансової безпеки України слід враховувати також граничні рівні критеріїв, встановлених для країн – кандидатів на вступ до ЄС. Крім того, для України, як порогові значення фінансової безпеки, можуть прийматися значення відповідних показників інших країн.

При визначенні порогових значень фінансової безпеки України необхідно також враховувати граничні рівні критеріїв, встановлених для країн – кандидатів на вступ до ЄС.

Ступінь впливу загроз визначається на підставі розрахунку і моніторингу системи зазначених індикаторів та порівняння їх із пороговими значеннями.

Рівень фінансової безпеки визначають багато індикаторів, основними з яких є:

- дефіцит бюджету;
- обсяги боргів держави;
- рівень інфляції;
- вартість банківських кредитів;
- рівень монетизації економіки;
- обсяг міжнародних резервів НБУ.

Контрольні питання:

1. Розкрийте економічну сутність поняття «фінансова безпека держави».
2. Що виступає суб'єктом фінансової безпеки держави?
3. Назвіть основні загрози фінансовій безпеці держави.
4. Що являє собою індикатор та порогові значення індикаторів?
5. Дайте визначення поняття «бюджетна безпека держави».
6. Назвіть основні проблеми бюджетної системи.
7. Що являє собою бюджетний дефіцит? Як він впливає на фінансову безпеку держави?
8. Дайте визначення поняття «боргова безпека». Охарактеризуйте основні індикатори, що визначають боргову безпеку.
9. Хто затверджує структуру і граничний розмір державного боргу країни?
11. Назвіть основні заходи підвищення боргової безпеки.

Тема 16. Міжнародні фінанси

План:

- 16.1. Сутність і призначення міжнародних фінансів
- 16.2. Міжнародні фінансові організації і міжнародні фінансові інституції
- 16.3. Міжнародний фінансовий ринок

Рекомендована література: [6,8,13-16,22,25-34,48-50]

Основні терміни і поняття: фінансовий кредит, МФФ, МБРР, МАР, МФК, БАГІ, МЦУІС, БМР, Група Всесвітнього банку, синдикувані кредити, комерційний кредит, проектне фінансування, міжнародна довгострокова фінансова політика, міжнародна поточна фінансова політика, міжнародні фінанси, валютний ринок.

16.1. Сутність і призначення міжнародних фінансів

Виникнення і розвиток *міжнародних фінансів* зумовлено широким розвитком процесів міжнародної економічної інтеграції, що супроводжуються глобалізацією економічних зв'язків, широкомасштабним переміщенням капіталів, об'єднанням фінансових ресурсів у світовому масштабі. Міжнародна фінансова інтеграція визначає напрямки й пріоритети сучасного етапу інтернаціоналізації господарського життя, впливає на формування принципів податкової та бюджетної політики і насамкінець на стратегічні фінансові інтереси всіх країн і певних регіонів.

Функціонуючи в міжнародній сфері, фінанси впливають на економічні інтереси учасників міжнародних зв'язків; опосередковують міжнародний інтеграційний процес, сприяючи його розвитку і поглибленню.

Міжнародні фінанси - це сукупність обмінно-перерозподільних відносин, що виникають у зв'язку з формуванням і використанням на світовому або міжнародному рівнях фондів фінансових ресурсів.

Тобто за допомогою *міжнародних фінансів* здійснюється міждержавний перерозподіл фінансових ресурсів. Глобальною системою акумулювання вільних фінансових ресурсів та надання їх позичальникам є міжнародний фінансовий ринок.

Міжнародні фінансові відносини являють собою досить складну систему руху грошових потоків. Вони можуть бути *згруповані за такими напрямками*:

- взаємовідносини між суб'єктами господарювання різних країн;
- взаємовідносини держави з юридичними і фізичними особами інших країн;
- взаємовідносини держави з урядами інших країн та міжнародними фінансовими організаціями;
- взаємовідносини держави і суб'єктів господарювання з міжнародними фінансовими інституціями.

Міжнародні фінансові відносини виникають у зв'язку з рухом грошових потоків між національними суб'єктами різних країн:

- між підприємствами;
- між урядами країн;
- між підприємствами й урядами;
- між громадянами й урядами.

Взаємовідносини між підприємствами складаються у процесі купівлі-продажу товарів. Ці взаємовідносини насамперед відображають фінанси суб'єктів господарювання. Однак, оскільки ці суб'єкти належать до різних країн, то дані взаємовідносини відображають рух грошових потоків між країнами. Забезпечення еквівалентності обміну досягається через встановлення реального курсу валют. Відхилення курсу валют від реального співвідношення між валютами веде до міжнародного перерозподілу доходів і фінансових ресурсів.

Взаємовідносини між урядами різних країн виникають у сфері державного кредиту, коли одна країна є позичальником, інша - кредитором. Аналогічний характер мають взаємовідносини з урядом певної країни юридичних і фізичних осіб інших країн. За змістом всі ці відносини належать до державного кредиту, а за напрямом руху коштів - до міжнародних фінансових відносин.

Сукупність міжнародних фінансових відносин наведена на рис. 16.1.

Торговельні взаємовідносини між суб'єктами господарювання різних країн охоплюють два грошові потоки: надходження до підприємства валютних доходів від експорту товарів і послуг; оплата підприємством товарів та послуг, що імпортуються. Кредитні взаємовідносини є двосторонніми: з одного боку - надання позики позичальником кредитору, з іншого - погашення позики і сплата процентів.

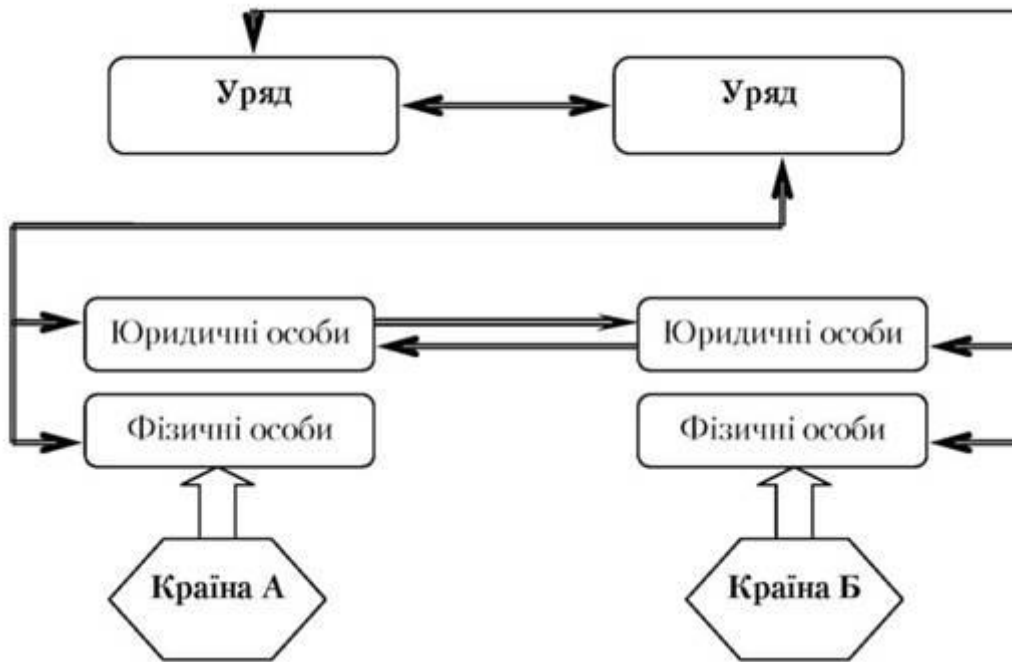

Рис. 16.1– Грошові потоки в системі міжнародних фінансових відносин

Здійснення міжнародних фінансових відносин потребує купівлі-продажу необхідної для розрахунків валюти та визначення валютного курсу. Ці операції забезпечуються через спеціальний фінансовий інститут - валютний ринок, який є базовою ланкою сфери міжнародних фінансів.

У сфері міжнародних фінансів, крім національних суб'єктів: держави, підприємств і громадян, виділяються наднаціональні суб'єкти - міжнародні організації і міжнародні фінансові інституції. *Фінанси міжнародних організацій, міжнародних фінансових інституцій та міжнародний фінансовий ринок* є складовими міжнародних фінансів.

Система взаємовідносин на рівні міжнародних фінансів відображена на рис. 16.2.

Рис. 16.2–Грошові потоки у сфері міжнародних фінансів

За своєю організацією *фінанси міжнародних організацій* подібні до державних фінансів, тільки їх головним суб'єктом є не держава, а міжнародна організація. Міжнародні організації вступають у взаємовідносини з урядами окремих країн з приводу формування бюджету чи інших фондів цих організацій.

Отримані кошти використовуються на фінансування централізованих заходів, проектів і програм цих організацій, на утримання їх апарату та на фінансову допомогу окремим країнам. Отже, кожна країна може отримувати кошти міжнародних організацій як у вигляді прямого фінансування (як правило, тільки в окремих випадках), так і в опосередкованій формі через різні централізовані заходи, проекти і програми, які стосуються даної країни чи поширюються на неї.

Міжнародні фінансові інституції мають взаємовідносин як з урядами, так і з суб'єктами господарювання окремих країн. Взаємовідносини з урядами складаються за двома напрямками. Перший відображає процес формування статутного капіталу за рахунок внесків окремих країн. Другий характеризує кредитні взаємовідносини - надання кредитів окремим країнам та їх погашення і сплату процентів. Взаємовідносини з підприємствами теж мають двосторонній характер. Міжнародні фінансові інституції, здійснюючи фінансове забезпечення певних проектів, надають кредити окремим підприємствам, як правило, на конкурсній основі.

Міжнародні фінанси відображають світові інтеграційні процеси. Централізація певної частини фінансових ресурсів на світовому рівні забезпечує потреби світового господарства. Саме на ці потреби й спрямована діяльність міжнародних організацій та міжнародних фінансових інституцій. Вони фінансують окремі проекти і програми, керуючись інтересами саме світового господарства загалом, а не окремих країн, якими б важливими вони для цих країн не були.

Безперечно, порівняно з національними фінансовими системами *міжнародні фінанси* перебувають лише на початку свого розвитку. Однак поглиблення міжнародної політичної інтеграції та глобалізація економіки ведуть як до посилення ролі діючих організацій та інституцій, так і до створення нових. Це сприяє підвищенню рівня централізації фінансових ресурсів, збільшенню як їх маси, так і обсягів міжнародних фінансових потоків. Врешті-решт, цей інтеграційний процес поступово веде до формування єдиної міжнародної фінансової системи. Особливо це помітно у сфері фінансового ринку. Провідні комерційні банки, фондові біржі, страхові компанії та інституційні інвестори, здійснюючи свої операції з клієнтами в усьому світі, виконують функції міжнародних фінансових інституцій. Вони сприяють процесам міжнародної централізації і перерозподілу фінансових ресурсів і тим самим економічному розвитку як окремих країн, так і світової економіки загалом.

16.2. Міжнародні фінансові організації і міжнародні фінансові інституції

Діяльність міжнародних фінансових організацій пов'язана з виконанням певних функцій, які визначаються їх статутами. Фінансове забезпечення виконання цих функцій здійснюється через фонди грошових коштів, що формуються цими організаціями.

Провідними міжнародними організаціями є: Організація Об'єднаних Націй та Європейський Союз.

Організація Об'єднаних Націй була заснована наприкінці другої світової війни з метою підтримання миру. До сфер її діяльності також входять економічні, соціальні та гуманітарні проблеми, права людини, охорона навколишнього середовища.

Бюджет ООН формується за рахунок внесків країн-членів ООН. Розмір внесків визначається залежно від рівня економічного розвитку країни. В основі розрахунків лежить норматив платежів, який залежить від обсягів ВВП даної країни. Кошти бюджету ООН використовуються на адміністративні та накладні витрати (38 %) і фінансування міжнародних проектів та проведення різних заходів міждержавного значення (62 %). Так, в Україні, реалізуються проекти за Програмою розвитку (ЮНДП), Управління Верховного комісара у справах біженців (ЮНХКР), Дитячого фонду (ЮНІСЕФ), Фонду народонаселення (ЮНФПА), Міжнародної організації праці (ІЛО), Міжнародного агентства і атомної енергії (ІАЕА).

Європейський Союз створено у 1957 р. з метою економічної співпраці Європейського економічного співтовариства. Було сформовано спільний ринок капіталів, товарів і послуг,

скасовано митні бар'єри, здійснено уніфікацію податкового законодавства, створено європейську валютну систему. Розвиток інтеграційних процесів завершився проголошенням Європейського Союзу, до якого входять такі країни: *Німеччина, Австрія, Данія, Бельгія, Франція, Голландія, Люксембург, Велика Британія, Швеція, Фінляндія, Португалія, Іспанія, Італія, Ірландія, Греція* та ін.

Бюджет ЄС формується за рахунок надходжень від країн Союзу. Всі доходи поділяються на дві групи: внески країн-членів та доходи бюджету ЄС. Внески кожної країни до бюджету визначаються залежно від рівня її економічного розвитку, який відображається у виробленому ВВП. Специфікою бюджету ЄС як ланки міжнародних фінансів є наявність власних доходів. До них належать, *по-перше*, мита і сільськогосподарські податки, якими обкладаються продукти, що імпортуються з країн, які не є членами Союзу. *По-друге*, важливе місце займає податок на додану вартість, який встановлюється за єдиною для всіх країн ставкою по відношенню до уніфікованої в усіх країнах бази оподаткування (ставка оподаткування не може перевищувати 1,4 %). Установлено ліміт бюджету ЄС - він не може перевищувати 1,2 % загального обсягу ВВП Союзу.

Видатки бюджету ЄС поділяються на адміністративні (5 %) та операційні (до 95 %). *Операційні видатки* складаються з фінансування сільського господарства (до 50 %), структурних перетворень в економіці країн Союзу, наукових досліджень і освіти, зовнішньої діяльності (реструктуризація економіки країн Центральної і Східної Європи та підготовка їх до вступу в ЄС, надання технічної і гуманітарної допомоги і т. ін.).

Бюджет ЄС розробляється Європейською комісією і затверджується Європейським парламентом. Виконує бюджет фінансове управління Європейської комісії, яке перебуває під подвійним контролем - з боку Палати аудиторів і Європарламенту. До складу Палати аудиторів входять 15 членів, які перевіряють надходження доходів і фінансування видатків.

Міжнародні фінансові інституції створюються на світовому і регіональному рівнях для сприяння економічному розвитку країн - засновників цих організацій. Їх основним завданням є мобілізація коштів і надання допомоги на кредитних засадах для здійснення важливих економічних проектів.

До світових міжнародних фінансових інституцій належать: *Міжнародний валютний фонд (МВФ), група Світового банку та Банк міжнародних розрахунків. Регіональні фінансові інституції* створюються за континентальною ознакою. До них належать: *Європейський банк реконструкції та розвитку; Азіатський банк розвитку; Африканський банк розвитку; Міжамериканський банк розвитку, Лондонський та Паризький клуби кредиторів* та ін.

Міжнародний валютний фонд є провідним світовим фінансовим інститутом, який має статус *спеціалізованої установи ООН*. Він був заснований на міжнародній конференції в Бреттон-Вудді в 1944 р., а почав функціонувати у 1947 р. *Основними цілями* діяльності МВФ є сприяння розвитку міжнародної торгівлі й співробітництва у сфері валютного регулювання та надання кредитів у іноземній валюті для вирівнювання платіжних балансів країн-членів Фонду.

Капітал МВФ утворений за рахунок внесків країн-членів Фонду. Розмір внеску визначається рівнем економічного розвитку країни та її місцем у світовій економіці й міжнародній торгівлі. Станом на 01.01.2001 членами МВФ була 181 країна, в т.ч. з 1992 р. - Україна. Внесок кожної країни є її квотою. Квота України становить 0,70 відсотка від загального капіталу фонду. Чверть внеску проводиться у вільноконвертованій валюті, решта в національній. При цьому Статут МВФ передбачає періодичний (не менше одного разу на п'ять років) загальний перегляд квот. Це пов'язане з тим, що змінюється як рівень розвитку окремих країн, так і їх місце у світовій торгівлі.

5 листопада 2008 року на запит української сторони з метою допомоги Україні у забезпеченні фінансової та економічної стабільності під час фінансово-економічної кризи Рада Директорів МВФ в рамках Механізму фінансування за надзвичайних умов (EFM) затвердила дворічну Програму Stand - By (SBA) обсягом близько 16,4 млрд. дол. США (11

млрд СПЗ), еквівалентних 802 відсоткам української квоти у Фонді. В рамках зазначеної програми Україна отримала близько 10,6 млрд. дол. США кредиту.

У 2008 та 2009 роках Україною за результатами 2 переглядів програми було отримано коштів на загальну суму 7 млрд СПЗ, частину з яких було зараховано до золотовалютних резервів Національного банку України (3,875 млрд СПЗ), а частину до Державного бюджету України (3,125 млрд СПЗ), а саме:

- *кошти першого траншу* (4,5 млрд дол. США) були зараховані на рахунок Національного банку України та направлені для регулювання платіжного балансу України, підтримки обмінного курсу гривні та ліквідності банківського сектору;

- *кошти другого траншу* (2,8 млрд дол. США), які Україна отримала 12 травня направлені не лише на підтримку платіжного балансу, частина коштів у сумі 1,5 млрд дол. США спрямована безпосередньо до Державного бюджету України для фінансування зовнішніх боргових зобов'язань;

- *кошти третього траншу* (3,3 млрд дол. США) в повному обсязі спрямовані на фінансування Державного бюджету 2009 року.

При необхідності, *крім власного капіталу МВФ може використовувати позикові кошти*. За статутом він може отримувати кошти в будь-якій валюті як від офіційних органів, так і на приватному ринку позикових капіталів. Досі позики отримувались від казначейств та центральних банків країн-членів Фонду, а також від Швейцарії та Банку міжнародних розрахунків. На приватному ринку кошти не залучались.

Діяльність МВФ охоплює три основні напрями: кредитування, з метою надання фінансової допомоги країнам, у яких утворилось від'ємне сальдо платіжного балансу; регулювання міжнародних валютних відносин; постійний нагляд за світовою економікою.

Кредитування здійснюється з різними цілями у різних формах та на різних умовах. Воно включає кредитування для потреб вирівнювання платіжного балансу, компенсаційне фінансування та допомогу найбільш біднішим країнам. Фінансові операції, які є основним напрямом діяльності, МВФ здійснює тільки з офіційними органами країн-членів Фонду.

Виділення кредитів залежить від трьох основних чинників: потреби в ресурсах для вирівнювання платіжного балансу, квоти країни та виконання вимог Фонду. Механізм кредитування полягає в тому, що МВФ продає необхідну країні валюту за її національну валюту. Кошти надходять до центрального банку країни-позичальника і використовуються на формування валютних резервів.

Загалом *система кредитування, що використовується МВФ*, включає чотири форми: *безпосереднє, поетапне, розширене, пільгове та спеціальне фінансування*.

Безпосереднє фінансування прямо пов'язане з квотою кожної країни і здійснюється в межах її резервної і кредитної часток. Резервна частка становить 25 % квоти даної країни, тобто ту частину, що внесена в іноземній валюті. У межах цієї частки кредити-резервні транші, видаються на першу вимогу країни без сплати процентів і комісійних. Кредитна частка становить повну величину квоти даної країни. Ця сума ділиться на чотири рівні частини, які становлять окремі кредитні транші. Надання кредитів обумовлюється виконанням країною певних політичних та економічних вимог з метою ліквідації негативного сальдо платіжного балансу.

Система поетапного фінансування використовується при більш суттєвих і триваліших проблемах з платіжним балансом у країни-позичальника і є наступним етапом її взаємовідносин з МВФ після безпосереднього фінансування. Поетапне фінансування здійснюється в межах граничних кредитних часток тієї чи іншої країни і включає механізми резервних кредитів (stand-by) та розширеного фінансування. Кредити "stand-by" видаються траншами від 1,5 до 3 років під реалізацію програм макроекономічної стабілізації. Механізм розширеного фінансування почав діяти з 1974 р. і пов'язаний із серйозними порушеннями рівноваги платіжного балансу, викликаними економічною кризою. Кредити видаються, як правило, на термін до трьох років (в окремих випадках до чотирьох років) і супроводжуються більш жорсткими вимогами і контролем з боку МВФ до позичальника.

Механізм пільгового фінансування пов'язаний з наданням на пільгових умовах кредитів країнам, що розвиваються, та найбільш бідним країнам за умов хронічної кризи платіжного балансу. Вони включають фонд структурної перебудови та розширений фонд структурної перебудови. Позики з цих фондів надаються на дуже вигідних умовах - під 0,5 % річних на термін до 10 років.

Міжнародний валютний фонд є координуючою всесвітньою фінансовою інституцією. Його діяльність сприяє стабільності національних та світової валютних систем і забезпеченню на цій основі сталого економічного розвитку та надійності міжнародних економічних відносин.

Система спеціального фінансування використовується в особливих умовах і включає компенсаційне фінансування і фінансування у разі непередбачуваних обставин, фінансування буферних (резервних) запасів, фінансування зі скорочення й обслуговування зовнішнього боргу та фінансування системних трансформацій.

Механізм компенсаційного та непередбаченого кредитування повинен вирівнювати відхилення в платіжному балансі, що виникають із незалежних від даної країни причин. Сюди належать кредити на компенсацію втрат від скорочення виручки від експорту внаслідок падіння цін на світовому ринку та від збільшення вартості імпорту, від непередбачених втрат, пов'язаних зі стихійними лихами, промисловими спадами, введенням протекціоністських обмежень у країнах-імпортерах, при появі товарів-замінників тощо. Фонд кредитування буферних запасів використовується для надання допомоги країнам, які беруть участь у створенні відповідних резервів, якщо це погіршує стан їх платіжного балансу. Фонд фінансової підтримки операцій щодо скорочення і обслуговування зовнішнього боргу використовується для врегулювання боргової кризи у країн, що розвиваються.

Новим механізмом у системі спеціального фінансування є фонд підтримки структурних перетворень, створений для країн, що здійснюють перехід від планової до ринкової економіки. Надання системних трансформаційних позик обумовлюється різким падінням надходжень від експорту та значним і стійким збільшенням вартості імпорту у зв'язку з переходом до світових цін, насамперед, на енергоносії.

Другим основним напрямом діяльності МВФ є регулювання валютних взаємовідносин. У сучасних умовах, коли курси валют є плаваючими, а не фіксованими, роль Фонду полягає в узгодженні валютної політики країн-членів Фонду. Насамперед кожна країна повинна, відповідно до статуту МВФ, співробітничати з Фондом та з іншими країнами з метою забезпечення і підтримки стабільних валютних курсів. Її економічна та фінансова політика має спрямовуватись на забезпечення економічного зростання при розумній стабільності цін. Неприпустимими є валютні маніпулювання з метою отримання певних переваг у міжнародній торгівлі. При цьому МВФ установлює певні валютні обмеження. Так, країни-члени Фонду не можуть без його згоди вводити обмеження за платежами і переказами з поточних міжнародних операцій, використовувати дискримінаційні валютні засоби, застосовувати систему кількох видів валютних курсів.

Будучи провідним *міжнародним фінансовим інститутом*, МВФ здійснює постійний нагляд і спостереження за світовою економікою. Він формує значний масив інформації як в цілому по світовій економіці, так і в розрізі окремих країн. Щомісячний збірник фінансової статистики, що видається МВФ, включає дані про динаміку економічного зростання і цін, грошовий обіг, експорт та імпорт, стан платіжного балансу, величину офіційного золотого запасу, рівень валютних резервів, розміри зарубіжних інвестицій, динаміку валютних курсів та ін. Країни-члени Фонду зобов'язані без перешкод надавати всю необхідну інформацію.

Нагляд за макроекономічною та валютною політикою країн здійснюється насамперед за допомогою консультування. МВФ детально аналізує податкову, грошово-кредитну і валютну політику та стан платіжних балансів країн. На основі аналізу готується доповідь, що подається країні, в якій формулюються певні рекомендації щодо вироблення та коригування економічної, фінансової та валютної політики. Важливою формою нагляду є також

публікація та всебічне обговорення доповіді "Світовий економічний огляд". На підставі аналізу наявної інформації розробляються середньострокові економічні прогнози, які дають можливість координувати макроекономічні процеси країн-членів Фонду.

Другою за значенням у системі міжнародних фінансових інституцій, є **група Світового банку**, яка включає до свого складу *Міжнародний банк реконструкції та розвитку (МБРР)*; *Міжнародну асоціацію розвитку (МАР)*, *Міжнародну фінансову корпорацію (МФК)* та *багатостороннє агентство з гарантування інвестицій (БАГІ)* і спеціалізовану структуру - *Міжнародний центр з урегулювання інвестиційних конфліктів (МЦУІК)*.

Серцевиною групи є **МБРР**, який був заснований разом з МВФ в 1945 р. і почав функціонувати в 1946 р. Учасниками банку можуть бути лише країни-члени МВФ. Основною метою діяльності банку є сприяння розвитку економіки країн-членів МБРР через надання довгострокових кредитів та гарантування приватних інвестицій. Спочатку ця діяльність була спрямована на країни, що зазнали втрат унаслідок Другої світової війни. Нині головним напрямом діяльності є країни, що розвиваються. Джерелами ресурсів банку є:

- статутний капітал;
- залучення коштів через випуск облігаційних позик;
- резервний фонд.

Статутний капітал сформовано за рахунок внесків країн-членів. Внески здійснюються через підписку на акції в межах установлених квот. Квоти кожної країни визначаються відповідно до її економічного потенціалу. Резервний фонд утворюється за рахунок банку.

Кредитування здійснюється у двох формах - системні позики та інвестиційні кредити.

Системні позики надаються урядам окремих країн під програми макроекономічної стабілізації та інституційні зміни. Кошти не мають цільового призначення і можуть використовуватись урядом на власний розсуд, у тому числі і на фінансування дефіциту бюджету. Отримання позик обумовлюється виконанням певних вимог. При їх невиконанні надання кредитів може бути призупинено.

Інвестиційні кредити видаються під конкретні інвестиційні проекти. Основними напрямками кредитування є галузі інфраструктури (енергетика, транспорт, зв'язок), а також сільське господарство, охорона здоров'я та освіта. Кредити видаються на термін до 20 років під гарантії урядів. **МБРР** може виступати також гарантом за аналогічними довгостроковими кредитами комерційних банків. Виділення кредитів обумовлюється наданням інформації про фінансовий стан країни, що позичає кошти, та про об'єкти кредитування. Кредити надаються на основі пайової участі банку у фінансуванні певних об'єктів - до 30 % їх вартості.

Інші організації, що входять до групи *Світового банку*, спеціалізуються на певних напрямках діяльності.

Так, **Міжнародна асоціація розвитку** надає безпроцентні кредити найбільш бідним країнам світу терміном до 50 років на пільгових умовах - 0,75 %.

Міжнародна фінансова корпорація надає кредити високорентабельним приватним підприємствам країн, що розвиваються, причому без гарантії урядів відповідних країн.

Багатостороннє агентство з гарантування інвестицій проводить страхування іноземних інвестицій у країнах, що розвиваються, на випадок політичних ризиків: від націоналізації, воєн, заворушень, зривів контрактів та ін., чим сприяє розвитку діяльності як інституцій групи Світового банку, так і приватних інвесторів.

Міжнародний центр з урегулювання інвестиційних конфліктів виконує функції з урегулювання спорів між урядами окремих країн та їх інвесторами.

Банк міжнародних розрахунків є першою в історії міжнародною фінансовою інституцією. Він був створений у 1930 р. Основне завдання банку полягає у налагодженні співробітництва між центральними банками провідних країн світу та здійснення розрахунків між ними. Банк забезпечує також здійснення розрахунків між країнами, що входять до Європейської валютної системи. Він виконує депозитно-кредитні функції, здійснює валютні операції та операції на фондовому ринку.

Загалом всесвітні міжнародні фінансові інституції відіграють, - як видно з їх функцій, важливу роль у світовій економіці, забезпечуючи надійний рух міжнародних грошових потоків. Тим самим вони сприяють і надійному функціонуванню національних фінансових систем. Крім того, їх кредити є важливим джерелом фінансування країн, що розвиваються.

У Європі в рамках ЄС функціонують *Європейський центральний банк, Європейський інвестиційний банк і Європейський банк реконструкції та розвитку (ЄБРР)*.

Європейський центральний банк створений у зв'язку із впровадженням у 1999 р. Єдиної європейської валюти - євро. Він є емісійним центром євро. Загалом його завдання і функції ідентичні функціям центральних банків.

Завданням **Європейського інвестиційного банку**, який був створений в 1958 р., є фінансування проектів, що мають регіональне, галузеве та загальноєвропейське значення. Кредити надаються терміном від 20 до 25 років. У галузевому плані пріоритетними є такі галузі інфраструктури, як енергетика, транспорт, телекомунікації, а також проекти, що пов'язані з охороною навколишнього природного середовища. Кредити банку видаються на ринкових умовах. Пільги встановлюються лише в тих випадках, коли передбачається їх відшкодування - боніфікація за рахунок бюджету ЄС.

Європейський банк реконструкції і розвитку (ЄБРР), який був створений у 1990 р. і відкритий 1991 р., здійснює діяльність у країнах Східної і Центральної Європи, які проводять ринкові реформи. Засновниками банку є країни Європи та провідні країни світу. Україна є членом ЄБРР з 1992 р. Не менше 60 % кредитів ЄБРР інфраструктуру. Кредитні ресурс має спрямовуватись у приватний сектор економіки і не більше 40 % у державну ЄБРР поділяються на звичайні і кошти спеціальних фондів. За рахунок звичайних ресурсів надаються кредити під ефективні і надійні проекти розвитку. Спеціальні фонди призначені для пільгового кредитування низькорентабельних галузей соціальної інфраструктури та для надання технічної допомоги.

Лондонський та Паризький клуби - це об'єднання кредиторів. *Лондонський клуб* об'єднує 600 великих західних банків-кредиторів. *Паризький клуб* об'єднує 19 країн, які є головними державами-кредиторами світу.

16.3. Міжнародний фінансовий ринок

Міжнародний фінансовий ринок виник у середині ХХ ст. Його головне призначення полягає в тому, аби за допомогою акумуляції вільних фінансових ресурсів у деяких країнах забезпечити між ними їх перерозподіл для сталого економічного розвитку світового господарства й одержання від цих операцій певного доходу.

Нині *міжнародні фінансові ринки* - це величезні фінансові центри, які мобілізують і перерозподіляють у всьому світі значні обсяги фінансових ресурсів. Вони сформувались на основі розвитку міжнародних економічних відносин. *З функціонального погляду* - це система акумуляції і перерозподілу світових фінансових потоків з метою безперервного і рентабельного відтворення. *З інституційного погляду* - це сукупність банків, спеціалізованих фінансово-кредитних установ, фондових бірж, через які здійснюється рух світових фінансових потоків. У результаті конкуренції сформувались *світові фінансові центри* - *Нью-Йорк, Лондон, Цюрих, Люксембург, Франкфурт-на-Майні, Сінгапур та ін.* Новим світовим фінансовим центром після Другої світової війни став *Токіо*.

Поява фінансових центрів на периферії світового господарства, таких як *Багамські Острови, Сінгапур, Сянган (Гонконг), Панама, Бахрейн та ін.* обумовлена нижчими податками й операційними витратами, незначним державним втручанням, ліберальним валютним законодавством. *Світові фінансові центри*, де кредитні установи здійснюють операції в основному з нерезидентами в іноземній для даної країни валюті, дістали назву фінансових центрів "*офшор*". Такі фінансові центри слугують також податковим сховищем, оскільки операції на них не оподатковуються місцевими податками і вільні від валютних обмежень.

Міжнародний фінансовий ринок має три складові: *міжнародний ринок грошей*

(валютний ринок), міжнародний ринок кредитних ресурсів, міжнародний ринок цінних паперів.

Ринок кредитних ресурсів і ринок цінних паперів у фінансовій літературі часто називають ринком капіталів.

Міжнародні валютні ринки - це купівля й продаж іноземної валюти або цінних паперів в іноземній валюті на основі попиту і пропозиції. Є світові і регіональні міжнародні валютні ринки. Найбільшим світовим валютним ринком є лондонський, на якому проводиться майже половина всіх валютних операцій. Учасниками міжнародних валютних ринків є банки, банкірські будинки, брокерські фірми, транснаціональні корпорації. Інструментами валютних операцій є банківські перекази - поштові й особливо телеграфні, у тому числі з використанням електронної техніки (Рейтер-ділінг, Телерейт), телекса і телефону. Хоча в деяких країнах (ФРН, Франція, Японія, країнах Бенілюксу, Скандинавії) збереглися валютні біржі, їх роль незначна і зводиться до фіксації довідкових курсів валют. Починаючи з 70-х років ХХ ст. деякі операції з валютою знову здійснюються на товарних біржах (наприклад, валютні ф'ючерсні й опціонні операції на товарних біржах в Чикаго, Нью-Йорку).

Банки, яким довірено право на проведення валютних операцій, називаються уповноваженими або валютними банками. Уповноважені банки використовують дві форми вивезення капіталу: відкриття за рубежом своїх зарубіжних філій і прийняття пайової участі в капіталі іноземного банку.

Розвиток європейської інтеграції і досягнення достатньої стабільності валют країн ЄС привели до нової стадії розвитку європейської валютної системи - переходу до єдиної валюти - *євро*. На відміну від ECU *євро* є реальною валютою, що обслуговує платіжний оборот ЄС. Відповідно до прийнятої програми, введення євро в обіг проводиться з початку 1999 року. Слід відзначити, що важливу роль у впровадженні євро відіграв досвід використання ECU.

Введення в обіг *євро* означає новий етап у розвитку системи міжнародних фінансів у цілому і європейської валютної системи зокрема.

Міжнародний ринок кредитних ресурсів - це специфічна сфера руху коштів між країнами. Кредитні ресурси на міжнародному ринку рухаються на загальновідомих принципах, а саме: обов'язкового повернення коштів, терміновості, платності і забезпеченості. На міжнародний кредит впливають такі фактори, як платіжний баланс, розмір процентної ставки, вид валюти, курс валюти, рівень рентабельності кредитних операцій та ін.

Міжнародний кредит виконує такі функції:

- забезпечує перерозподіл фінансових ресурсів;
- посилює процес нагромадження в рамках світового господарства;
- прискорює процес реалізації товарів (робіт, послуг) у всесвітньому масштабі.

Міжнародні кредити бувають різних видів, форм і варіантів кредитування.

З інституційного погляду міжнародний ринок кредитних ресурсів є сукупністю установ і організацій, за допомогою яких здійснюється рух капіталів у сфері міжнародних економічних зв'язків. У ролі кредиторів виступають приватні банки, фірми, страхові компанії.

Залежно від суб'єкта кредитування кредити поділяються на *приватні, урядові й кредити міжнародних фінансових організацій*. Кредити надаються *коротко-, середньо- і довготермінові*. Міжнародні кредити поділяються також на *забезпечені й банківські*. *Забезпечені кредити* надаються під цінні папери, нерухоме майно, векселі, товарні документи. *Банківські кредити* надаються найнадійнішим позичальникам під вексель. За призначенням міжнародні кредити поділяються на *зв'язані й фінансові*.

Зв'язані мають строго цільовий характер, тобто спрямовуються на закупівлю певних товарів або оплату послуг. *Фінансові кредити* не мають цільового призначення і можуть бути використані на розсуд позичальника, тобто бути спрямованими на будь-які цілі, включаючи погашення заборгованості за кредитами, на капітальні вкладення, інвестування в

цінні папери та інші цілі.

У міжнародній банківській діяльності з метою страхування поширена практика надання *синдиційованих кредитів* - це кредити, що надаються двома або більше кредиторами, тобто банківськими синдикатами, одному позичальнику. Для надання цього кредиту банки об'єднують на відповідний термін свої тимчасово вільні грошові кошти, тому його ще називають консорціальним.

Діяльність *міжнародного кредитного ринку* тісно пов'язана із світовим ринком цінних паперів.

Міжнародний ринок цінних паперів - це теж форма мобілізації капіталів з метою задоволення виробничих потреб. Він набув розвитку у другій половині ХХ ст., коли було знято обмеження в національних законодавствах на вивіз капіталу.

Міжнародний ринок цінних паперів спеціалізується переважно на емісії цінних паперів (первинний ринок) і їх купівлі-продажу (вторинний ринок). Поряд з ринком іноземних облігацій у 70-х роках ХХ ст. виник ринок єврооблігацій - облігацій у євровалютах. Найбільше їх випускається у доларах США.

Єврооблігаційна позика вирізняється такими особливостями:

- розміщується одночасно на ринках кількох країн на відміну від традиційних іноземних облігаційних позик;
- емісія здійснюється банківським консорціумом або міжнародною організацією;
- єврооблігації купуються інвесторами різних країн на основі котирувань їх національних бірж;
- емісія єврооблігацій меншою мірою, ніж іноземних облігацій, підпадає під державне регулювання; процент за купоном не оподатковується на відміну від звичайних облігацій.

Ринок єврооблігацій - важливе джерело фінансування середньо- і довгострокових інвестицій транснаціональних корпорацій. Держави використовують єврооблігаційні позики для покриття дефіциту держбюджету і рефінансування старих позик.

Міжнародний ринок євроакцій почав розвиватись лише з 1983 р. Усього у світі щорічно обертається акцій і облігацій на астрономічну суму понад 40 трлн дол. США. Основними фінансовими центрами, де торгують європаперами, є Лондон, Цюрих, Люксембург.

Ринок євровекселів (з 1981 р.) за обсягом невеликий, включає в основному короткострокові єврокомерційні папери і середньострокові векселі. Щоб залучити додаткових клієнтів і збільшити свої прибутки, учасники міжнародного кредитно-фінансового ринку створили ринок фінансових ф'ючерсів, фінансових опціонів і "своп", випускають цінні папери з додатковими страховими умовами.

Контрольні питання:

1. Суб'єкти міжнародних фінансів та їх характеристика.
2. Охарактеризуйте міжнародні організації та інституції.
3. Дайте визначення поняття «міжнародні кредити».
4. Що таке міжнародний валютний ринок.
5. Назвіть учасників валютних ринків та основні види їх діяльності.
6. Охарактеризуйте міжнародний ринок валютних деривативів.
7. Дайте характеристику міжнародній фінансовій політиці та назвіть її складові.
8. Міжнародні фінанси та їх функції.
9. Які установи входять до складу Групи всесвітнього банку?
10. Назвіть міжнародні фінансово-кредитні інституції з якими співпрацює Україна на сучасному етапі.

Тема 17. Фінанси країн з розвинутою ринковою економікою. Фінанси ЄС. План:

- 17.1. Особливості функціонування фінансових систем країн, що розвиваються
- 17.2. Особливості фінансової системи США, особливості її функціонування на сучасному етапі
- 17.3. Фінансова система Великобританії, її склад і механізм функціонування
- 17.4. Склад і особливості функціонування фінансової системи Франції
- 17.6. Фінанси ЄС.

Рекомендована література: [5-9,17-21,33,38,,45-48]

Основні терміни і поняття: структура витрат, державний бюджет, витрати на соціальні потреби, капіталовкладення, податкова політика, бюджетний рік, федеральний бюджет, федеральний уряд, федеральні асигнування, фінансова політика уряду, урядовий фонд, державні капіталовкладення.

17.1. Особливості функціонування фінансових систем країн, що розвиваються

Становлення національних фінансових систем у країнах, що розвиваються, протікає в складних і суперечливих умовах, що характеризуються такими рисами, як промислова і технологічна відсталість, багатокладність економіки, нерівноправне положення у світовому господарстві. У той же час між окремими країнами існують великі розходження в географічному положенні, розмірах території, чисельності і складі населення, забезпеченості природними ресурсами, а також у соціальних структурах і політичних режимах.

Бюджетна система країн, що розвиваються, складається з центрального і місцевого бюджетів.

Слід відзначити, що бюджетна система у країнах з федеральним адміністративним устроєм має три ланки: центральний, федеральні і місцеві бюджети.

З поточних бюджетів кошти виділяються на: управління, оборону, охорону суспільного порядку, деякі види соціальних витрат.

У “бюджетах розвитку” концентруються фінансові ресурси, що мобілізуються з внутрішніх і зовнішніх джерел і використовуються для фінансування заходів щодо виконання річних програм у рамках національних планів соціально-економічного розвитку.

Що стосується автономних і приєднаних бюджетів, то темпи їхнього росту значно повільніше. Питома вага цих бюджетів у загальнодержавних ресурсах звичайно не перевищує 5-10 %. Місцеві бюджети характеризуються слабким розвитком, особливо в відношенні доходної бази. У цілому для країн, що розвиваються характерний високий ступінь централізації бюджетних ресурсів, пов'язаний із загальною обмеженістю джерел доходів і необхідністю концентрації всіх існуючих коштів.

Протягом останніх років зростання державних бюджетів випереджало зростання валового національного продукту. У результаті в більшості з них помітно розширився бюджетний перерозподіл національного доходу. Найнижчий рівень бюджетного перерозподілу (від 6 % до 12 %) національного доходу зберігають у даний час найменш розвиті країни - Бангладеш, Бутан, Непал, Сомалі, Гватемала. Розширення перерозподільної функції державних фінансів стримується не тільки їхньою бідністю, але і перевагою в економіці натурального і напівнатурального господарства.

Структура витрат державних бюджетів найбільш реально характеризує позитивні, творчі функції фінансів країн, що розвиваються, їх першорядну роль у розвитку економіки, здійсненні соціально-культурних перетворень. На ці цілі витрачається від 40 до 60 % бюджетних коштів.

Слід відмітити, що державні бюджети здійснюють фінансування знову створених промислових виробництв, насамперед, у галузях 1-го підрозділу, направляють ресурси на будівництво і модернізацію підприємств в обробній промисловості, розвідку корисних копалин і розширення їхнього видобутку і переробки, спорудження теплових і гідроелектростанцій, іригаційних і меліоративних систем, портів і аеродромів, на створення і зміцнення державного сектора в банківській сфері. Зазначені витрати відіграють вирішальну роль у формуванні національного господарчого комплексу, досягненні прогресивних структурних зрушень в економіці, розширенні робочих місць.

Витрати на соціальні потреби, як правило, недостатні, щоб забезпечити швидкі і вирішальні зрушення в цій сфері.

Обмеження бюджетних асигнувань на економічні і соціальні цілі багато в чому викликається не тільки нестачею ресурсів, але і зростанням непродуктивних витрат. Статистика показує, що витрати на економічні і соціальні потреби тим менші, чим більше країна витрачає коштів на військові і військово-політичні цілі.

У багатьох країнах, що звільнилися, також відбувається швидке збільшення адміністративно-управлінських витрат, що зв'язано з розширенням державного апарата, політичних і організаторських функцій держави, його міжнародних зв'язків і представництв.

Усе більш вагомую статтею бюджетних витрат стають в останні роки асигнування по обслуговуванню державного боргу.

Ведуча роль держави в господарській діяльності в багатьох країнах, що розвиваються знаходить прояв у виділенні з бюджетів значних коштів на капіталовкладення. Їхня питома вага в загальних асигнуваннях коливається від 15 до 40 % і більше. Величина даного показника нерідко залежить від структурних особливостей бюджетної системи і масштабів державного підприємництва, принципів фінансування.

Кошти, які виділяються з державних бюджетів на капіталовкладення, разом з інвестиціями державного сектору досягають нерідко половини і більш усіх капіталовкладень в економіку країн, що розвиваються і в такий спосіб є вирішальним фактором зростання загальнонаціонального нагромадження.

Звернемо увагу на те, що джерела бюджетних доходів підрозділяються на звичайні (податки, збори, доходи від державного майна і підприємств) і залучені у виді внутрішніх і зовнішніх позик.

Основним джерелом звичайних надходжень, що формують від 50 до 90% доходів державного бюджету, є податки.

Податкова політика країн, що розвиваються спрямована на регулювання економічних і соціальних процесів. За допомогою податків уряди намагаються стимулювати і спрямовувати приватнокапіталістичне нагромадження, забезпечити більш рівномірний галузевий і територіальний розподіл капіталовкладень. Податковий режим у відношенні приватнокапіталістичного підприємництва, яке включає численні пільги, послаблення й звільнення в сполученні з іншими заходами державного втручання, покликаний залучити приватних інвесторів до участі у виконанні урядових планів і програм економічного розвитку, вкладенню капіталів у ведучі галузі промисловості, у підняття економіки відсталих регіонів, впровадженню сучасної технології, створенню додаткових робочих місць. У багатьох країнах, що розвиваються, податковими знижками і пільгами користуються товаровиробники в сільському господарстві, що повинно стимулювати розвиток цієї галузі економіки.

У період незалежного розвитку відбувається помітна зміна в податкових методах мобілізації бюджетних ресурсів, поступово зростають доходи від прямого оподаткування, хоча для більшості країн, що розвиваються, у даний час характерна значна перевага непрямих податків, якими забезпечується від 60 до 80 % усіх податкових надходжень а бюджет. У найбільш розвинутих країнах з великими масштабами натурального і напівнатурального господарства помітне місце серед бюджетних доходів зберігають майнові види податків: на землю, худобу, плодів дерева, за користування водою.

Основою податкових надходжень у бюджети країн, що розвиваються, як правило, залишаються непрямі податки, причому в багатьох країнах їх найважливішою складовою частиною є мита як імпорتنі, так і експортні. Це ставить стан бюджетних доходів у пряму залежність від обсягу й умов зовнішньої торгівлі. У той же час ряд факторів веде до поступового зниження фіскальної ролі мита. Серед них: зниження або навіть скасування митного обкладання на імпорт засобів виробництва, заходи щодо стимулювання експорту - основного каналу надходжень іноземної валюти, зокрема, звільнення його значної частини або навіть цілком від мита.

Розширення непрямого оподаткування відбувається головним чином за рахунок товарів широкого вжитку, що є одним з основних факторів зростання цін та вартості життя.

Випереджальне зростання бюджетних видатків у порівнянні зі звичайними доходами приводить до збільшення дефіцитів, особливо в найменш розвинутих країнах. Для покриття дефіцитів країни, що розвиваються, користуються як внутрішніми, так і зовнішніми джерелами.

17.2. Особливості фінансової системи США, особливості її функціонування на сучасному етапі

Сучасна система державних фінансів США включає в себе: фінансову систему федерації; фінансову систему штатів; фінансову систему місцевих підрозділів; спеціальні фонди.

Бюджетний рік федерального уряду починається 1 жовтня й завершується 30 вересня наступного року, а у більшості штатів - з 1 липня і завершується 30 червня наступного року. При цьому понад половини штатів практикує складання бюджетів на два роки. У більшій частині місцевих адміністративних одиниць бюджетний рік співпадає з календарним.

Центральне місце у системі державних фінансів США займає федеральний бюджет.

За федеральними органами закріплені видатки загальнонаціонального значення (на військові цілі, міжнародні справи, на фінансову підтримку, деяких галузей та секторів національного господарства, на управління державним федеральним боргом. На частку влади штатів та місцевих органів приходить значна частина державних видатків, пов'язаних із фінансуванням соціальних потреб місцевого господарства, адміністративного апарату. У доходах федерального бюджету домінують прямі податки, у доходах штатів - непрямі, у доходах місцевих органів - помайнові податки.

Що стосується федерального бюджету, то слід відмітити, що його структура видатків відображає внутрішню і зовнішню політику цієї держави.

Федеральний бюджет США крім видатків за кошторисами міністерства оборони включає витрати, що здійснюються за іншими поточними й довгостроковими військовими програмами уряду (витрати за кошторисами федерального управління енергетичних досліджень й розробок по створенню нових видів термоядерної зброї, за кошторисом закладів, що займаються питаннями забезпечення запасів стратегічної сировини й матеріалів та ін.)

Витрати по втручанню в економіку включають фінансування науково-дослідних і дослідно-конструкторських розробок (НДДКР), сільського господарства, енергетики, промисловості, транспорту, зв'язку, освоєння й охорони природних ресурсів і навколишнього середовища, розвитку дорожнього, міського, комунального і житлового господарства. Особливим різновидом витрат по втручанню в економіку є витрати уряду, пов'язані зі сприянням приватному сектору економіки. Важливу роль у даній групі витрат грає фінансування НДДКР, значна частина яких здійснюється в рамках військових програм.

Втручання держави в сферу сільськогосподарського виробництва сприяє зміцненню позицій приватних агропромислових об'єднань і значних капіталістичних фермерських господарств.

Значною статтею бюджетних витрат є витрати, пов'язані з дорожнім господарством. Федеральний уряд фінансує дорожнє будівництво в основному за рахунок надання цільових

дотацій владі штатів і місцевої влади.

У останні роки систематично зростає роль федерального бюджету у фінансуванні і кредитуванні розвитку економічної інфраструктури, куди входять різноманітні види транспорту, енергетичних об'єктів, систем зв'язку, водопостачання, іригації, меліорації, у проведенні заходів щодо освоєння природних ресурсів, охороні навколишнього середовища, виконуваних головним чином владою штатів і місцевих органів.

Значні бюджетні витрати на соціальні потреби. Федеральні асигнування на потреби освіти в основному використовуються для надання цільових дотацій штатам і місцевим органам на фінансування державних початкових, середніх і вищих навчальних закладів; деяка сума коштів розподіляється між приватними навчальними закладами, витрачається на професійно-технічне навчання і науково-дослідні роботи у галузі освіти.

У США медичне обслуговування ставиться до сфери приватного підприємництва.

Витрати на керування (витрати на утримання центральних законодавчих, виконавчих і судових органів) у США систематично зростають. До цих витрат варто віднести і витрати на утримання управлінського апарату функціональних федеральних міністерств і відомств.

Дохідна частина бюджету формується в основному за рахунок податкових і інших обов'язкових платежів - біля 90 %. При цьому в складі податкових прибутків частка платежів, вироблених приватнокапіталістичними компаніями у вигляді прямих податків знижується. Біля 70 % податкових прибутків бюджету дають прямі податки і збори і біля 30 % - непрямі.

Прибутковий податок з населення - основний вид податків у федеральній податковій системі. За рахунок нього формується біля 45 % податкових прибутків бюджету. Він стягується майже з усієї сукупності особистих прибутків не залежно від джерел прибутків. Система ставок податку єдина для всіх платників (категорії платників податків різняться лише по сімейній ознаці).

Податок на прибуток корпорацій по обсягу надходжень значно поступається прибутковому податку з населення, і його фіскальна роль постійно змінюється. У США діє прогресивна шкала податкових ставок. Законодавство передбачає для корпорацій спеціальну систему пільг.

Стягнуті Федеральною владою мита в основному виконують протекціоністську і зовнішньополітичну роль, їх фіскальне значення невелике.

Внески на соціальне страхування складають особливу, дуже значну і динамічну групу прибутків федерального бюджету. Платниками є особи, що працюють по найманню (робітники та службовці), особи вільних професій, підприємці. Неоподаткований мінімум при стягуванні зазначених податків не застосовується.

Важливе місце в системі державних фінансів належить довірчим, кредитним і іншим спеціальним фондам. Найбільш значними є фонди соціального страхування, керування якими покладено на федеральні.

До основних загальнонаціональних систем Фондів соціального страхування і забезпечення можна віднести страхування по старості, із нагоди втратити годувальника і страхування здоров'я. Крім того, існує страхування по безробіттю, по тимчасовій непрацездатності і, нарешті, система державної помочі старезним, інвалідам і нужденним. На додаток до цього є дуже урізані системи сімейної допомоги, що частково фінансуються федерацією, але перебувають у віданні влади штатів і місцевих органів.

Право на одержання пенсії по старості в повній сумі виникає лише в осіб, що досягли 65 років і мають необхідний стаж страхування. Допомоги по страхуванню здоров'я виплачуються особам по досягненні 65 років. Проте такі допомоги покривають лише дуже невеличку частину вартості платного лікування в клініках або інших медичних послугах. Фонд допомоги для безробітних формується з внесків підприємців у розмірі незначного відсотка до фонду заробітної плати.

Найбільше значними в складі витрат бюджетів штатів є витрати на освіту, дорожнє будівництво й утримання доріг, соціальне забезпечення, охорону здоров'я, освоєння

природних ресурсів і охорону навколишнього середовища, утримання поліції й інших каральних служб, законодавчих, виконавчих і судових органів, адміністративно-управлінського апарату.

У складі витрат місцевих бюджетів більш половини їх загальної суми припадає на частку витрат, пов'язаних із фінансуванням державної початкової і середньої школи. Крім того, значна частка коштів щорічно виділяється на фінансування утримання доріг, комунального і міського господарства, протипожежної охорони, лікувальних і інших медичних установ, на утримання поліції і місцевих органів керування. Значною статтею місцевих бюджетів є витрати на виплату відсотків по заборгованості місцевої влади.

Зростання внутрішньої заборгованості призвело до появи у видатковій частині місцевих бюджетів нової статті - виплата відсотків і погашення капітальної суми по боргу, що швидко зростає. Виникла також нова функція у фінансових органів місцевої влади - керування внутрішнім боргом.

17.3. Фінансова система Великобританії, її склад і механізм функціонування

Фінансова система Великобританії після другої світової війни одержала подальший розвиток у напрямку більш активного втручання держави в економіку країни і соціальні процеси. В даний час фінансова система включає чотири ланки: державний бюджет; позабюджетні спеціальні фонди; фінанси місцевих органів влади; фінанси державних корпорацій.

Головною ланкою є державний бюджет, йому належить основна роль у забезпеченні політичних і економічних умов відтворення виробничих відносин капіталізму. Через державний бюджет перерозподіляється близько 40% національного доходу країни. Він виступає як головна зброя державно-монополістичного регулювання і стимулювання економіки країни. За рахунок ресурсів бюджету здійснюється мілітаризація господарства і капіталовкладення в ряд нових галузей, що потребують значних витрат.

Фінансова політика уряду спрямована на збільшення прибутків державного бюджету, посилення процесу нейтралізації засобів, що дозволяє здійснювати основні витрати, що забезпечують утримання державного апарату, втручання в економіку, здобуття максимальних прибутків головними капіталістичними монополіями.

У той же час у загальнодержавних витратах значне місце займають місцеві бюджети. Витрати на соціальні цілі, особливо на освіту (крім системи вищої освіти), центральний уряд перекладає на цю ланку фінансової системи. Крім того, із місцевих бюджетів фінансуються витрати на житлове і шкільне будівництво, спорудження доріг, мостів і інших об'єктів місцевого господарства.

Зростання витрат місцевих бюджетів не супроводжується розширенням їх власної дохідної бази. Більш половини витрат місцевих органів влади покривається за рахунок субсидій із державного бюджету, істотний вплив робить бюджет і на фінанси державних підприємств. Багато націоналізованих галузей промисловості дефіцитні. Тому на фінансування капітальних вкладень із державного бюджету цим підприємствам направляються значні кошти у формі кредитів і субсидій.

Таким чином, основні фінансові ресурси Англії поєднуються в державному бюджеті, що впливає на всі ланки фінансової системи, на всі сторони економічного і соціального життя країни.

Державний бюджет Великобританії складається з двох частин: консолідованого фонду і національного фонду позик. Основна частина ресурсів проходить по Консолідованому фонді, що являє собою рахунок поточних надходжень коштів і їх витрати. Національний фонд позик це бюджет капіталовкладень.

Для державного бюджету Великобританії характерна хронічна дефіцитність.

Основними витратами в державному бюджеті є витрати на оборону, по втручання в економіку, на соціальні потреба, субсидії місцевим органам влади і на утримання державного апарату. На військові витрати припадає близько 30% усього бюджету. До витрат

по втручанню в економіку відносяться витрати на капіталовкладення, науково-технічний прогрес, економічну і соціальну інфраструктуру, забезпечення зайнятості в окремих галузях господарства і районах країни, стимулювання експорту.

Важливою статтею витрат державного бюджету є субсидії і кредити місцевим органам влади, за допомогою яких центральний уряд в усе більшому ступені підкоряє собі діяльність муніципалітетів.

Основна частина прибутків державного бюджету (90 %), формується за рахунок податків. Відсотки по кредитах, наданих націоналізованим галузям і місцевим органам влади, прибуток емісійного департаменту Банку Англії і деякі інші надходження складають незначну частину прибутків. У Великобританії стягаються такі прямі податки:

- прибутковий податок;
- податок із прибутку корпорацій;
- податок на прибутки від видобутку нафти;
- податок на приріст капіталу;
- податок на передачу капіталу.

Основними непрямими податками є:

- податок з додаткової вартості;
- акциз;
- мита.

На прибутковий податок припадає близько 35 % усіх доходів бюджету, що є результатом високого обкладення прибутків населення.

Серед непрямих податків усе зростаючу роль грає податок з додаткової вартості, на його частку припадає близько 50% усіх непрямих податків; їм оподатковується різноманітний асортимент національних і імпортованих товарів першої необхідності. Значні надходження дають акцизи на пальне, тютюн, пиво і спиртні напої.

У Великобританії нараховується більш 80 значних спеціальних урядових фондів: фонд національного страхування; пенсійні фонди державних підприємств; зрівняльний валютний фонд (для підтримки курсу фунта стерлінгів); фонд Департаменту гарантії експортних кредитів; фонд національної корпорації по розвитку наукових досліджень і тощо.

Найважливіше значення має фонд національного страхування, він створюється за рахунок внесків трудящих, підприємців і державних дотацій, внеску трудящих у цей фонд являють собою відрахування з заробітної плати. Внески підприємців за формою є також прямими відрахуваннями з їхніх фондів, проте по суті - це непряме обкладення споживачів оскільки надалі через механізм цін ці суми, як правило, перекладаються на широкі верстви населення.

У зв'язку із широкими масштабами безробіття важливе значення одержують допомогу по безробіттю. Проте для його одержання необхідно сплатити 26 тижневих внесків у поточному році і мати 50 тижневих внесків у році, що передувало настанню безробіття. При внесках від 26 до 49 тижнів розмір посібника скорочується. Протягом перших трьох днів посібник по безробіттю не виплачується. У результаті різноманітних обмежень посібник, як правило, одержують менше 50 % офіційно зареєстрованих безробітних.

Самою значною статтею поточних витрат місцевих бюджетів близько 40% є асигнування на освіту. У Великобританії з місцевих бюджетів фінансується більш 85% всіх видатків на освіту. В умовах науково-технічної революції все більше коштів з місцевих бюджетів направляється на професійну освіту й перепідготовку кадрів.

17.4. Склад і особливості функціонування фінансової системи Франції

Сучасна фінансова система Франції, що відрізняється багатоланковістю, включає: загальний бюджет, спеціальні рахунки казначейства, приєднані бюджети, соціальні фонди, місцеві фінанси, фінанси державних підприємств.

На частку державного бюджету припадає 47%, місцевих бюджетів - 9%, фондів соціального страхування - 40%, державних підприємств – близько 4% усіх коштів держави.

Уряд використовує ланки фінансової системи для стимулювання суспільного відтворення, рівномірного розміщення продуктивних сил у країні, соціального маневрування.

Державний бюджет у цілому не затверджується законодавчою владою. Щорічно він складається як допоміжний документ, що механічно об'єднує загальний бюджет, численні спеціальні рахунки казначейства і приєднані бюджети. Доходи і витрати бюджету поділяються на дві частини:

операції остаточного характеру, тобто звичайні поточні витрати, операції тимчасового характеру. Переважна частина витрат і доходів проходить по першому розділу державного бюджету.

Державні витрати характеризуються швидким абсолютним зростанням. Темпи їх зростання випереджають темпи зростання національного доходу.

Витрати бюджету підрозділяються по відомчій класифікації, а також по функціональній ознаці на поточні і капітальні.

Військові витрати включають прямі військові витрати. По сумі прямих військових витрат Франція займає четверте місце серед імперіалістичних держав. Крім військових витрат по міністерству оборони, значна частина військових витрат проходить по бюджетах прем'єр-міністра, комісаріату по атомній енергії, приєднаним бюджетам і спеціальним рахункам казначейства, по статтях витрат на економіку і іноземні справи.

Витрати на економіку включають державні капіталовкладення на поточне фінансування державних підприємств і ряду галузей приватного сектора, витрати на науку. Їх частка в державному бюджеті досягає 25-35% усіх витрат. Втручання в економіку здійснюється з метою підвищення конкурентоспроможності національного господарства, посилення концентрації виробництва, пом'якшення кризових явищ і гостроти протиріч. Основна форма втручання держави в економіку - інвестиційна діяльність. За рахунок державних ресурсів створюється ряд капіталоемних і малорентабельних галузей виробництва, а також економічна і соціальна інфраструктура.

Значну фінансову допомогу одержують приватнокапіталістичні підприємства у формі державних замовлень, субсидій, дотацій, а також пільгових кредитів. Державні замовлення постійно збільшуються, особливо для таких галузей, як машино- і авіабудування, нафтова. Субсидії і позики одержують переважно великі промислові групи. Переважає кредитна форма допомоги (60%), надана на реорганізацію підприємств. Кредити мають різний рівень відсотка у залежності від галузі.

В останні роки прийнято кілька цільових програм в області НІОКР, пов'язаних із загальними задачами національного розвитку.

Витрати на соціальні потреби (освіта, охорона здоров'я, соціальне забезпечення) відносно знижуються.

Основними витратами даної групи є асигнування на освіту (фінансування шкіл, фахових училищ, університетів, вищих технічних шкіл), частка яких складає близько 20 % загальних витрат бюджету. Витрати на охорону здоров'я продовжують, як і раніше, значно відставати від потреб населення в медичній допомозі.

Витрати на соціальне страхування відображаються у державному бюджеті лише в сумах, перерахованих у соціальні фонди.

Витрати на управління охоплюють витрати, пов'язані з утриманням парламенту, а також всіх органів виконавчої влади. У цілому ці витрати складають близько 12 % усіх витрат державного бюджету.

Доходи державного бюджету формуються за рахунок податків, коштів державних підприємств, позик і інших надходжень.

Головним доходом бюджету є податки. Вони складають у бюджеті 95% і більше. Для податкових надходжень характерне швидке зростання, що випереджає по своїх темпах національний дохід і приріст населення. В даний час через державні податки і податки інших ланок фінансової системи перерозподіляється близько 50 % національного доходу.

Французька податкова система включає традиційні прямі і непрямі податки, а також внески у фонд соціального страхування (їх частка відповідно складає 21,6%, 39,0% і 39,4%). На відміну від більшості розвинутих капіталістичних країн у Франції переважають непрямі податки в доходах державного і місцевого бюджетів. Співвідношення непрямих і прямих податків у державному бюджеті складає 60:40, у місцевому – 55:45.

У країні діють три види непрямих податків - акцизи, мита, фіскальні монопольні податки.

Прямі податки по темпах зростання випереджають непрямі. Основним прямим податком є прогресивний прибутковий податок з фізичних осіб, що з 1969 р. замінений прибутковим податком. Його ставки побудовані по складній прогресії. Шкала обкладання коректується з урахуванням зростання інфляції. По цьому податку діє позаобкладений мінімум, сімейні й особисті знижки. Загальна кількість платників прибуткового податку складає близько 50% зайнятих у країні.

Іншим прямим податком є податок із прибутку корпорацій, стягнутий по пропорційній ставці 50%. Уряд постійно збільшує пільги, особливо для великих промислових груп. Широко використовується прискорена амортизація. Періодично проводяться переоцінки капіталу, що забезпечують зменшення обкладання. Великі податкові переваги одержали компанії, пов'язані з експортними операціями. Особливі пільги надаються новим підприємствам.

Важливою ланкою фінансової системи Франції є спеціальні фонди. До них належать:
спеціальні рахунки казначейства,
приєднані бюджети,
фонди фінансово-кредитних установ,
соціальні фонди.

Спеціальні рахунки казначейства відкриваються державним організаціям, що не користуються правами юридичних осіб, функціонують відповідно до державного закону на основі комерційного розрахунку. До них можна віднести фонди Банку Франції, державних страхових товариств, комерційних банків, депозитно-ощадні каси. Особливе місце займає кон'юнктурний фонд, створений для регулювання економіки. Він використовується в залежності від економічного становища країни.

Соціальні фонди охоплюють фонд страхування через хворобу, інвалідність і материнство, пенсійний фонд, фонд допомоги сім'ям, Національний фонд допомоги безробітним і деякі інші. Ці фонди автономні і не включаються в державний бюджет. Джерелом їх коштів є внески підприємців - близько 60 %, застрахованих - близько 18 %, надходження держави - 20 %, а також інші доходи.

Центральне місце в соціальних фондах займає пенсійний фонд призначений для виплати пенсій за віком. На його частку припадає близько 40 % усіх витрат.

Для покриття дефіциту Національного фонду допомоги безробітним, що виникли в зв'язку з різким зростанням безробіття, була введена надбавка до прибуткового податку.

Головна роль у місцевих фінансах Франції належить місцевим бюджетам, що служать інтересам панівного класу. Вони перебувають у підпорядкуванні місцевих органів управління. Їх діяльність регламентується конституцією і чинним законодавством. Кожна адміністративна одиниця має свій бюджет.

Недостача (або дефіцит) фінансових ресурсів викликає необхідність залучення додаткових джерел. Держава надає місцевій владі субсидії, забезпечуючи в такий спосіб фінансовий контроль за ними. Є два види субсидій;

на поточні потреби, в основному на соціальні цілі - близько 60 % усіх субсидій,
на будівництво.

Крім того, місцеві органи використовують позикові кошти, одержувані на грошовому ринку й у держави на пільгових умовах.

17.6. Фінанси ЄС

Європейська економічна інтеграція у своєму розвитку включає кілька етапів.

1. Зона вільної торгівлі (50-60-і рр. XX ст.) - найпростіша форма, у рамках якої відзначаються торгові обмеження між країнами, насамперед мита. Відносно третіх країн кожна держава проводить самостійну торгову політику.

2. Митний союз (70-80-і рр. XX ст.) - встановлюється єдиний зовнішньоторговельний бар'єр (тариф) і проведення єдиної зовнішньоторговельної політики відносно третіх країн. Він доповнюється платіжним союзом, що дозволяє забезпечити взаємну конвертованість валют і функціонування єдиної розрахункової грошової одиниці (ЕКЮ, з 1999 р. - євро).

Загальний ринок (80- 90-і рр. XX ст.) забезпечує поряд з вільною взаємною торгівлею і єдиним зовнішньоторговельним тарифом переміщення капіталу і робочої сили, а також узгодження економічної політики.

3. Економічний, політичний і валютний союз (90-і рр. - теперішній час) - вища форма інтеграції, що поєднує всі перераховані вище форми з проведенням загальної економічної і валютно-фінансової політики, зі створенням системи міждержавного регулювання соціально-економічних процесів.

4. Європейське економічне співтовариство (ЄЕС) - найбільш розвинуте регіональне інтеграційне угруповання країн Західної Європи; функціонує з 1 січня 1958 р. на основі Римського договору, підписаного в березні 1957 р. шістьма країнами - ФРН, Францією, Італією, Бельгією, Нідерландами, Люксембургом. З 1973 р. у ЄЕС увійшли Великобританія, Ірландія, Данія, з 1981 р. - Греція; з 1986 р. - Португалія та Іспанія.

Створенню «Загального ринку» передувало утворення країнами ЄЕС інтеграційного угруповання Європейське об'єднання вугілля і сталі (ЄОВС) у 1951 р. Європейське співтовариство з атомної енергії (Євратом) створено одночасно з ЄЕС (1985 р.).

У той же час з ініціативи Великобританії на протипагу ЄЕС у 1960 р., згідно з підписанням у Стокгольмі відповідної конвенції, було створене регіональне торгово-економічне угруповання ряду європейських країн - Європейська асоціація вільної торгівлі (ЄАВТ) - Друга європейська організація з полегшення і розширення торгівлі.

На відміну від Європейського Союзу, ЄАВТ є «малою зоною вільної торгівлі», у якій країни-члени частково не відмовляються від свого суверенітету. В ЄАВТ не існує наднаціональних органів, що мають право видавати закони.

В міру зростання значимості Європейського Союзу значення ЄАВТ поступово стало зменшуватися, і тому, починаючи з 70-х рр. Великобританія, Данія, Португалія вийшли з ЄАВТ і вступили в ЄС. Нині ЄАВТ включає: Ісландію, Норвегію, Швейцарію. За особливим протоколом договір ЄАВТ поширюється і на Ліхтенштейн, що пов'язаний митною унією зі Швейцарією.

90-і рр. XX ст. ознаменувалися новим розширенням ЄС, насамперед, за рахунок країн Європейської асоціації вільної торгівлі (ЄАВТ). З 1994 р. діє Європейський економічний простір ЄС - ЄАВТ.

Маастрихтський договір обґрунтував основні принципи кредитно-грошової і бюджетної політики в ЄС і зобов'язав національні уряди слідувати твердим критеріям фінансової конвергенції. Він передбачає поетапне просування до економічного і валютного союзу, а також здійснення загальної політики в ряді нових галузей - дипломатії, юстиції, поліції, оборони.

Отже, ЄС пройшов шлях від загального ринку вугілля і сталі 6 країн до інтегрованого господарського комплексу і політичного союзу 15 держав. У 1995 р. до Союзу приєдналися Австрія, Швеція і Фінляндія.

Слід відмітити, що інституціональна структура ЄС наближена до структури держави і включає такі органи.

Європейська рада з 1974 р. стала верховним органом ЄС. Наради глав держав і урядів країн-членів проходять не менше двох разів на рік під головуванням держави-члена ЄС (у

2002-2003 р. - Греція, у II півріччі 2003 р. - Італія).

Рада міністрів - законодавчий орган (принцип консенсусу з липня 1987 р. замінений принципом кваліфікованої більшості із вступом у силу Єдиного європейського акта; у 50 комітетах працюють послы країн-членів). Останнім часом звичайними стали засідання галузевих міністерств. Рада у своїй діяльності спирається на Комітет постійних представників, що готує матеріал до засідання Ради і координує попередню роботу робочих груп. Великобританія, ФРН, Італія і Франція мають у Раді по 10 голосів, Іспанія - 8, Бельгія, Греція, Нідерланди, Португалія - 5, Австрія і Швеція - 4, Ірландія і Фінляндія - 3, Люксембург - 2 голоси.

Комісія ЄС (КЄС) - виконавчий орган, складається з 20 членів (Великобританія, ФРН, Італія, Франція - по 2 чол.) і голови, які призначаються 15 представництвами за спільною згодою і за схваленням Європейського парламенту. Тільки Комісія має право подавати на затвердження Раді міністрів проекти законів. Європейська комісія була реформована 2004 р. План її голови Романо Проді, представлений у Брюсселі 18 червня 2001 р., передбачає значну зміну принципу роботи виконавчого органу ЄС з метою забезпечення більшої її ефективності перед розширенням ЄС на схід.

Європейський парламент - консультативний орган, контролює діяльність КЄС і Ради міністрів, затверджує бюджет ЄС, його повноваження розширені відповідно до Маастрихтського договору. Депутати Європейського парламенту (626 депутатів) обираються в ході прямих виборів на п'ятирічний термін, засідання парламенту проходять один раз на місяць у Страсбурзі в Палаці Європи.

Суд ЄС - вищий судовий орган за дотриманням правових норм, складається з 15 суддів. Він стежить за дотриманням права з інтерпретації і застосуванням норм договорів. Суд дозволяє суперечки між державами-членами, між органами, співтовариствами і приватними особами, готує експертні висновки і відповідає за попередні рішення (за клопотанням національного суду).

Так, за останні 5 років у Європейський суд з прав людини в Страсбурзі звернулися 7 тис. фізичних і юридичних осіб з України. Найбільшу кількість скарг із вимогами повернути заборгованості по заробітній платі за кілька років подали донецькі шахтарі. Такі скарги найчастіше не приймають, однак з цього регіону їх надійшло дуже багато, тому вони будуть розглянуті.

Економічний і соціальний комітет - консультативний орган у складі представників підприємців, профспілок. Наприклад, Загальний комітет сільськогосподарського співробітництва, Федерація союзів фермерів, Комітет постійних представників та ін.

В даний час у рамках ЄС працює приблизно 20 тис. службовців з різних країн відповідно до так званої національної пропорції. Іншими словами, кожна країна-член має право вводити в штат Союзу цілком визначене число своїх співробітників.

До 1970 р. країни-члени ЄС за рахунок коштів своїх бюджетів робили внески в загальний бюджет. З квітня 1970 р. він має у своєму розпорядженні власні кошти незалежно від країн, що входять у нього. Цей факт надає адміністративним органам ЄС великий ступінь незалежності. Сьогодні бюджет ЄС становить 100 млрд. дол.

Доходи союзного бюджету складаються з: ввізних мит, які компенсують різницю в цінах на сільськогосподарські продукти в країні-імпортері і на зовнішньому ринку, крім мита Європейського об'єднання вугілля і сталі, певної частини відрахувань від податку на додану вартість та інші кошти.

Починаючи із середини 80-х рр., ці доходи вже не могли покривати постійно зростаючі витрати, і після тривалих переговорів у лютому 1988 р. на нараді глав урядів країн-членів була прийнята нова система фінансування ЄС.

Відповідно до цієї системи на кошти бюджету ЄС виділяється 1,2-1,3% валового суспільного продукту всіх держав, що відповідає значному (майже 20%) збільшенню бюджету цієї організації.

Видаткову частину Європейського Союзу становлять такі витрати: (у 1999 р. бюджетні

витрати 15 країн становили 47% ВВП):

- субсидії та інші витрати по сільському господарству (приблизно 73%);
- субсидії на впровадження в життя регіональної політики, тобто на надання фінансової підтримки менш розвинутим регіонам, наприклад, Південній Італії, Португалії і т.д.(5,8%);
- витрати із субсидування наукових досліджень та дослідно-конструкторських розробок, кошти, які виділяються на енергетику, промисловість і транспорт (2,6%);
- економічна допомога країнам, що розвиваються (3,8%);
- адміністративні витрати (4,7%);
- інші витрати (4,4%).

Постійне зростання витрат сільського господарства призвело до того, що в останні роки витрати ЄС перевищили його доходи. Так, прагнення Франції одержати якомога більше коштів для своїх селян із загального бюджету сприяло появі істотних розбіжностей між країнами-членами, у першу чергу між Великобританією і Францією.

Англійський уряд, частково погодивши дане питання з іншими країнами-членами - ФРН, Бельгією, Голландією, намагається обмежити розмір цих субсидій на користь вільнішої зовнішньоторговельної політики в галузі сільського господарства. Такого роду протиріччя вирішуються звичайно на зустрічах у верхах.

Відносини між Україною та Європейським Союзом були започатковані в грудні 1991 року, коли Міністр закордонних справ Нідерландів, як головуючої в ЄС держави, у своєму листі від імені Євросоюзу офіційно визнав незалежність України.

Політика України щодо розбудови відносин з Європейським Союзом впроваджується на основі Закону України від 1 липня 2010 року «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики». Відповідно до статті 11 Закону однією з основоположних засад зовнішньої політики України є «забезпечення інтеграції України в європейський політичний, економічний, правовий простір з метою набуття членства в ЄС».

Разом з цим намір України розбудовувати відносини з ЄС на принципах інтеграції був проголошений набагато раніше. Так, у Постанові Верховної Ради України від 2 липня 1993 року «Про основні напрями зовнішньої політики України» Україна вперше заявила про власні євроінтеграційні прагнення. У документі закріплювалося, що «перспективною метою української зовнішньої політики є членство України в Європейських Співтовариствах за умови, що це не шкодитиме її національним інтересам. З метою підтримання стабільних відносин з Європейськими Співтовариствами Україна укладе з ними Угоду про партнерство і співробітництво, реалізація якої стане першим етапом просування до асоційованого, а згодом - до повного її членства у цій організації».

Підтримка курсу на інтеграцію до ЄС традиційно надається й на рівні Верховної Ради України, зокрема відповідні положення містяться в Постанові Верховної Ради України з приводу рекомендацій парламентських слухань про співробітництво України та ЄС, ухвалений 28 листопада 2002 року, Заяві Верховної Ради України від 22 лютого 2007 року з приводу підготовки до початку переговорів щодо нової угоди між Україною та ЄС, а також Постанові Верховної Ради України з приводу рекомендацій парламентських слухань про стан та перспективи розвитку економічних відносин України з ЄС та Митним союзом, ухвалений 19 травня 2011 року.

Відмова вищого керівництва держави у листопаді 2013 року від підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС спричинила початок масового мирного протесту в Україні на захист євроінтеграційних прагнень народу України, що отримав назву «ЄвроМайдан».

Після перемоги в Україні Революції Гідності, 13 березня 2014 року Верховна Рада України прийняла Постанову «Про підтвердження курсу України на інтеграцію до Європейського Союзу та першочергові заходи у цьому напрямі», якою підтверджується незворотність курсу України на європейську інтеграцію, метою якої є набуття членства в Європейському Союзі. Було також відзначено, що Україна як європейська держава, яка поділяє спільну історію та цінності з країнами Європейського Союзу, має право подати заявку на набуття членства у Європейському Союзі відповідно до статті 49 Договору про

Європейський Союз. Цією Постановою Верховна Рада України рекомендувала Виконуючому обов'язки Президента України та Кабінету Міністрів України низку першочергових кроків у сфері європейської інтеграції, передусім у контексті укладення Угоди про асоціацію між Україною та ЄС.

З підписанням та ратифікацією у 2014 році Угоди про асоціацію між Україною та ЄС відносини сторін почали розбудовуватися у якісно новому форматі політичної асоціації та економічної інтеграції. Під час підписання Угоди про асоціацію 27 червня 2014 року Президентом України П.О.Порошенком та під час її ратифікації 16 вересня 2014 року Верховною Радою України було зроблено відповідні заяви, що Україна розглядає укладення Угоди про асоціацію як черговий крок на шляху до досягнення кінцевої мети європейської інтеграції – набуття повноправного членства України в Європейському Союзі.

З 1 листопада 2014 р. окремі розділи Угоди про асоціацію діють на умовах тимчасового застосування до моменту набуття нею чинності у повному обсязі, що відбудеться після завершення ратифікаційного процесу в усіх державах-членах ЄС. З 1 січня 2016 року почала функціонувати поглиблена і всеохоплююча зона вільної торгівлі (ПВЗВТ) між Україною та ЄС.

Виконання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом відбувається на основі затвердженого 17 вересня 2014 р. Кабінетом Міністрів України плану заходів з її імплементації на 2014-2017 роки.

Серед основних цілей Стратегії національної безпеки України, затвердженої Указом Президента України 26 травня 2015 р., визначено забезпечення інтеграції України до Європейського Союзу. Згідно зі Стратегією, Угода про асоціацію між Україною і ЄС визначає стратегічні орієнтири для проведення системних політичних і соціально-економічних реформ в Україні, широкомасштабної адаптації законодавства України до норм і правил ЄС.

Контрольні питання:

1. З яких бюджетів складається бюджетна система країн, що розвиваються?
2. Фондів соціального страхування і забезпечення?
3. Що є головною ланкою фінансової системи Великобританії?
4. Що виступає важливою ланкою фінансової системи Франції?
5. Чому належить головна роль у місцевих фінансах Франції?
6. У чому полягає соціально-економічна природа європейської інтеграції?
7. Поясніть причини інтеграційних процесів у Європі.
8. Динаміка союзного бюджету, її структура та принципи функціонування.
9. У чому особливість гармонізації податкового законодавства ЄС?
10. Назвіть стратегічні цілі європейської інтеграції

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Базова

1. Конституція України. - К.: Преса України, 1997. - Ст. 85, 95, 96, 97, 98, 116, 119.
2. Закон України "Про банки і банківську діяльність" від 07.12.2000 р. // Вісник НБУ. - 2000. - № 12. - С. 5.
3. Податковий кодекс України : Закон України від 02.12.2010 р. № 2755-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>.
4. Бюджетний кодекс України : Закон України від 08.07.2010 р. № 2456-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>.
5. Біла О. Г. Фінанси [Текст] : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. : рекомендовано М-вом освіти і науки України / О. Г. Біла, І. Р. Чуй . – Львів :Магнолія-2006, 2010 . – 390 с.
6. Вдовенко Л. О. Фінанси: навч. посіб. / Л. О. Вдовенко, Н. М. Сушко, Н. Д. Фаюра / – К.: Центр учбової літератури, 2010. – 152 с.
7. Фінанси: Навчальний посібник в 2-х частинах/ [Баранова В.Г., Волохова І.С., Хомутенко В.П. та ін.] за заг. ред. Баранової В.Г. – Одеса: Атлант, 2015. – ч.1. – 344с.
8. Венгер В. В. Фінанси: навч. пос. [для студ. вищ. навч. закл.] / В. В. Венгер. — К.: Центр учбової літератури, 2009. — С. 17-24.
9. Глущенко А. С. Фінанси: навч. посіб. / А. С. Глущенко / – Харків. – 2010. – 190 с.
10. Фінанси: Навчальний посібник / Крутова А.С., Близнюк О.П., Лачкова Л.І. та ін. – Х.: Видавництво «Лідер», 2013. – 560 с.
11. Василик О. Д. Теорія фінансів: Навчальний посібник. — К.: ЦУЛ 2005. — 480 с
12. Кудряшов В. П. Фінанси. Навчальний посібник. — Херсон, 2002. — 352 с.
13. Говорушко Т.А. Управління фінансовою санацією підприємства –К, ЦУЛ, 2013 – 400с.
14. Говорушко Т.А. Управління фінансовою діяльністю страхової компанії з метою забезпечення її ефективного розвитку. Монографія –К, ЦУЛ, 2013. - 168с.
15. Опарін В. М. Фінанси (Загальна теорія): Навч. посібник / Київський національний економічний ун-т. — 2-ге вид., доп. і перероб. — К.: КНЕУ, 2001. — 238 с.
16. Рязанова Н. С. Міжнародні фінанси: Навч.-мет. пос. для сам вивч. дисц. — К.: КНЕУ, 2001. — 119 с.

Допоміжна

17. Слободянюк Н.О. Реформування системи міжбюджетних відносин в контексті процесів децентралізації в Україні/Н.О.Слободянюк// Економічні та соціальні перспективи децентралізації в Україні: [колективна монографія за ред. Ю.З.Драчука]. – Дніпропетровськ: НГУ, 2016.– Розділ. 1. – С. 32-45.
18. Слободянюк Н.О. Банківські інвестиції в національну економіку: класифікація і стратегічні пріоритети / Т. Д. Косова, Н. О. Слободянюк // Фундаментальні основи формування механізмів управління фінансовою системою України в умовах кризи : колективна монографія / За заг. ред. Т.Д.Косової. – Кривий Ріг: ДонНУЕТ, 2016. - С.57–67.
19. Слободянюк Н.О. Інвестиційні стратегії державно-приватного партнерства на основі SWOT- та PEST-аналізу/Н.О.Слободянюк// Причорноморські економічні студії.–2016.– Вип.7,2016.– С.58-62.
20. Слободянюк Н.А. Моделирование основных параметров модели ДФА страховой компании/Н.А.Слободянюк// Вісник Одеського національного університету. Економіка.– 2016.–№Т.21,Вип.4.–С.142-149
21. Слободянюк Н. О. Фінансові інвестиції в умовах нестабільності національної економіки / Н.О. Слободянюк, О.Д. Науменко // Бізнес Інформ. – 2017. – №5. – С. 177–184.
22. Державна політика стабілізації фінансів підприємств : монографія / [А.І.Даниленко, В.В.Зимовець, О.М.Кошик та ін.] ; за ред. А.І.Даниленка ; НАН України ; Ін-т екон. та прогнозув. – К., 2011. – 452 с.
23. Інтеграційні процеси на фінансовому ринку України [Текст] : монографія / за заг.

- редакцією А. О. Єпіфанова, І. О. Школьник і Ф. Павелки ; [А. О. Єпіфанов, І. О. Школьник, Ф. Павелка та ін.]. – Суми : ДВНЗ “УАБС НБУ”, 2012. – 258 с.
24. Кізіма Т.О. Фінанси домогосподарств: Сучасна парадигма та доміанти розвитку: Монографія - К., 2010. – 320с.
25. Оспіщев В. І. Фінанси: Навчальний посібник. Рекомендовано МОН. Вид. 2, 2008. — 366 с.
26. Фінансовий менеджмент: Навчальний посібник / За ред. Г. Г. Кі-рейцева. — Київ: ЦУЛ, 2002. — 496 с
27. Фінанси (теоретичні основи) : підручник / М. В. Грідчіна, В.Б. Захожай, Л. Л. Осіпчук [та ін.]; під кер-вом і за наук. ред.Грідчіної М. В., Захожая В. Б.. – К. : МАУП, 2002.
28. Макконнелл К. Р., Брю С. Л. Экономика: принципы, проблемы и политика. - К.: Хагард-Демос, 1993. - 785 с.
29. Мальований М.І. Соціальне страхування. К, ЦУЛ, 2012. – 496с.
30. Ніколаєва О.М. Місцеві фінанси. –К, ЦУЛ, 2013 – 354с.
31. Непочатенко О.О. Фінанси підприємств. –К, ЦУЛ, 2013 – 504с.
32. Ринок фінансових послуг: Навч. посіб. Рекомендовано МОН / Науменкова С.В., Міщенко С.В. - К., 2010. - 532 с
33. Рудницька О.М. Фінанси підприємства Навчальний посібник / О. М. Рудницька, С. В. Паранчук, О. М. Чубка. Львів: В-во Львівської політехніки, 2012. 260 с.
34. Сич Є.М. Ринок фінансових послуг. К, ЦУЛ, 2012. – 428с.
35. Стійкість фінансових ринків України та механізми її забезпечення / [О.І.Барановський, В.Г.Барановська, Є.О.Бублик та ін.] ; за ред. О.І.Барановського ; НАН України ; Ін-т екон. та прогноз. – К., 2010. – 492 с.
36. Сучасні фінансові ринки: Монографія / Лук'янов В.С. - К., 2013.- 479 с.
37. Управління державним боргом: Навчальний посібник / О.О. Прутська, Ж.В. Гарбар, Л.І. Губанова, О.А.Сьомченков, В.В. Руденко.. – К.: Центр учбової літератури, 2010. – 216 с
38. Федосов В.М. Бюджетна система. К, ЦУЛ, 2012. – 871с.
39. Фінанси: Підручник. - 2-ге вид., перероб. і доп. Затверджено МОН / За ред. С.І. Юрія, В.М. Федосова. - К., 2012. - 687 с
40. Чесноков В.Л. Фінансові інструменти –К.: ЦУЛ, 2008. – 241с.
41. Штангрет А.М., Шляхетко В.В. Фінансова санація та банкрутство підприємств: Навч. посіб. Рекомендовано МОН - К., 2012. - 374 с.,
42. Цінні папери: Підручник. Затверджено МОН / За ред. В.Д. Базилевича. - К., 2011. - 1094 с
43. Шелудько В.М. Фінансовий ринок: Підручник. - 2-ге вид., стер. - К.: Знання, 2008. - 535 с.
44. Ярошевич Н.Б. Фінанси підприємств: Навч. посіб. Рекомендовано МОН - К., 2012. - 341с.

Інформаційні ресурси

45. Матеріали офіційного сайту Міністерства Фінансів України / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.minfin.gov.ua>
46. Офіційний сайт Кабінету Міністрів України/[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kmu.gov.ua>
47. Сайт законодавчої бази/ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakon1.rada.gov.ua>
48. Сайт статистичної інформації/ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cta@gou.ua>
49. Финансы: Учебник для вузов / Под ред. Л.А. Дробозиной.[Електронний ресурс] – Режим доступу: http://uchebnikonline.com/soderzhanie/textbook_137.html
50. Юрій С.І., Федосов В.М. Фінанси. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://pidruchniki.ws/19991130/finans/finans>

Слободянюк Наталя Олександрівна

Кафедра фінансів і банківської справи

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ З ДИСЦИПЛІНИ

ФІНАНСИ

Формат 60×84/8. Ум. др. арк. 16,16.

Донецький національний університет економіки і торгівлі
імені Михайла Туган-Барановського
50005, Дніпропетровська обл.,
м. Кривий Ріг, вул. Трамвайна, 16.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4929 від 07.07.2015 р.